

V Imenu Njegovega Veličanstva Cesarja!

C. kr. porotna sodnija v Radolfovem je
je vložilo c. kr. državno pravdnistvo
prosinje glede budod
javne posilne

25. septembra 1899, katero
da, ker se je vsled njegove
zaradi hudodelstev umora,
ezen dne 10. marca 1899
spravi na podlagi porot-

Smrtna sodba.
 16. Januara 1965 nad Lirio Ht., Mico G. in An-
 tonom L. savski dogaznaga hudodelstva norovnega zavratnega umora i. t. d. poterdaja od vije
 in naj vije c. k. sodnje in dopolnjeva dani 12. Julija 1965.
 sodnje, posamezno birajnjega v svojim krom
 i. t. d. pogovori, mrtvega.
 i. t. d. doma, rav

[illegible]

roškem, samaki cigan
kov že kaznjen ter
1899 hudodelstva
godbe po §§ 152,
71, 173, 174 I,
št. 89 drž. zak.
to kriv:

Pa izgledati kao da je
L. dvakrat po glavi.
Mica G. pa tu dječe taj, ter le abeteno, da je samo hai načgala in à nje jedna ka-
rak dalai svetila, ko je Uria tretji put vdarla.
Ker se po tem France L. ni več ganil, ste smorjenoma šope preiskavale, kajti 62 tr-

ZGODOVINA ZA VSE

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo: Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova 17, SI-3000 Celje,
tel. 03 42 86 412, www.zgd.celje.si

Založilo: Zgodovinsko društvo Celje

Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek,
Tone Kregar, Dragan Matič, Andrej Pančur, Marija Počivavšek,

Ludwig Steindorff, Andrej Studen,

Anton Šepetavc, Aleksander Žižek

Glavni in odgovorni urednik: Janez Cvirn

Tehnični urednik: Aleksander Žižek

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Katarina Kobilica

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Lektor: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Srečko Maček

Tisk: Grafika Gracer

Slike zunanje opreme sta prispevala Dolenjski muzej Novo mesto
in Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko Novo mesto.

Revija izhaja dvakrat letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije

Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport Republike Slovenije

ISSN 1318-2498

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

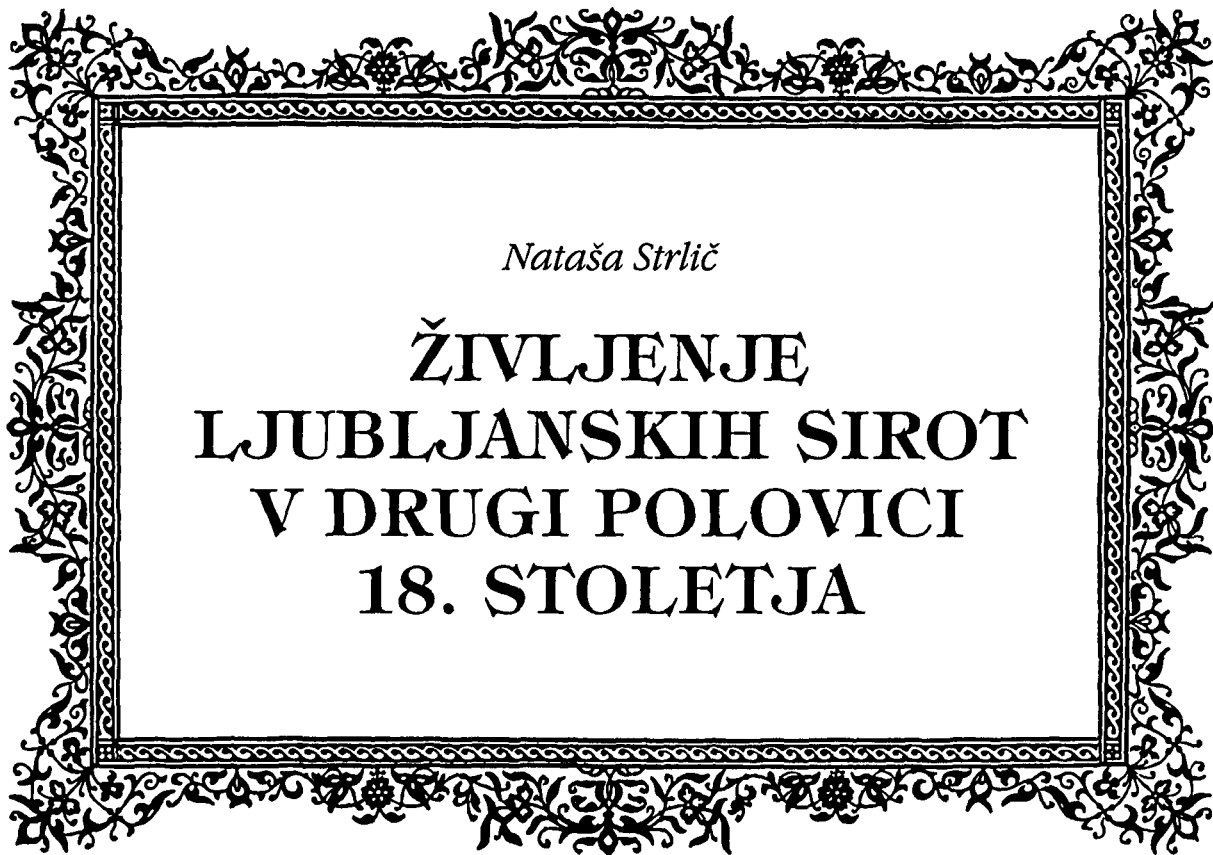
<i>Nataša Strlič</i> ŽIVLJENJE LJUBLJANSKIH SIROT V DRUGI POLOVICI 18. STOLETJA	5
<i>Andrej Studen</i> „HUDIČI! LE NAGLEJTE SE ME, DA BOSTE VSAJ SITI.“ <i>O zločinu in justifikaciji cigana Simona Helda v Novem mestu</i>	26
<i>Katja Jerman</i> PROMENADA V LJUBLJANI <i>Kaj je promenada?</i>	40
<i>Marko Zajc</i> ODMEVI PROTISRBSKIH DEMONSTRACIJ V ZAGREBU 1902	65
<i>dr. Mateja Režek</i> NEODVISNOST SODSTVA NA PREIZKUŠNJI <i>Pravosodje in sistem politične kazenske represije v Jugoslaviji (1948–1959)</i>	81
<i>Nataša Strlič</i> Das Leben der Laibacher Waisen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts	5
<i>Andrej Studen</i> „Ihr Teufel! Starrt mich nur an, damit ihr zumindest satt werdet.“ <i>Über das Verbrechen des Zigeuners Simon Held und die Vollstreckung des Todesurteils in Novo mesto</i>	26
<i>Katja Jerman</i> Die Promenade in Ljubljana	40
<i>Marko Zajc</i> Das Echo auf antiserbische Demonstrationen 1902 in der slowenischen Presse	65
<i>dr. Mateja Režek</i> Die Unabhängigkeit der Justiz auf dem Prüfstand <i>Das Rechtswesen und das System der politischen Strafrepresion in Jugoslawien (1948–1959)</i>	81

Zapisi in pričevanja

<i>Damir Globočnik</i> „PODOBA GLASOVITEGA BISMARCKA“ <i>„Železni kancler“ Bismarck na karikaturah v slovenskih satiričnih listih konca s 19. stoletja</i>	93
---	----

S knjižne police

<i>Aleksander Žižek</i> PITANCA ZA VEDOŽELJNE SLADOKUSCE (<i>Boris Kuhar, Jože Mlinarič: Samostanska kuhinja ...</i>)	107
<i>Marija Počivavšek</i> DOMOVINA V SRCU (<i>Več avtorjev; Izseljenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu ...</i>)	108
<i>Aleksander Žižek</i> CELE, CELE (<i>Branko Goropevšek, Stoletje v Celju ...</i>)	109
<i>Aleksander Žižek</i> OJ, POLITIKA SLOVENSKA... (<i>Damir Globočnik, Afera Theimer...</i>)	110
<i>Jure Gašparič</i> CELJE ZA ČASA PRVE JUGOSLAVIJE (<i>Odsevi preteklosti 3: Iz zgodovine Celja 1918-1941, Muzej novejšje zgodovine Celje...</i>)	112
<i>Mateja Režek</i> VZPON IN PADEC PREŠERNOVEGA GLEDALIŠČA (<i>Aleš Gabrič, Prešernovo gledališče v Kranju 1945-1957...</i>)	115

Nataša Strlič

ŽIVLJENJE LJUBLJANSKIH SIROT V DRUGI POLOVICI 18. STOLETJA

»Kdor je kedaj premišljeval staršev zapuščene otroke, katerim je previdnost božja prisodila bridke usode, tuje pomoči prositi in pričakovati, njemu bo gotovo jasno, da je človeško srce o vseh časih iskalo pomočkov, s katerimi bi se tem sirotam polajšalo življenje.«¹

Prve omembe ljubljanskih sirotišnic

»Leta 1041 je bogat meščan in trgovec z imenom PETER BERLAH, ker ni imel rodnihi dedičev, ustanovil sirotišnico in ji zapustil vse svoje premoženje. Sirote so v tej hiši lepo vzgajali in vsakega, ko je dorasel, dali učiti rokodelstva, ki ga je veselilo.«²

Podatek o prvi sirotišnici na Slovenskem nam da vedno »priročni« Janez Vajkard Valvazor v svojem najbolj znanem delu Slava Vojvodine Kranjske. Podatka o tem, kje natančneje je sirotišnica bila in koliko časa je obstajala, nam na žalost ne zaupa.

Malih ptičkov brez gnezda skozi zgodovino naše prestolnice nikoli ni »primanjkovalo«. Za najdenčke, ki so jih starši pogosto puščali pred

cerkvenimi vrati, so skrbeli že v srednjem veku. Pogost vzorec je bil, da je male sirote zapustil oče, mati pa je brez vsake socialne zaščite ostala brez sredstev za preživljanje. V stiski je otroka odločila na prag cerkve ali pa hiše katerega od premožnejših občanov. Tako je otroku zagotovila vsaj minimalne možnosti za preživetje, ki jih z njo verjetno ne bi imel.

Mnogi so svoje komaj začeto življenje kaj hitro končali. Tako se je leta 1548 v Mestnem svetu lahko slišalo, »dass es vorgekommen, dass etliche Kinder im Waser vorgefung(d)en und deren viele verthan werden«.³

Detomorov je bilo verjetno še več, kot kaže uradna statistika, zato država ni mogla stati križem rok. V Ljubljani so najdenci že od prve polovice 13. stoletja našli streho nad glavo v Hospitalu Matere Božje⁴ (pod okriljem Nemškega viteškega reda), zavetje pa sta jim nudila še Meščanski (prvič omenjen l. 1326)⁵ in leta 1553 ustanovljeni Cesarski špital.

¹ Kmetijske in rokodelske novice, 5. 4. 1865, št. 14, str. 109.

² J. V. Valvazor: Slava Vojvodine Kranjske; Izbrana poglavja, MK, Lj. 1994, str. 27.

³ Ivan Vrhovec: Die Wohllobl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach, Laibach 1886, str. 127; »da se je dogajalo, da so našli več otrok v vodi in da so izginili«.

⁴ Dr. J. Gruden: Cerkvene zadeve med Slovenci v 15. stoletju, str. 105; glej tudi Vrhovnik I.: Trnovska župnija v Ljubljani, Lj., 1933, str. 262.

⁵ Jostp Mal: Stara Ljubljana in njeni ljudje. Kulturnozgodovinski opis, Lj., 1957, DZS, str. 86.

Ker pa ima staro vedno prednost pred mladim, bomo začeli s Križniškim špitalom, v zvezi s katerim se pojavijo prvi podatki o varstvu sirot. Strokovna literatura si ni čisto enotna, kje je Križniška sirotišnica bila. Medtem ko jo eni postavljajo v redovno hišo na območju današnjih Križank⁶, jo drugi povezujejo s hospitalom Matere Božje, ki je stal na današnji Rimski cesti v Gradišču.⁷ Glede na to, da viri obstajajo le za slednjo lokacijo, bomo domnevali, da je ta prava.

Ker je Valvazor sicer zelo priročen, a nezanesljiv vir, podatke o križniški sirotišnici pa omenja več avtorjev, smemo slednjo imenovati za najstarejšo znano ljubljansko sirotišnico.

Naslednja stopnja v organizirani oskrbi osirotelih otrok je nastopila s nastopom cesarice Marije Terezije. Prva sirotišnica, ki jo je omenjal že Valvazor, je v teku stoletij propadla, o usodi križniške pa lahko samo ugibamo.

Pojav vedno večje skrbi za otroke je bil pogojen s prevladujočo miselno klimo tistega časa - razsvetljenstvom. V precejšnji meri je vplivalo tudi na prej omenjeno državno voditeljico. Prišlo je do diferenciacije ubožnih ustanov. Predstavniki socialnega dna (na eni strani tatovi in brezdelneži, na drugi ljudje, ki na svoj položaj niso mogli vplivati - sirote, duševno prizadeti ...), ki so bili do druge polovice 18. stoletja večinoma strpani v skupne špitalske prostore, so dobivali samostojne ustanove. Osemnajsto stoletje pa je bilo navsezadnje tudi stoletje pedagoške Jeana Jacquesa Rousseauja in njegovega Emila (1762).

»Stoletja dolgo je pomenil otrok majhnega odraslega človeka, ki se od velikih ločuje po svoji nesposobnosti oziroma neprimernosti za delo. Otroštvo tudi ni pomenilo obdobje življenja, katerega značilnosti in potrebe bi bile vredne posebne pozornosti.«⁸

Toda napovedovali so se boljši časi za otroštvo.

Trnova pot do ustanovitve sirotišnice

Z miselnimi tokovi razsvetljenstva je zapihljal nov veter tudi na Kranjskem. Josef Johan v. Hofmann, svetnik reprezentance in komore, je bil tisti, ki je idejo o ustanovitvi sirotišnice spremenil v prakso. Z njegove strani je prišla prva pobuda za ustanovitev sirotinjskega fonda. Že od začetka 18. stoletja so namreč na Kranjskem obstajale nekatere sirotinjske ustanove, ki pa niso v celoti izpolnile svojega namena. Zato si je naš svetnik zadal nalogo, *»da ugotovi vse že obstoječe, toda svojemu namenu odtujene ustanove, odpre nove vire dohodkov s prostovoljnimi prispevki in zbiranjem in tako ustanovi en sam sirotinjski fond«.*⁹ V svojih prizadevanjih se je Hofmann obrnil na najvišjo cesarsko inštanco, cesarico Marijo Terezijo. Slednja, kot mati številnih otrok, seveda ni bila imuna na te prošnje.

Že omenjeno sodelovanje med svetnikom reprezentance in komore Hofmannom in presvetlo cesarico Marijo Terezijo je 13. februarja 1758 doseglo vrh z objavo cesaričine okrožnice »Kratko naznanilo glede ureditve sirotišnice v Ljubljani v Vojvodini Kranjski«. V njej je bila izražena skrb za zapuščene otroke in njihovo vzgojo, hkrati pa je dajala praktične napotke za pridobitev potrebnih finančnih sredstev.

»Razglašja poziv, naj se pomore zvršiti dobro delo in riše s kratkimi potezami bodočega zavoda osnovni črtež, ki je res vse pohvale vreden zaradi posebne primernosti svoje.«¹⁰ Cesarica ni ostala samo pri ukazih in okrožnicah, pač pa je dober zgled dala s tem, da je sama velikodušno namenila darilo za ustanovo.

Poleg omenjene okrožnice se je s podobno tematiko ukvarjala tudi nota z zanimivim podnaslovom »Glede sirotišnice tukaj v Ljubljani, tudi kako bi to resnično ustanovili brez vsakršnega truda ali stroškov«. Verjetno je nastala v istem času kot okrožnica, saj vsebuje tudi del slednje. Poleg zapisov o zapuščinah v korist bodoče sirotišnice daje tudi povsem konkreten napotek glede začasnega bivališča sirot.

»Mesto ima več mestnih hiš, ki so trenutno popolnoma prazne in ne prinašajo koristi. V eni

⁶ Josip Gruden: *Zgodovina slov. naroda, Mohorjeva družba, Celje 1992, str. 493. Kasneje jo omeni še enkrat, tokrat v zvezi s Hospitalom Matere božje, str. 520.*

⁷ Vrhovnik; *Trnovska župnija v Lj., str. 262; Milko Kos: Srednjeveška Ljubljana, str. 43.*

⁸ Janja Žagar: *Vrata kroga. O rojstvu in zgodnjem otroštvu na Slovenskem; Katalog Slovenskega etnografskega muzeja, Lj. 1997, str. 1.*

⁹ *Mitth. d. hts. Ver. f. Krain., 1864, str. 88.*

¹⁰ *P. Radics: Zgodovina deželne civilne bolnice v Ljubljani, Ljubljana, 1887, str. 13.*

Kurze Nachricht, Wegen Errichtung eines Waisel-Hauses in Lanbach in dem Herzogthum Crain.

Es ist ausser allen Zweifel/ daß eine gute Erziehung derer Kinder (sie seynd auch / wer sie immer wollen) dererselben größtes Vermögen / und Reichthum seye / zumahlen es wohl keines Beweises bedarf / sondern die tägliche Erfahrung es nur allzuviel lehret / daß sehr viele (welche von ihren Eltern / oder Verwandten zwar ansehnliche Schätze ererbet / in der Jugend hingegen an guter Erziehung vernachlässiget worden seynd) daß überkommene Reichthum gar bald verschwänden / und an den Bettelstab verfallen / wo im Gegentheil viele andere / welche ihren Eltern nichts als das Leben / und eine gute Erziehung zu danken haben / durch einen Christlichen Wandel / und bestrettenden Fleiß zu Reichthum / und Ehren gelangen; Und wie solchemnach von der guten / oder schlechten Erziehung derer Kinder / auch dererselben künftige gute / oder schlechte Aufführung / mithin sowol zeitlich / als ewige Wohlfahrt / oder Untergang ganz vorzüglich abhanger / so seynd besonders jene Kinder von gemeineren Stand billiger massen Commiserations-würdig / welche bereits in ihren ersten Jahren entweder von ihren Eltern verwaiset werden / oder Armut halber derenselben guter Aufsicht nicht gentheffen können / sondern bey fremden Leuten mehristen Theils mit Betteln das Brod suchen / übrigens aber ohne einiger Aufsicht den Anfang ihres Lebens nach eigenen freyen Willen führen / und fortsetzen müssen ;

)(

Die

od teh mestnih hiš bi zakoncema dobrega slovesa in na splošno sposobnih, prepustili stanovanje brez najemnine, toda v zameno za obvezo, da sta ta ista dolžna vzeti k sebi štiri revne sirote, tokrat samo enega spola, ter jih oskrbovati in poučevati tako v pisanju, kakor v branju in običajnem delu.»¹¹

Eden od teh »civilistov«, ne vemo pa, če tudi zakoncev, je bil Johann David Lochner, poštar c. k. pošte v Ljubljani. Tako zvemo, da je Lochnerju, »svetnik reprezentance in komore Von Hoffman 1. septembra 1757 predal štiri sirote (pogosto se omenja datum 4. oktober), naj jih preskrbim s potrebno hrano, stanovanjem, ukom in ostalimi razpoložljivimi potrebščinami. Za vsako od sirot se mi dnevno izplača po 7 krajcarjev (kr), za vse štiri pa dnevno 28 kr za zgoraj omenjeno oskrbo. Hkrati mi je tako on sam kot tudi častiti pater Meister naročil, naj za omenjene sirote poiščem in najamem primerno stanovanje, ki ga omogoča to plačilo».¹² Gospod Lochner je vse prej omenjeno res storil in za 50 goldinarjev (gld). najel stanovanje, primerno za sirote, v Rukhovi hiši na trgu. Vedno večja draginja in Hoffmanova smrt pa sta gospoda Lochnerja prepričala o neprofitnosti skrbi za otroke. Za sirote je zagotovo skrbel do sv. Gregorja 1760.¹³

Slaba tri leta minejo, preden ponovno zasledimo precej živahno dogajanje v zvezi s sirotišnico. 27. avgusta 1761 so bili zasnovani statuti sirotišnice, ki naj bi se po naročilu vlade zgledovali po graški ustanovi. Avtor slednjih je bila ustanovna komisija. Zeleno luč so dobili z odobritvijo vlade, ki jih je potrdila v vseh točkah. Ena od njih je omogočala sprejem tudi nezakonskim otrokom.

Sledilo je obdobje pogajanj in pregovarjanj, dokler ni 12. februarja 1763 prišlo do potrditve sirotišnične ustanove. Podani sta bili tudi dve določbi, in sicer, da sprejem v ustanovo ostane prepuščen dedičem ustanoviteljem, določena pa je bila tudi starost bodočih gojencev. Gojenci naj ne bi bili mlajši od šest in ne starejši od šestnajst let.

Potem ko je bilo zadoščeno vsem formalnostim, je 1. novembra 1763 sirotišnica tudi formalno začela delovati.

Oskrba v okviru sirotišnice

»V cesarskem špitalu pred šolami, v pritličju in v 1. nadstropju so bivali špitalarji, v drugem pa otroci sirote.«¹⁴

Josepha Jahl, Maria Anna Gebl, Johanna Schlebrer in Ursula Weiss so imena prvih štirih sirot, štirih deklic, ki so bile 24. junija 1759 sprejete v oskrbo sirotišnice, ki je dobila prostore v Cesarskem špitalu. Ta je že od leta 1613 stal na Vodnikovem trgu 5, nasproti frančiščanskemu samostanu. Prvi varuh sirot v novoustanovljeni sirotišnici je postal Johann Georg Ziegler.

8. septembra 1759 je Ziegler sprejel še dva dečka, Antona Sursina ter Nicolausa Reskitsha, 1. aprila 1760 se je deklicam in dečkoma pridružil še Johannes Mayer. Slednji je v sirotišnici živel na račun v. Tauffererja, tukajšnjega c. k. okrožnega glavarja.

Sirotišnična oskrba otrok je vsebovala dva obroka dnevno, zjutraj in zvečer košček kruha, vključeni so bili še stroški za perilo, razsvetlavo in les, ob prazničnih dnevih pa še kak priboljšek. Za oskrbo se mu je sprva odredilo 5 kr dnevno na otroka, sčasoma pa je zahteval povečanje vsote na 7 kr.

Do nastanka večjega fonda in sprejema večjega števila otrok se je Zieglerju določila plača, letno 100 gld. V zameno za to se je zavezal, da jih bo sam inštruiral v branju, pisanju in duhovnih potrebah, njegova žena pa jih bo poučila v gospodinjstkih opravilih.

Stanovanje za Zieglerja (verjetno tudi za njegovo ženo) in šest sirot je bilo odrejeno v Cesarskem špitalu.

Sirotišnica, ki je vse od ustanovitve leta 1763 delovala v Cesarskem špitalu, je bila 1. maja 1773, premeščena v dozidane prostore Meščanskega špitala na Špitalski ulici (današnji Stritarjevi ulici). Cesarica je že leta 1771 velela, da se ubožci in otroci o prvi priliki, ko bo to kazalo, iz Cesarskega preselijo v Meščanski špital, prvi pa da se proda na javni dražbi.¹⁵ Dva špitala v Kranjski prestolnici – Cesarski in Meščanski – sta se Mariji Tereziji očitno zdela preveliko razkošje, k njuni združitvi pa je še dodatno pripomogel

¹¹ AS, KZDU, šk. 16, Lit., W, 320/1.

¹² AS, KZDU, šk. 18, Lit W, 326/12, 2. maj 1760.

¹³ Do takrat je namreč zaprosil za pomoč pri plačevanju najemnine v Rukhovi hiši.

¹⁴ Vrhovec: Meščanski špital, str. 85.

¹⁵ Prav tam, str. 88.

Seznam otrok, ki so se nahajali v Ljubljanski sirotišnici 7. 8. 1787.

Imen der Pflanzung	Hamm Original Name der hiesigen Pflanzung	Männlich	Weiblich	Alter	
				Jahre	Monat
der Graf <i>Lambert</i>	Konstantin Jakob		1	13	5
„ „ „	Anton Jakob	1		10	10
„ „ „	Paul Konstantin	1		11	6
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		13	3
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	12	10
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		13	4
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		11	6
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		15	
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	8	
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	10	5
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	8	10
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		12	
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		13	3
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		10	
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		10	4
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		8	
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		10	6
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		9	
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		11	
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	14	8
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		10	
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	8	6
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		12	6
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		13	
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	10	
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		12	
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	13	8
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		14	8
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	12	9
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		13	6
„ „ „	Konstantin Konstantin	1		12	10
„ „ „	Konstantin Konstantin		1	10	
„ „ „	Konstantin Konstantin	21	11		

Seznam otrok, ki so se nahajali v Ljubljanski sirotišnici 7. 8. 1787.

ukaz cesarice Marije Terezije 6. 4. 1771 o združitvi vseh ubožnih zavodov in ustanov v en zavod.

Dejstvo je, da je Meščanski špital skrbel za sirote, še preden so se vanj priselili otroci iz Cesarkega špitala. Toda raje kot za zavodsko se je njegovo vodstvo odločalo za družinsko vzgojo. Večji del jih je oddal na kmete, za kar je moral za vsakega odšteti po 12 gld letno. Tako je leta 1771 špital izplačal 323 gld za oskrbo 29 najdenčkov.¹⁶ To pomeni, da so otroke raje pošiljali v rejo na deželo, kot pa jih vzdrževali v že tako prenatrpani ustanovi.

Zbiranje finančnih sredstev za sirotišnico

Eden pomembnejših dejavnikov pri ustanavljanju sirotišnice je bil seveda denar, ki je sveta vladar.

Izredno natančen pregled finančnih sredstev za sirotišnico nam da dobro stoletje kasneje izdano poročilo Komisije za ustanovitve sirotišnice.¹⁷ Na podlagi tega je razvidno, da je Kranjski sklad za sirote obsegal dve veji premoženja. Prva je bilo premoženje iz skladov in obogatenih prispevkov (obresti), t.i. podarjeno premoženje, druga veja pa je obsegala neobremenjeno pristo premoženje.

Zato je bilo potrebno, „da se za ureditev tukajšnje sirotišnice uredijo vsi fondi in dohodki te ustanove in se uredijo ustanovna pisma z ustanovitelji ali njihovimi dediči“.¹⁸

H gradnji sirotišnice in njenemu kasnejšemu vzdrževanju so prispevali mnogi dobrotniki. Že leta 1702 je Hanns Josef Mugerle von Edelhaimb v korist bodoče sirotišnice zapustil 2000 gld. Z večjimi ali manjšimi vsotami so mu sledili še Johann Gregor von Thalberg, Johann Jakob Schilling, grof Franz Bernhard von Lamberg, Francisca von Werthentall, grof Franz Karl von Lichtenberg, Maria Anna von Rastern, in Friedrich Weinhuller.

Natančnejši pregled financ, zbranih še pred ustanovitvijo sirotišnice (do 6. marca 1762), je lepo razviden iz „Izkaza kapitala, ki pripada novo ustanovljeni sirotišnici“.¹⁹

Drug in hkrati glavni vir prihodkov sirotišnice so tvorili prispevki, ki so se kot posledica odločitev njene visokosti Marije Terezije zbirali po celotni deželi v prid sirotišnice (politične globe, penali, vsakoletnimi donosi ubožnega dodatka na sladkor, kavo, čaj, kakav in čokolado, odškodnino v letni vrednosti 1350 fl iz državne blagajne, vsota dela odškodnine za rekrute in denar, ki se je zbiral v prid sirotišnici kot posledica „previsokega“ sklepa, dne 30. aprila 1763, in sicer za dobo desetih let po vseh farnih cerkvah po deželi).

Do leta 1788, ko je prišlo do ukinitve sirotišnice, se je nabralo za 27640 gld neobremenjenega premoženja, 35260 gld iz sirotinjskih skladov, za 1100 gld daril, skupaj torej 64000 gld.²⁰

Sredstva za sirotišnico, ki so se nabirala že od leta 1702 (Mugerlova zapuščina) ter v sredini 19. stoletja narasla z bogato Metelkovo ustanovo, so doživela kaj klavrn konec. Deželni sirotinjski ustanovni sklad, ki je pred 1. svetovno vojno leta 1912 znašal ogromnih 836335 K²¹, je izginil kot vojno posojilo. Tako so se prizadevanja vrste dobrotnikov, živčih v različnih stoletjih, z eno samo potezo razblinila v nič.

Statuti in mnenja se krešejo

Potem ko je bil zagotovljen finančni temelj bodoče sirotišnice, je prišlo na vrsto snovanje statutov. Le-ti so bili v grobih obrisih zasnovani s strani ustanovne komisije, in sicer 27. avgusta 1761. Po naročilu vlade so se zgledovali po sorodni ustanovi v Gradcu. Ta jim je poslala različna navodila ter molilne in prehranjevalne rede.

„Po prejetju dokumentov, ki so zadevali zelo dobro urejeno graško sirotišnico, sem se urgel na delo, da bi to, za javnost tako pomembno sirotišnico, mogel privedi v najboljše možno stanje“²², je v svojem referatu napisal eden od članov ustanovne komisije. Hkrati je svetoval, da se

¹⁶ Ivan Vrhovec: *Meščanski špital. Ponatis iz Letopisa Slovenske Matice*, Lj., 1898, str. 90.

¹⁷ *Erster Bericht über die Thatigkeit der Commission zur Berathung der Frage wegen Errichtung eines Waisenhauses für Krain, za obdobje od 24. 6. 1865 do 18. 1. 1866, Ljubljana, Sg. 1525, knjiž. Narodnega muzeja.*

¹⁸ AS, KZDU, šk. 16, Lit W, 321/4, 30. 3. 1762.

¹⁹ AS, KZDU, šk. 17, Lit. W, 323, *Aussweisssderen, zu dem ney errichten Waysel Hauss gehörigen Capitalien.*

²⁰ *Mittheilungen d. his. Ver. f. Krain*, 1864, str. 88.

²¹ KSM, 1936, št. 1, str. 2.

²² AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 321/, 30. 3. 1762.

sprejmejo sirote, »ki so resnično revne in torej vredne miloščine, nenazadnje pa tudi tisti, katerih starši so živi, a ne morejo preživljati ne sebe, še manj pa otroke. To bi se razumelo samo za otroke, ki so se resnično izkazali, toda na noben način se to ne razširi na nezakonske otroke, ki naj bodo od tega popolnoma izključeni.«²³ Toda predlog je naletel na gluha ušesa. Še več, Reprezentanca in komora na Kranjskem sta menili, »da bi bilo prekruto, da se nezakonski otroci na predlog ustanovne komisije izvzamejo od prednosti te sirotišnice«, ter to še dodatno podkrepila s trditvijo, »da v tem primeru niso predpisani nobeni zakoni in bi bilo proti krščanski ljubezni, da se tem že od rojstva proti svoji krivdi nesrečnim otrokom vzame to pomoč. Ta c. k. Reprezentanca in komora se strinja, da se ta izjema opusti.«²⁴

Do neskladja je prišlo tudi zaradi favoriziranja dečkov pri sprejemu v sirotišnico. C. k. komisija se je sicer strinjala, da se glede števila ne sme delati razlik med dečki in deklicami, toda nenazadnje so bili donatorji tisti, ki so se odločili, kateri spol jim je bolj po volji. Nenazadnje se je vedno dogodilo tako, da je bilo dečkov več kot deklic. Toda če bi si poglobljevali testamente donatorjev, bi ugotovili, da je le Schilling oziroma izvrševalci njegove poslednje volje določil podporo le dečkom.²⁵

Reprezentanca in komora je to zavrnila z besedami, »da ta predlog ni samo proti volji ustanoviteljev in njihovih dedičev, ampak se tudi težko razume, zakaj naj bi se deklicam nekaj odvzelo iz beneficija, namenjenega osirotelim otrokom.«²⁶

Kar zadeva varovanje, je bilo njihovo število določeno na podlagi ustanovnih pisem. Tako je Mugerle omogočil oskrbo dvema, Thalberg štirim, Schilling trem in Lamberg petim sirotam.

Naslednji predlog ustanovne komisije pravi, da je za imenovanje sprejema sirote brez nadaljnega pristojen ustanovitelj (op. sklada), dediči ali če za to jamči veljavno ustanovno pismo.

Glede starosti sprejetih sirot prevladuje mnenje, »da se otrok, mlajši od šestih let ne bi sprejel

v sirotišnico, toda tudi nihče starejši od šestnajst let, naj se ne bi tam trpel.«²⁷ Potem ko bi se izučile poklica ali postale zmožne za neko opravilo, bi se odrasle sirote poslane v službo k resnično omikanim ljudem.

Glede na to, da sta Cesarski špital in sirotišnica sobivala v isti stavbi, se je zdel logičen sklep o skupni administraciji. Zgleda za to ni bilo treba iskati daleč, kajti, »v samem Gradzu je administratorju sirotišnice dodeljena tudi oskrba žena v zavodu Sv. Elizabete, poleg tamkajšnjega lazareta.«²⁸ V Ljubljani bi bilo stanje ravno obratno, kajti vlada je predlagala, da se direkcija sirotišnice zaupa predstojniku Cesarskega špitala.

Kdo je najbolj primeren za mesto varuha in varuhinje sirot?

Potem ko je ustanovna komisija dokončno izdelala statute zavoda, zagotovljeno pa je bilo tudi že bivališče za prve sirote v Cesarskem špitalu, so z javnim razglasom začeli iskati sposobna človeka za mesto varuha in varuhinje.

Ta poziv je prišel v javnost 4. oktobra 1763, torej dober mesec pred formalnim začetkom delovanja ljubljanske sirotišnice. Zakaj tako pozno, nam ni znano.

S pobožnimi volili in pomočjo, ki so jo nudili blagi dobrotniki, je tukajšnja sirotišnica prišla že tako daleč, da se je lahko v tej sedaj oskrbovalo že štirinajst revnih sirot.

»Kaj je bolj pomembno za splošno dobro, kot pousem zapuščene otroke, moškega in ženskega spola, v božjo čast odvrniti od sprijenosti in jih usmeriti v pobožnost in delavnost, s čemer se jih v letih ko so sposobni za delo, pripravi, da svojim dobrotnikom in vsakemu od posvetnih gospodov in gospa zvesto služijo. Tako se častno preživljajo in pridobivajo njim potrebna življenska sredstva.«²⁹ S temi besedami je razglas potrkal na vest ljubljanskim meščanom. Ti bi od tega imeli dvojno korist; zaradi svoje radodarnosti bi uživali še večje spoštovanje someščanov, hkrati pa bi si zagotovili lepo popotnico za oni svet.

²³ Prav tam.

²⁴ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 321/3, 4. 3. 1763.

²⁵ Von Mugerle, Thalberg in Lamberg so določili le oskrbovanje revnih sirot, ne glede na spol.

²⁶ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 321/3, 4. 3. 1763.

²⁷ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 321/4, 30. 3. 1762.

²⁸ Prav tam.

²⁹ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, 4. 10. 1763.

Da bi ti nesrečni otroci nekaj dosegli v življenju, „je manjkal samo še pripraven voditelj za fante, ki rad vzgaja otroke in enako skrbna svetovalka za deklice“.³⁰

Naloga prvega bi bila, da se dečki dobro izurijo v računanju ter govorjenju, branju in pisanju nemškega jezika, varuhinja pa bi poleg jezika deklice poučila o skrivnostih šivanja, pletenja in predenja.

Za službo varuha in varuhinje sirot so se lahko potegovali samo zakonci, ki niso bili preveč stari, pa tudi premladi ne, ki so izpolnjevali vse zgoraj naštetu in bili dovolj sposobni za to zahtevno nalogo. Eden od vzrokov, da to delovno mesto dobila samo zakonca, je bil prav banalen. Zakonski par lahko biva skupaj, „tako, da je za oba potrebna le ena soba“³¹ s čimer so se bistveno zmanjšali stroški za kurjavo v šestih zimskih mesecih. Po drugi strani pa naj bi mož in žena sirotam nadomeščala očeta in mater ter v sirotišnici ustvarjala družinsko klimo.

Za razpisano mesto sta bila izbrana Johann R. Seitz in njegova žena, ki sta s formalnim začetkom delovanja sirotišnice postala prva uradna varuha sirot. Očitno tega dela nista opravljala prav dolgo, kajti že junija 1764 zasledimo ime novega varuha Johanna Josepha Gutshenigga.³²

Kdo in kdaj se sprejme in odpusti iz sirotišnice

V to ustanovo so bili prednostno sprejeti otroci, ki so izgubili oba starša. V primeru pa, da jih je bila ustanova sposobna nahraniti še nekaj več, so bili sprejeti tudi tisti, ki so sicer še imeli enega od staršev, a jih ta ni bil sposoben vzdrževati. Streho nad glavo so dobile tudi sirote, ki so jih predlagali razni dobrotniki in hkrati krili stroške njihovega vzdrževanja. Rejnino za slednje so določili sirotišnični nadzorniki. Le-ti niso smeli dovoliti niti najmanjše razlike pri hrani in obleki, saj so se le tako lahko izognili sovraštvu ali zavisti.

Prepovedan je bil sprejem otrok, za katere bi njihovi dobrotniki želeli izgovoriti odsotnost z dela. S tem bi namreč ostalim dali zgled za lenobo in v hišo uvedli, kar je bog najbolj mrzil. Če je obstajal kakršen koli dvom o sprejemu tega ali

onega otroka, je o tem odločala večina glasov sirotišničnih nadzornikov.

Sirote so ob prihodu morale biti stare najmanj sedem let. Predstavili so jih enemu od nadzornikov, ki je nato raziskal, ali so resnično primerni za sprejem. S seboj so morali prinesiti svoje krstne liste, ki so jim jih vrnili ob izstopu. V večini primerov so bili otroci v varstvu sirotišnice najkasneje do dopolnjenega petnajstega leta.

Poskus rekonstrukcije videza sirotišnice

Sirotišnica, ki je formalno začela z delovanjem 1. novembra 1763, je bila nastanjena v drugem nadstropju Cesarskega špitala, na Vodnikovem trgu.

Verjetno je obsegala dva prostora. O pohištvu, ki je stalo v njenih prostorih, oblekah sirot, posteljini na njihovih skromnih ležiščih in ostalih pritiklinah, ki so bile sestavni del večine povprečnih ljubljanskih stanovanj, nam nekaj več razkrije popis sirotišničnega inventarja.³³

Varuh sirot J. J. Gutshenigg je od prečastitega gospoda administratorja tukajšnje sirotišnice prejel vrsto stvari za potrebe sirotišnice, tako starih kot novih. Da je vse prejeto zelo natančno popisal, bomo videli v nadaljevanju. Na podlagi popisa sirotišničnega inventarja lahko delno rekonstruiramo videz sirotišničnih prostorov.

Pri večjih kosih pohištva se je sirotišnica odločila za varčevalne ukrepe, kajti poleg mize s štiriimi predali (eden se je dal tudi zakleniti) ter klopi oziroma šestih stolov za mizo je bilo vse ostalo pohištvo rabljeno. Miz da ni nikoli zadosti, so si verjetno mislili sirotišnični upravljalci, ko so nabavili staro okroglo mizo iz trdega lesa ter še dve kvadratni mizi (prva iz mehkega lesa, druga s predalom). Poleg je spadalo še šest usnjenih stolov. Tako so bile na voljo štiri mize in dvanajst stolov, za takratnih devet sirot.

V shrambi je verjetno stala stara skrinja za hrano, poleg pa omara v isti namen, toda s to razliko, da je imela ključavnico. Ta je preprečevala, da bi si sirote poleg vsakodneвне hrane privoščile še kak priboljšek. Število gospodinjskih pripomočkov je naraslo na račun desetih parov novih nožev in vilic, kvalitetne jeklene ponve ter vedra za vodo. Nova pridobitev je bil tudi vrč za

³⁰ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, 4. 10. 1763.

³¹ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 321/3.

³² AS, KZDU, šk. 16., Lit. W, 320/1, 15. 6. 1764.

³³ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, 15. 6. 1764.

vodo, s pomočjo katerega so si stanovalci sirotišnice umili roke pred vsakim obedom.

Poleg dveh starih skrinj, ene iz mehkega in druge iz trdega lesa, je del prostora zapolnjevala stara omara s predalom za perilo. Omara je bila verjetno napolnjena do zadnjega kotička, kajti iz popisa je razvidno, da je imela sirotišnica poleg štiridesetih novih še pet parov starih in zelo strganih rjuh, od katerih sta se dva para uporabljala za cunje. Osemintrideset namiznih pogrinjkov, štirje novi namizni prti in dva stara strgana, šest novih in ena stara brisača, predstavlja bilanco najpotrebnejšega perila.

Ležišča niso bila preveč udobna, če so bili na voljo le štirje vzglavniki, dva iz volne in dva, že močno preprela, iz narezane slame. Poleg tega sta bili na voljo še stari, prepereli, majhni postelji.

Otroci so seveda morali tudi nekaj obleči, zato je uprava nabavila za vsakega štiri srajce, za dečke in deklice. V oskrbi je bilo takrat devet otrok, torej vsega skupaj šestintrideset srajc. Poleg srajc (na voljo je bilo tudi pet dobro obnošenih fantovskih srajc) so vsakega oskrbeli še s tremi šali in tremi ovratnimi rutami v modri barvi. Vsako blago se slejkoprej strga, zato so kupili tudi tri medenaste naprstnike in tri komplete novih igel.

Seveda je bilo treba poskrbeti tudi za primerno higieno, tako oseb kot prostorov. Otrokom in verjetno tudi uslužbencem ustanove je bilo na voljo pet zelenih glaziranih nočnih posod, za zgledno pričesko pa so lahko poskrbeli z dvema glavnika iz navadne kosti ali roževine. Za čiščenje prostorov je bilo na voljo omelo, oster pogled skozi okno pa jim je omogočala pogosta uporaba gob za čiščenje oken. Da se ni pljuvalo po tleh, kot je bilo v navadi, je bil na voljo tudi pljuvalnik.

Kot v vsaki hiši pravega kristjana, je tudi v sirotišnici viselo razpelo. Za verski pouk je bil na voljo izvod Evangelija. Enoličnost prostorov so popestrile tri pokrajinske slike ter papirnate ženske podobe.

Za razsvetljavo skupaj stanujočih otrok obeh spolov so uporabljali lojenke, kar je v šestih zimskih mesecih zneslo 2 gld 33 kr, v poletnem času pa se je količina in vsota razpolovila³⁴. Ko je prišel čas počitka, je bilo treba sveče pogasiti. Za to so jim bili na voljo trije navadni železni utrinjalci.

Pri tem je treba poudariti, da so v predhodnem tekstu omenjene samo stvari, ki jih je varuh prejel dne 15. junija 1764. Ne vemo pa, kaj vse je imela sirotišnica v posesti do tega dne. To pomeni, da je bilo na voljo verjetno več stvari, kot je razvidno iz teksta.

V zimskih mesecih je bilo potrebno poskrbeti za kurjavo. Že omenjeni osnutek stvari za sirotišnico je predvideval dve sobi, ki ju je bilo potrebno ogrevati; prva je bila soba zakoncev, varuhov sirot, druga pa dnevni prostor za sirote. Stroški za les za kurjavo v šestih zimskih mesecih so dosegli vsoto 24 gld.

»Ker pa se lahko izkaže, da je tudi v ločenih spalnicah dekel potrebno pri večji ohladitvi, zlasti proti večeru precejšnje ogrevanje, se za to določi štiri gld.«³⁵ Za les in razsvetljavo je bilo v končni fazi določenih 32 gld 40 1/2 kr, kar je bila približno tretjina varuhove letne plače.

Sirotišnični vsakdan

Če sodimo po različnih navodilih (molitev, prehranjevanje ...), je moralo biti življenje sirot precej enolično. Država oziroma dobrotniki so slovenskim Oliverjem Twistom omogočili streho nad glavo in jim nekoliko povečali možnosti preživetja, v zameno pa so se slednji morali držati strogih sirotišničnih pravil. Snovalci ljubljanske sirotišnice so se zgledovali po graški predhodnici. V ta namen so zaprosili, da jim iz štajerske prestolnice pošljejo navodila oziroma rede, ki so do zadnje podrobnosti urejali življenje v tej ustanovi.

Na podlagi navodil graške sirotišnice si lahko zamislimo, kako je potekalo življenje sirot v ljubljanski sirotišnici. Kar boste prebrali v naslednjih vrsticah, je le poskus rekonstrukcije sirotišničnega vsakdana na podlagi navodil, kaj pa se je resnično dogajalo za zidovi te ustanove, ne bomo nikoli izvedeli.

Dnevnik Nicolausa Reskitsha³⁶

Ponedeljek

Kot ob vseh šolskih dnevih vstanem ob petih zjutraj (v obdobju od Sv. Gregorja do Mihaela, v zimskem času od Sv. Mihaela do Gregorja pa ob

³⁵ Prav tam.

³⁶ Deček je bil 8. 9. 1759 sprejet v sirotišnico Cesarskega špitala.

³⁴ AS, KZDU, šk. 16., Lit. W. 321/3.

šestih), se očedim in umijem, ob pol šestih sledi jutranja molitev poleg duhovnega premišljanja. Molitev vsebuje tako Sv. Oče naš, kot tudi Ave Marijo, vero, pozdravljena kraljica in lavretantske litanije. Kot neke vrste nagrado za pridno molitev oziroma za zajtrk vsakodnevno dobimo kos kruha.

Ob tričetrt na šest beremo enega ali drugega avtorja ali razlago, uro kasneje obnavljamo lekcije, nato pa se ob sedmih (poleti, pozimi ob osmih) začne pouk. Ob desetih sledi sveta maša za vse preminule dobrotnike, skupaj z molitvijo, torej Oče naš in Ave Maria.³⁷ Po šoli odidemo domov, kjer pripravimo mize in nato sedemo k skupnemu obedu. Jemo vedno vsi skupaj in enako. Izjema so bolni otroci, ki použijejo tisto, kar jim je predpisal zdravnik.³⁸

Tokrat imamo na voljo oves in repo³⁹ (V graški sirotišnici so kosilo sestavljale naslednje jedi: goveja juha, tretjina kosa govedine, ričet iz ječmena in pljučka. Da slednja niso preveč neprijetnega okusa, jih naša kuharica, zakuha v govejo juho s čebulo ter nekoliko okisa s kisom. Včasih namesto tega dobijo močnik iz pljuč).⁴⁰ Med kosilom pa tudi med večerjo vselej poslušamo duhovno berilo, kakor je v navadi v samostanih in podobnih ustanovah.

Po kosilu, ob pol enih, skupaj z učitelji ponavljamo tisto, kar smo se dopoldne naučili v šoli. Ob enih sledi učenje lekcij, dobrih petnajst minut kasneje jih moramo obnoviti. Včasih nam dajo učitelji med dvanajsto in trinajsto uro prosto za igro. Temu zopet sledi pouk. Po vrnitvi v sirotišnico se od tričetrt na pet delajo naloge in opravi izpraševanje. Tisti, ki še ne hodijo v šolo, v tem času opravljajo razna lažja fizična dela. Pri našajo drva, krpajo obleke ...

Še pred tem moramo ob štirih popoldne opraviti litanije za duše vseh umrlih kristjanov, ki so

zahtevali in želeli biti deležni molitve nas otrok sirot. Podobno kot po jutranji dobimo tudi po popoldanski molitvi kos kruha za malico.⁴¹

Končno nas ob šestih zvečer pokličejo k večerji. Ričet mi je prav teknil (ajdova kaša v goveji juhi, tretjina govedine kuhane v kisli juhi s čebulo in jed iz zelja). Nekje sem slišal, da dnevno za našo hrano plačujejo 5 kr po otroku. Naša varuha dobita za hrano več, in sicer 8 kr na dan, učitelji pa 7 kr.

Toda ob pol osmih moram zopet popravljati nalogo ali študirati. Komaj čakam, da bo ura tričetrt na devet, ko grem lahko po rožnem vencu in spraševanju vesti, končno spat. Uradno bi moral tudi naš učitelj spati nikjer drugje kot v naši sobi, toda zadnje čase se to dogaja bolj poredkoma.

Torek

Spet vstajanje ob petih. Umivanje, molitev, učenje, pouk. Isti scenarij šest dni na teden. Ob desetih se z mašo spomnimo na posebej velikega dobrotnika naše sirotišnice Schillinga (v graških navodilih je to Mathias Schäffer), sledi nočna molitev s Sv. Oče naš in Ave Marija v ta namen. Po prihodu iz šole nas ob enajstih čaka kosilo, in sicer goveja juha, govedina in prikuha (goveja juha, tretjina govedine, kislo ali sladko zelje ter volovska noga v pripadajoči juhi).

Tako dopoldne kot popoldne gremo v šolo vedno vsi skupaj, v vrsti po parih, spremljati nas mora učitelj. Nobenemu od nas ni dovoljeno, da niti tedaj niti sicer hodi naokrog sam in brez spremstva.⁴²

Ob štirih zopet sodelujemo pri litanijah za ime Jezusovo, z molitvijo za njegovo visoko grofovsko ekselenco gospoda predsednika, za stanovito zdravje in uspešno vladanje in nadalje za celotno preslavno Dvorno komisijo kot zaščitnico te sirotišnice še žalostni rožni venec.

Sledi moj drugi najljubši del dneva, večerja. Tokrat smo imeli na voljo tretjino govedine, proseno kašo v juhi ter jed iz repe ali špinače. Kar se mene tiče, bi se šel nato rajši igrati, toda do spanja ob devetih me ločijo še tri ure študija in molitev.

³⁷ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320 /1, *Instruction oder Bett Ordnung in dem Grazerischen Waysenhaus.*

³⁸ AS, KZDU, šk. 18, Lit. W, 331, *Einrichtung des Waysen Hauses.*

³⁹ AS, KZDU, šk. 18, Lit W, 331, *Jedilnik v ljubljanski sirotišnici.*

⁴⁰ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, *Instruction auf was Weiss und Arts die in dem Schafferschen Waysen Haus alhier zu Graz befindliche Waysen Kinder in denen altmentis unterhalten werden; v nadaljevanju bom za primerjavo med ljubljansko in graško ustanovo v oklepaju navedla jedilnik slednje. Praviloma so bile za kosilo na voljo štiri jedi, za večerjo pa tri.*

⁴¹ AS, Gub. arh. reg. II, fasc 281, *najdenčki, Instruction vor dem Schullmeister in Waysen Haus.*

⁴² Prav tam.

Sreda

V naši ustanovi molimo večkrat na dan. Poleg jutranje molitve se udeležimo še maše ob desetih in štirih popoldne, dan pa zaključimo še z mašo tik pred spanjem. Ker je strah božji začetek vsake modrosti, moramo imeti vsi skupaj, še posebno pa mi učenci iz sirotišnice, boga nenehno pred očmi, dnevno poslušamo sv. mašo s pobožnostmi, se tudi dvakrat mesečno spovedmo in sprejmemo vse svete zakramente oltarja. Sicer pa se moramo vesti spodobno in pošteno. V naših vsakodnevnih molitvah so nam najbolj v mislih skromni ustanovitelji in dobrotniki.⁴³ Tako smo se danes ob desetih udeležili sv. maše za dušo gospoda Hoffmana (v originalnih navodilih je to zopet Mathias Schäffer), z molitvijo tudi Oče naš in Ave Marija. Uro kasneje smo se že usedli za mize in se lotili kosila. Kljub temu so mi šli kaša in knedlji močno v slast (goveja juha, kos govedine, ričet iz ječmena ter pljuča v kisli juhi, zapečena s čebulo).

Po šolskih obveznostih so ob štirih zopet na vrsti litanije za sv. angela varuha in molitev za vse tiste, ki vsakodnevno izkazujejo dobra dela sirotišnici. Pri tem imamo v mislih gospode inšpektorje, komisarje, sirotišničnega administratorja in naše učitelje, ki smo jim namenili častni rožni venec.

Do šestih zopet učenje, in nato končno večerja, ajdova kaša (raztrgani ali narezani rezanci v goveji juhi, jed iz zelja, tretjina govedine v juhi kot v ponedeljek).

Četrtek

Zopet zgodnje vstajanje, molitev in odhod v šolo. Da ne bi preveč lačni dočakali kosila, dobimo vsak dan, čez celo leto, kos kruha za zajtrk. Tega lahko zobamo tudi za malico ter pri kosilu in večerji.

Pri pouku naj bi si pridobili spodobne navade, ki bi nam v prihodnosti omogočile lastno vzdrževanje. V ta namen moramo uporabiti ves trud, da kasneje ne bi opustili zveličanja svojih duš. Administratorju sirotišnice in predpostavljenim učiteljem moramo izkazovati ves zaslužen respekt in jim biti poslušni, hkrati pa se moramo najnatančneje držati predpisanega dnevnega urnika.⁴⁴

⁴³ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, *Instruction für Waysen Studenten*.

⁴⁴ Prav tam.

Četrtkova maša ob desetih je namenjena v prid in naklonjenost nam sirotam, vsebuje tudi molitev Oče naš in Ave Marija, podobno kot že ves teden.

Ob enajstih nam je na voljo enako kosilo kot v torek, goveja juha, govedina in prikuha (juha, tretjina govedine, kislo zelje, tretjina mehkega kosa mesa kot v nedeljo, pol kozarca vina).

Popoldne mine v znamenju učenja in pouka, kjer sem še zlasti prizadeven, odkar sem slišal, „da je njeno c. k. veličanstvo 5. avgusta 1757 premilostno sklenilo in odločilo, naj se v prihodnje noben deček v sirotišnici ne sprejme k študiju, kaj šele, da pri tem vztraja, če ne poseduje izrednega talenta in se lahko uvrsti med prve na njegovi šoli“.⁴⁵ V nasprotnem primeru se nemarne lažnivce, kot jih je imenovala Marija Terezija, brez nadaljnega odpusti iz ustanove.

Že precej utrujen sem se udeležil popoldanskih litanij s prečastitim zakramentom in molitvijo za vse dobrotnike, ki so ali pa še bodo naredili kaj dobrega za to ubogo sirotišnico. Zaključili smo z veselim rožnim vencem.

Juha iz kruha in priloga (tretjina govedine, ječmen v goveji juhi, sladka ali kislja repa) mi ni šla tako v slast kot ponavadi. Večerni študij in molitev sta se mi vlekla kot še nikoli in komaj sem čakal, da ob devetih ležem k počitku.

Petek

Še en dan, podoben vsem ostalim. Tako kot v četrtek je tudi današnja maša v prid nam sirotam, z molitvama Oče naš in Ave Marija.

Današnji dan je postni, kar seveda pomeni, da ne bo mesa (ki ga tudi sicer ni na pretek). Mlečno jed in gres (grahova juha, polenovka – v poletnih mesecih, ko se ta dobi samo dimljena, pa namesto tega dobra jed iz narezanih ali začinjenih rezancev, zapečena s čebulo in maslom, kislo zelje) sem hitro pojedel in se odpravil ponavljat dopoldansko snov. Po pouku smo opravili litanije za bridko trpljenje in smrt Jezusa Kristusa, z molitvijo za vse žalostne, siromašne in trpeče kristjane ter žalostni rožni venec. V svojih molitvah se večinoma spominjamo presvetle avstrijske hiše, kakor tudi pobožnih donatorjev in ostalih dobrotnikov. Administrator sirotišnice

⁴⁵ Prav tam.

nas je s pisno odredbo spomnil na duhovne vaje, ki so bile razdeljene med nas.⁴⁶

Tudi večerja je postno obarvana in temu primerno skromna. Prežganka (zelenjavna juha, kuhan zдроб ali kakšna druga mlečna jed, zelje ali špinača) me komaj kaj nasiti. Zato pa poleg večerje dobimo pol kozarca vina, kakor tudi v sredo in v soboto. Vino dobimo šele takrat, ko smo dovolj odrasli, da pol kozarca ni preveč, zato pa ga je treba mlajšim dati manj in zraven postaviti vodo.⁴⁷

Sobota

Končno sobota. Nekaj moči za dopoldanske obveznosti nam da kos kruha za zajtrk. Pouk mine hitro in že je na vrsti dopoldanska maša. Tokrat molimo za dušo gospoda Hoffmana (v graški sirotišnici za Johanna Baptista Jägerja), kot prvega dobrotnika sirot, in sicer Oče naš ter Ave Marijo. Naj povem še, da se pri sveti maši poleg Oče naš in Ave Marija, ki sta predpisana v molilnem redu in se morata moliti naglas, dodata še po enkrat že omenjeni molitvi, in sicer za odvrnitev vsega hudega. Vsakodnevno po deseti dopoldne sirote molimo tudi neobvezen rožni venec.

Že precej lačni smo za kosilo pripravili juho iz leče in polnjene „nudle“ (juha iz leče ali fižola, ričet, dobro kuhano sladko ali kislo zelje, poobedeck). To mi je bistveno bolj teknilo kot pa večerja, ki je vsebovala le juho iz zajca (prežganka, povreto suho sadje-kompot, poobedeck).

Še zadnjič v tem tednu smo ponavljali učno snov, preživeli pouk in šli k popoldanskim litanijam. Končali smo z molitvijo za tiste zdrave in bolne, žive in že umrle, ki so se priporočili za molitev nas sirot in temu dodali še rožni venec.

Vsako soboto popoldne opravimo še posebno nalogo. S križem v roki se v spremstvu naših učiteljev sprehodimo po odličnejših ulicah našega mesta in molimo litanije naše drage gospe.

Spat smo šli z zavestjo, da je jutri prost dan.

Nedelja

Vstanemo ob isti uri kot vse druge dni, torej ob petih. Varuh nato ukaže dečkom, varuhinja

pa deklicam, da tečemo v vrsti, pri čemer opazujeta, ali smo zgledno počesani, umiti in da nismo strgani.

Ob osmih se udeležimo svete maše, ki jo posvetimo Sveti trojici. Opravimo tudi molitev z vsesplošno prošnjo za vse krščanstvo in za rodovitnost zemlje ter odvrnitev požara, kuge, lakote in vojne.

Ob devetih oziroma v času, ko se v mestni župniji odvija služba božja, se odpravimo v stolnico. Varuh spremlja dečke, varuhinja deklice. Hodimo v vrsti, po parih, manjši spredaj in fantje za deklicami. Ko pridemo v cerkev, v zglednem redu pokleknemo. Naša varuha budno pazita na to, da se med mašo ne obračamo, šepetamo ali se nasploh nespodobno vedemo. Seveda pa tudi sama opravljata rožni venec in pobožno molita. Ostanemo tudi pri pridigi, nato pa se vrnemo domov po že omenjenem vrstnem redu. V sirotišnici, podobno kot ob delovnih dneh, do opoldne poteka učenje branja in pisanja.⁴⁸

Končno lahko sedemo za mize in pričnemo s kosilom. To je ob nedeljah ponavadi še posebej dobro. Čez govejo juho s kruhom in rižem, kosom govedine, prikuho in kruhom (goveja juha z narezanim kruhom, tretjina govedine, kislo zelje, pripravljeno na tukajšnji način in primerno zabeljeno, ter tretjina mehkega kosa govedine, ki naj bo primerno vroč; če pa naenkrat ni toliko mehkih kosov, pa se doda drugačna primerna govedina, poleg pa še pol kozarca vina) se vsakakor nisem mogel pritoževati in sem vse z užitkom pojedel. Taki in še boljši obroki se nam obetajo tudi ob pomembnejših praznikih. Naj jih naštejemo: novoletni dan, sveti trije kralji, svečnica, pustni dan, občinski praznik, velikonočna nedelja, binkošti, Marijino vnebovzetje, Marijino rojstvo, vsi sveti, Martinovo, božič in nedolžni otročiči. Takrat smo ob svoji običajni hrani dobili še tretjino pečenke, četrtno vkuhanega mesa, poleg pa še pol kozarca vina. Poskrbljeno je bilo tudi za primer, da je kateri od prej naštetih praznikov sovpadel s postnim dnevom. Takrat so nam bile na voljo grahova juha, polenovka, kislo zelje, povrete slive ali riž (na izbiri pa je bila tudi ajdova ali prosena kaša, kuhana v mleku), četrt ocvrtega in tretjina kuhanega krapa, za povrh pa še pol kozarca vina. Nič čudnega ni, da smo se tako veselili vsakega praznika, še

⁴⁶ AS, KZDU, šk. 16, Lit W, 320 / 1, *Instruction des Weysen Haus Administratoris*.

⁴⁷ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, *Instruction auf was Weiss und Arts ...*

⁴⁸ AS, KZDU, šk. 18, Lit W, 331, *Tag Ordnung für die Sonn- und feuer Tage*.

posebej pa pusta. Zanj tako značilni krofi so nam bili na voljo po kosilu.⁴⁹

Po kosilu ob enih popoldne odidemo v hišno kapelo, kjer poteka pouk pod vodstvom jezuitov. Prisotnost je obvezna za vse nas. Teorijo lahko prenesemo v prakso že ob štirih, ko se v stolnici udeležimo dnevne molitve in litanij Svete trojice. Sledi še molitev za njeno c. kr. veličanstvo Marijo Terezijo, našo premilostno gospo in dedno deželno kneginjo, za srečno vladanje, zmago proti sovražnikom, mir in enotnost krščanske moči pa zmolimo še cel rožni venec.

Če je lepo vreme, nas učitelj oziroma deklince učiteljica peljeta na sprehod. Pred tem seveda preverita, če smo zgledno oblečeni, ne pozabijo pa preveriti tudi čistočo naših rok in obrazov. Dečki gredo v eno, deklince v drugo smer. Največkrat nas pot vodi po mestu, včasih gredo tudi izza grajskih zidov. Paziti moramo, da smo pri tem čimbolj mirni in ne povzročamo nepotrebne hrupa. Poleti, ko je dan daljši, se vrnemo domov ob šestih, pozimi pa do sončnega zahoda oziroma do zaključka dneva. Čas do večerje nam mine v učenju branja in pisanja.

Že precej utrujeni se v zglednem redu napotimo k večerji. Ta je nekoliko skromnejša kot kosilo. Kljub temu juha in gres (tretjina govedine v kisli juhi s čebulo, ajdova kaša v goveji juhi, sladka in kislja repa) hitro izgineta z naših krožnikov.

Dan zaključimo z litanijami naše ljube gospe za blažen konec in nočno molitvijo za vsa prejeta dobra dela, skupaj z večernim petjem. Prijetno utrujeni se napotimo spat, kajti jutri je že nov dan.

Kaj vse morajo znati sirote ?

Otroci so se morali poučiti v vseh osnovnih znanjih, ki naj bi jim po odpustu iz sirotišnice omogočala lastno preživetje. Tako so se dečki poučili zlasti v branju, pisanju, računanju, v preostalem času pa še v drugih uporabnih spretnostih, kot npr. pletenju.

„Sirote, v katerih dobro vzgojo je treba vložiti največ, predvsem pa dečki, se puščajo vnevar in se v uku in vzgoji znatno zanemarjajo“⁵⁰, be-

remo v poročilu sirotišničnega upravnika gospoda Reicha. Na podlagi tega je razvidno, da sta vzgoja in izobraževanje na papirju sicer obstajala, a se v praksi nista kaj prida izvajala.

Deklince se je prednostno uvedlo v skrivnosti pletenja, kvačkanja, vezenja, šivanja, krojenja, predenja, kuhanja in drugih nujno potrebnih hišnih opravil. Seveda pa naj bi se tudi one poučile v osnovah branja, pisanja in računanja.⁵¹

Gospodarske reforme razsvetljenega absolutizma so odpirale nova delovna mesta v različnih gospodarskih panogah. Slednjič je potreba po novi delovni sili privedla do otrok. Najprej do otrok – sirot, če smo bolj natančni. Ti so bili najbolj nezavarovani, odvisni od družbe in le-tej podrejeni. Zato naj bi prav sirotišnice prevzele značaj predilskih šol. Oblast je upala, da bo odraščajočo mladino naučila predenja, kar ji prej s starejšimi ljudmi in kaznjenci v prisilnih delavnicah ni uspelo.⁵²

Če so starejše odločbe želele preprečiti, da ti ptički brez gnezda ne bi zapadli v kriminal in posledično v breme družbe, so sedaj segale za povsem drugim ciljem. *»Oskrbeti sirote in jih zaposliti tako, da bi ustvarile več vrednosti, kakor znašajo stroški za njihovo vzdrževanje«⁵³*, se je glasil moto gospodarstva druge polovice osemnajstega stoletja. Da bi to čim bolj uspešno izvedli, so spremenili tudi vzgojni smoter, nova glavna vrлина marljivost je izpodrinila stoletja poudarjano pobožnost.

V praksi se je nov moto kazal v povezovanju sirotišnic z manufakturnimi delavnicami. Zlasti poslovneži so svojo na novo odkrito ljubezen do bližnjega, izkazovali z ustanavljanjem sirotišnic v bližini svojih predilnic in tkalnic.

Ena najbolj znanih tovarn, ki je delovala po tem principu, je bila Thysova suknarna v Celovcu. V njej so otroci iz leta 1760 ustanovljene sirotišnice, *»z lastno pridnostjo poravnali izdatke za hrano«⁵⁴*. Kljub zavetju božje previdnosti in ljubezni krščanskih ljudi, otroci niso vzdržali telesnih naporov. Zaradi množičnega umiranja, si-

⁴⁹ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, *Instruction auf was Weiss und Arts ...*

⁵⁰ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 321/4, 20. 3. 1767.

⁵¹ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, *Instruction des Weysen Haus Administrators.*

⁵² Jože Šorn: *Začetki industrije na Slovenskem, Založba Obzorja Maribor, 1984.*

⁵³ Vlado Schmidt: *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem 1, Delavska enotnost, Lj. 1988, str. 154.*

⁵⁴ *Prav tam, str. 155.*

Pojka

Postea
Tag-Ordnung
für die Conventionsfeier Tage.

Das auffsteigen, und klettern wird den
am besten Gelingen helfen.

Der Haßthumwaller wird die haben, und
die Haßthumwallerin die Mägdelein durch die
Kühe lassen lassen, um zu sehen, ob sie
so wohl gebessert, gewachsen, oder nicht zu
nischen sind, wohl so gleich den andern
Tag Christnacht werden sein.

[illegible]

Sie werden werden auf bei den Hundstau-
bleiben, und auf solchen glückselig nachtragt an
denning zu Hause gehen, auf die, und
für die auf Freitag, und ich am 12. der wir an

rotišnica nazadnje ni bila več potrebna. Leta 1784 je bila razpuščena.

Otroci ljubljanske sirotišnice so se izognili žalostni usodi sovrstnikov v Celovcu. Toda podoben ustroj sta deželni glavarstvi predvidevali tudi za sirotišnici v Ljubljani in Gorici. Podrobnejši računi so pokazali, da je bolj donosno, če so sirote zaposlene na dotedanji način. Otroci, dobro izpopolnjeni v pisanju, so se usmerili v formiranje plačanih prepisov, ostali so bili zadolženi za različna hišna opravila, v preostalem času pa so še pletli, klekljali, šivali in krpali (slednje zlasti deklice). Če je že bil kateri od otrok za svoje delo nagrajen s plačilom, je le-tega moral takoj izročiti upravniku.

*»Deklice so pri pletenju in šivanju same, brez varuhinj. Predusem pa je varuhinji v večjo korist, ko deklice namesto veliko bolj potrebnega blaga, krpajo raztrgane srajce in nogavice. Še bolj pa je razvidno, kako je vse platneno spodnje perilo oziroma obleke, zaradi pomanjkanja potrebnih izkušenj, popolnoma uničeno in skoraj neuporabno.«*⁵⁵ Besede upravnika Reicha niso bile preveč spodbudne za sirotišnično varuhinjo, nam pa po drugi strani lepo opišejo, kakšne delovne razmere so vladale v ljubljanski sirotišnici. Slednjič ji je na srce položil, *»da se potrudi, da se krpanje spodnjega perila opravi pravočasno in ne dopusti, da se to uniči zaradi opuščanja učenja.«*⁵⁶

Obleka gojencev sirotišnice

Pravila o ureditvi sirotišnice so določala, da morajo biti vsi otroci oblečeni enako in glede na stan, upravitelju pa je bila poverjena skrb za čistočo.

Obleka dečkov

Dečki so nosili krila iz sivega platna, tako kot oskrbovanci-špitarji c. k. Cesarskega špitala. Glavo so jim pokrivala enake kape, noge so jim grele golenke. Kadar so se odpravili iz hiše, so nosili bele klobuke. Razlika je obstajala samo v tem, da so imele Thalbergove sirote rdeče, Schillingove rumeno, Mugerlove zeleno in Lamberlove modro znamenje na levi strani pokrivala.⁵⁷ Tako je bilo vsakemu opazovalcu takoj jasno, kdo od zgoraj naštetih dobrotnikov je pripomogel k oskrbi največjega števila otrok.

Zelo zanimiv je obračun stroškov za blago in izdelavo oblek.⁵⁸ Tako je najnujnejša obleka, ki je zadostovala za dve leti stala 4 gld 42 kr. V to je bilo všteto štiri in pol vatla platna za krilo in jopič, tri vatele blaga za klobuke, štirje zavitki sukanca, kamelja dlaka, trije ducati gumbov in plačilo za izdelavo. Poleg tega bi morali sirotam priskrbeti še dva para nogavic, dva para čevljev, klobuk, par kravat, skupaj s šalom, tri srajce in poletno kamižolo (kratek moški suknjič, navadno oprijet). K temu je potrebno prišteti še dva in pol vatla enobarvnega barkanta (debela, na narobni strani kosmata, bombažna tkanina), platno za klobuke in pol vatla sigla platna. Stroški vsebujejo še plačilo sukanca, gumbov in izdelave, ter krpanja v času enega leta. Končni znesek enoletnih potreb po obleki je znašal 18 gld 12 kr.

Glede na to, da so se snovalci ljubljanske sirotišnice zgledovali po graški, si oglejmo še obleke graških sirot. Pozimi so dečki nosili krilo iz modrega in zelenega sukna, enake čepice in golenke (isto kot ljubljanski gojenci), poleti pa vrhno suknjo (krilo) iz muslina, prav tako modre in zelene barve. Prav tako kot naše sirote, so nosili iste kape in bele klobuke. Sirote – študenti so bili bolj oblečeni. Poleg sive obleke, jim je bil na razpolago še zelen plašč okrašen s plavim metuljčkom, glavo pa so si pokrili s sivim klobukom.⁵⁹

Obleka deklic

Tudi deklice so imele svojo obvezno uniformo. Sestavljalo jo je flanelasto podkrilo, sivo muslinasto gornje krilo in enaki jopiči, glave so jim krasile avbe. Tako kot dečki so se štipendistke posameznih dobrotnikov razlikovale po raznobarnih znamenjih na svojih pokrivalih.⁶⁰

Njihove graške vrstnice so se lahko pohvalile s podobnimi oblačili. Pozimi so jih grela modra suknjena podkrila ter platnena dolga krila, na voljo so jim bile tudi domače halje, običajno napolnjene z bombažem. Tople pomladne in poletne dni pa so preživele oblečene v siva muslinasta krila in steznike. Glave so imele pokrite z ljubkimi avbami, na način in iste vrste, kot je bilo v navadi v deželi.⁶¹

⁵⁸ AS, KZDU, šk. 18, Lit. W, 331, Kleydung Entwurf vor ein Watsel Knaben.

⁵⁹ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, Instruction auf was weiss und arts die in dem Schafferrishen Waysen Haus alhier zu Graz befindliche Waysen Kinder in denen Alimennis unterhalten werden, drittens ...

⁶⁰ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 321/4, Referat, 30. 3. 1762.

⁶¹ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, Instruction auf was weiss und arts ...

⁵⁵ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W 321/4, 20. 3. 1767.

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 321/4, Referat, 30. 3. 1762.

Po potrebi je bilo treba preskrbeti spodnje perilo, kot tudi čevlje, platnene nogavice in ostale pritlikline. Za vse zgoraj naštetu je bilo koristno, da se jih je negovalo s stalnim umivanjem in čiščenjem.

Cena izdelave dekliške uniforme je bila nekoliko dražja od fantovske. Stroški so obsegali izdelavo krila in steznika iz devetih vatlov raševine, klobuka iz dveh vatlov belega platna in sukanca, potrebnega za vse troje. Posebej sta bila izdelana podkrilo iz šestih vatlov muslina ter zimski korzet iz vatla in četrt flanele. Vse skupaj je zneslo 10 gld 40 kr (fantovska oprava je stala 9 gld 24 kr). Ker so se obleke nosile dve leti, je bil letni strošek 5 gld 20 kr (4 gld 42 kr). Seveda pa to ni bilo vse, kar je deklica potrebovala. Popis je predvideval še nakup dveh tretjin vatla tkanine za dve avbi, tretjino vatla platna za podlogo, za štiri vatlje trakov, dveh rut, vatla tkanine za steznik, vatla in pol platnene podloge ter ribje kosti. Nujen del njene opreme sta bila tudi dva para nogavic, dva para čevljev ter tri srajce. V zakup je bilo treba vzeti še stroške za sukanec, krpanje in izdelavo teh oblačil. Končni strošek za oblačila deklice v enem letu je znesel 17 gld 4 kr (pri dečkih 18 gld 12 kr). Največji del vsote je zajemala izdelava krila in jopice ter nakup treh srajc. Zanimivo je, da sta dva para čevljev stala le malo več kot dva para nogavic. Prvi so sirotišnico veljali 1 gld 42 kr, druge pa 1 gld 20 kr.⁶²

Sirotišnica se je med drugim zavezala, da bo tiste sirote, ki bodo izstopile ob določenem času, oblekla popolnoma na novo. Glede na njihov stan bodo nove obleke narejene na meščanski ali deželni (kmečki) način. Če je bila ustanova tega zmožna, so prejeli še doklado v denarju. Tisti pa, ki so izstopili predčasno, so bili na izgubi tako pri obleki kot pri denarju.⁶³

Iz vsega zgoraj opisanega se da sklepati, da so imeli gojenci avstrijskih sirotišnic zelo podobno opravo. Razlike se kažejo le v materialu in barvi. Položaj sirot se je odražal zlasti v njihovih pokrivalih. Tako so imele „navadne“, sirote bele, njihovi učeni vrstniki – študenti pa sive. Deklice so nosile avbe, na način, ki je bil običajen v deželi, kjer se je nahajala sirotišnica. Pokrivala so z označbami različne barve določala tudi štipendiste tega ali onega dobrotnika.

Spalnice in ležišča

Spalni prostori za dečke in deklice so bili ločeni. Mlajši otroci so spali skupaj na enem ležišču. Odraščajoče oziroma starejše sirote so sčasoma dobile privilegij samostojnega ležišča. Poleg tega je imel vsak otrok pravico do lastne slamnjake. Preko le-te se je položilo »podležišče«, toda ne iz konjske, pač pa iz živinske (kravje) dlake. Graški statuti so predvideli vzglavnik iz perja, toda snovalci ljubljanske sirotišnice so se raje odločili za vzglavnik iz konjske žime⁶⁴, ker je bil verjetno cenejši. Mesečno so menjali rjuhe, dobili so tudi dodatno deko. Naloga otrok je bila, obdržati ležišče in celotno spalnico čim bolj čisto, uprave pa, da je poskrbela za kurjavo v spalnica v času zime.⁶⁵

Da si bomo lažje predstavljali, kaj vse je bilo potrebno za ležišče enega otroka, si bomo ogledali osnutek predloga ležišča za sirote.⁶⁶ Snovalec osnutka je predlagal ležišče iz mehkega lesa ter temu ustrezno slamnato vrečo, za kar bi bili potrebni dve palici dvonitnika (groba in močna lanena, konopnena ali bombažna tkanina). Poleg naj bi bila še dva vzglavnika iz palice dvonitnika, narezana in druga slama, dva para rjuh iz šestih palic platna ter po ena zimska odeja ali koc in ena letna odeja. Posteljina in vse ostale pritlikline so se zamenjale vsaka tri leta, z izjemo slame in rjuh, ki so jih preskrbeli vsako leto. Tako so letni stroški za vse naštetu znašali 8 gld 15 kr.

Če sodimo po vsem opisanem, otrok ni moglo zebsti, vprašanje pa je, kako so navodila izvajali v praksi.

V primeru bolezni

Bolezen verjetno ni bila tako redka gostja v sirotišnici. Skromni obroki (v praksi verjetno slabši in manjši, kot jih je določal jedilnik, odvisni tudi od trenutnega finančnega položaja ustanove), nezadostna obleka v zimskih mesecih in otroške nalezljive bolezni, so bili glavni vzroki obolevanja.

V takem primeru je hišni red določal, da se bolni otroci ločijo od zdravih. Ustvarili so neke vrste karanteno, katere glavni namen je bil pre-

⁶² AS, KZDU, šk. 18, Lit. W, 331, *Kleydung Entwurf vor ein Magdlein*.

⁶³ AS, KZDU, šk. 18, Lit. W, 331, *Eintrichtung des Waysen Hauses*.

⁶⁴ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 321/4, *Referat*, 30. 3. 1762.

⁶⁵ AS, KZDU, šk. 16, Lit. W, 320/1, *Instruction auf was art und weise ...*

⁶⁶ AS, KZDU, šk. 18, Lit. W, 331, *Anschlag eines Bets*.

Waisenhaus Nr. 3
Anstalt für die Pflege von Kindern

1. Kost für den wöchentlichen Bedarf	1/6 8 x -
1. Kost für das wöchentliche Bettzeug	
2. Wäsche für den 2. Tag des wöchentlichen Bedarfs	
1. Wäsche für den 2. Tag des wöchentlichen Bedarfs	1. 52 x 2 3
1. Kost für das wöchentliche Bettzeug	20. -
1. Kost für das wöchentliche Bettzeug	16. -
2. Wäsche für den wöchentlichen Bedarf	
20 x 1. Kost für das wöchentliche Bettzeug	3. 22. -
1. Kost für das wöchentliche Bettzeug	1. 25. -
1. Kost für das wöchentliche Bettzeug	1. -

Summa 9. 23. 2

1. Kost für das wöchentliche Bettzeug	
in das	3. 7. 3
1. Kost für das wöchentliche Bettzeug	
Wäsche für das wöchentliche Bettzeug	1. 30. -
in das wöchentliche Bettzeug	— 30. +
Summa für das wöchentliche Bettzeug	5. 8. -

mitte will man vor 20 Kindern wohnen in einer Kasse 100/

mitte will man vor 20 Kindern wohnen in einer Kasse 100/

Predlog stvari potrebnih za izdelavo ležišča.

prečitev širjenja bolezni po zavodu. Soba, v kateri so ležali mali bolniki, se je morala izdatno ogrevati. Nad njimi naj bi stalno bedela bolniška strežnica. Otrokom so stregli s hrano, ki jo je predpisal zdravnik, dobivali pa naj bi tudi zdravila. Prav pri teh pa naletimo na zanimivo zgodbo, ki ji lahko najdemo asociacije v današnjem času.

V neke vrste pogodbi med gospodom Johannom Adamom Tantonom, slavnim deželnim kirurgom na Kranjskem v Ljubljani, ter tukajšnjo sirotišnico oziroma njenim direktorjem Paulom Aloisom grofom Auerspergom naletimo na zanimiva določila.⁶⁷ Naš kirurg se je obvezal, da bo pomagal otrokom v sirotišnici v primerih, ki zahtevajo kirurško zdravljenje in operacijo, ter v drugih boleznih brez izjem ter jim zvesto stal ob strani. Za letno plačo 10 gld iz sirotišnične blagajne je brezplačno dajal svoja lastna zdravila, obveze in druga sredstva za pomoč, toda samo pri boleznih, ki ne zahtevajo dolgotrajnega in dragocenega zdravljenja. Nasprotno pa je zdravila, ki so bila potrebna za dolgotrajno ali glavno zdravljenje, sirotišnica še dodatno plačala. Pri tem se zastavlja vprašanje, kako so vodilni te ustanove ravnali v takem primeru. So se odločili, da plačajo dodatne stroške, kar pa ni zagotavljalo dokončne ozdravitve bolnega otroka ali pa so dopustili, da gre življenje svojo pot. Vsekakor se jim je finančno bolj »splacalo« poskrbeti za ne tako usodno bolne gojence, katerih oskrba je bila všteta v Tantonovih 10 gld letne plače. Ti varčevalni ukrepi nas mogoče v nekaterih potezih že spomnijo na današnjo prakso zdravstvenih zavarovalnic.

Čistoča otrok in sirotišnice

Čistoča je pol zdravja, druga polovica je umazanija. Ta rek je verjetno veljal tudi za gojence ljubljanske sirotišnice. Pravila o ureditvi sirotišnice so določala, da morajo biti bivališča otrok sicer brez vsakega sijaja, toda snažna. Perilo naj bo tedensko razdeljeno, postelje pospravljene in sobe očiščene, otroci pa umiti in oblečeni v pozorno pregledane in zakrpane obleke. Toliko o teoriji. Sedaj pa k praksi in vsakdanjemu življenju.

»Kar na splošno zadeva čistočo otrok, se na žalost, kakor je zelo očitno, slabo vzdržuje. Še

več, pogosto je povezano z mrčesom ter nesnago, ki verjetno nastane zaradi pogostega polaganja rok»⁶⁸, izvemo za porazno stanje iz poročila gospoda upravnika Reicha. Nadalje razprda, da varuhinja ni sposobna sama umiti vseh otrok, še manj pa ji more iti na roko njena hči. Slednja je zaposlena in plačana kot dekla, zato je njeno primarno opravilo strežba in vodenje gospodinjstva, ne pa umivanje hišnih gojencev.

Problem je upravnik poskušal rešiti na drug način. *»Da se odstrani zanikrnost, sem varuhinji celo ponudil sposobne in dobre ljudi, toda s tem se ni moglo nič doseči, ker se ni nihče hotel lotiti umivanja sirot«,* nam potarna gospod Reich in zraven še očrni varuhinjo, češ da *»bi morala varuhinja s svojim uslužbenci pomagati pri tem, kar pa se ni zgodilo, pač pa so morali moji lastni špitalski ljudje nositi to breme do sedaj, in sicer z dvema drugima, tujima pomočnikoma, ki sem ju moral posebej plačati«.*⁶⁹

Očitno varuhinja ni trpela konkurence pravih poslov, posledice pa so nosili Reichovi ljudje in seveda sirote, ki so očitno precej redko videle vodo in milo. Upravnik je zato predlagal naslednje: *»Da se tako dečki kot deklice najboljše možno varujejo pred mrčesom in nečistočo in, da se ima v službi poštene, odrasle ljudi, ki bi lahko pomagali opravljati zgoraj omenjeno umivanje.«*

Predlog je bil tako podan, kako pa se je zadeva dokončno razpletla, ni znano.

Začetek konca ljubljanske sirotišnice

Cesar Jožef II. ni bil preveč naklonjen ustanovam tipa špital. Obdobje racionalizma, ki ga je v veliki meri tudi sam zaznamoval, je bilo tisto, v katerem se je začela delitev na prave hospitale oz. špitale in na prave splošne bolnišnice. Po mnenju nekaterih zgodovinarjev ostre razmejitve med zgoraj omenjenima zavodoma pred letom 1800 ni bilo. Tako se je klinični bolniški oddelek v strogem pomenu besede šele tik pred zatonom 18. stoletja ločil od karitativne ustanove (civilna bolnišnica v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1786).⁷⁰

⁶⁸ AS, KZDU, šk. 16, Lit W, 321/4, 20. 3. 1767.

⁶⁹ AS, KZDU, šk. 16, Lit W, 321 / 4, 20. 3. 1767.

⁷⁰ Peter Borisovs: *Univerzitetni klinični center v Ljubljani, njegov nastanek in razvoj*, Lj. 1986.

⁶⁷ AS, KZDU, šk. 16, Lit W, 321/3, 6. 2. 1766.

CC
Extract

Carup dem Testament des H. Johan Joseph Mugerle 2
Erlaubend 22. 12. April 1802.

Omissis alijs

Eschließ. befehle ich Meinen armen Vollen in die gerühmte
Ehre der ewigen Seligkeit Gottes, Mein Leibes Erbschaft
aber sollte Christ Katholik sein geboren, nach begehrt
nach dem Christlichen Ehestande, Sancta
Clara Ordens, als eine Frau Erbschaft werden,
deshalb ich Leibes, und zugleich zu diesem Ende an-
zuordnen, der wesentlich für die Erbschaft Mein, und
denn Meinigen armen Vollen dinst. Heilige
Mutter, als dem Leibes zu Ehren der Heiligen, dinst-
seligkeit eine: die andere dem Leibes zu
Ehren, des H. Leibes Joseph Christi, zu dem Ehren
eine Erbschaft geistlich werden: und die
dritte dem Leibes zu Ehren der Heiligen, dinst-
seligkeit Maria dinst. werden sollen,
und dinst. dinst, und dinst. dinst
will dinst. dinst. dinst. dinst. dinst. dinst.

für die Leibes, wenn dinst. dinst. dinst. dinst. dinst. dinst.
für die Leibes geistlich werden, so dinst. dinst. dinst.
für die Leibes dinst. dinst. dinst. dinst. dinst. dinst.
die aber sollen nach Meinem Tod zu dinst. dinst.
s. Clara. dinst. dinst. dinst. dinst. dinst. dinst.
Leibes dinst. dinst. dinst. dinst. dinst. dinst.

Izuleček iz oporoke J. J. Mugerleja.

Trend otroškega skrbstva je šel v smeri odpuščanja sirot iz ustanov zaprtega tipa in vzgajanja v krogu rejniške družine. S tem je bila dokončno podpisana smrtna obsodba za ljubljansko sirotišnico.

Slednja tudi sicer ni imela sreče. Vseskozi je bila brez lastne stavbe, čeprav je večina dobrotnikov denar namenila za gradnjo nove sirotišnice. Že ob sami ustanovitvi, leta 1763 je gostovala v 2. nadstropju Cesarskega špitala na Vodnikovem trgu, čez desetletje, leta 1773, pa se je morala preseliti v prenatrpane prostore Meščanskega špitala ob Špitalski ulici. Na tej lokaciji je dočakala svojo ukinitve.

Z ukazom z dne 21. marca 1787 je morala oskrba v Meščanskem špitalu prenehati. Do 1. avgusta 1787 je moral biti špital izprazen. Toda iz poročila upravnika ubožnih zavodov Kralila je razvidno, da je bilo še 7. avgusta 1787 v tukajšnji sirotišnici nastanjenih petdeset sirot.⁷¹ Negotovo prihodnost si je delilo štiriintrideset dečkov ter šestnajst deklic. Polovici je njihovo oskrbo zagotovil kapital iz privatnih zapuščin, polovica pa se je oskrbovala s pomočjo prihranjenega fonda.

O njihovi usodi nam več pove oznanilo Deželnega glavarstva za Kranjsko in Notranjeavstrijskega gubernija, izdano 25. avgusta 1787.⁷²

Navsezadnje so konec marca l. 1788 odpravili zadnjega otroka iz Meščanskega špitala. Za doščeno plačilo so jih oddali v rejo na deželo.

Če pa bi radi izvedeli kaj več o njihovi usodi, vam svetujem, da počakate na naslednji prispevek na začetku omenjene avtorice.

Zusammenfassung

Das Leben der Laibacher Waisen in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts

Am 13. Februar 1758 erließ Maria Theresia den Runderlaß „Eine kurze Bekanntmachung über die Errichtung eines Waisenhauses in Ljubljana und dem Herzogtum Krain“, die den Beginn der Bemühungen um diese allzu notwendige Einrichtung bedeutete.

Am 27. August 1761 wurden die Statuten des Waisenhauses entworfen, die auch die Aufnahme unehelicher Kinder gestatteten. Am 12. Februar 1763 wurde die Errichtung der Waisenanstalt bestätigt. Das wesentlichste Datum ist der 1. November 1763, als das Laibacher Waisenhaus seine Tätigkeit begann, und zwar in den Räumlichkeiten des 2. Stockes des Kaiserlichen Hospitals auf dem Vodnik-Platz. 1773 übersiedelten alle Bewohner des genannten Hospitals, auch die Waisen, in das Bürgerspital in der Spitalgasse. Dort wirkte das Waisenheim bis zu seiner Auflösung 1787.

Kaiser Josef II. besiegelte das Schicksal des Laibacher Waisenhauses. Der genaue Grund ist nicht bekannt, lag aber wohl in den Gedankenströmungen jener Zeit, die die familiäre Erziehung der Heimerziehung vorzogen. Die schlechten hygienischen Zustände, die Überfüllung der Räume und die daraus folgenden ansteckenden Krankheiten sprachen ebenfalls nicht zugunsten von Anstalten des Typs Waisenhaus. Einer der Gründe war, wie in solchen Fällen üblich, auch finanzieller Natur. Auch wenn der Großteil der Kosten für den Unterhalt der Kinder durch Schenkungen von Wohltätern und staatliche Zuschüsse gedeckt war, mußte der Staat noch die Gehälter der Angestellten und die Instandhaltung des Gebäudes bezahlen.

Mit Befehl vom 21. März 1787 mußte die Betreuung im Bürgerspital aufgelassen werden. Bis zum 1. August 1787 mußte das Spital geräumt werden und bis Ende März 1788 wurden alle übrigen Kinder aufs Land in Pflege gegeben.

⁷¹ AS, Gubernij v Ljubljani, 1787 - 1794, reg. II, fasc. 281, najdenčki, Ausweis über die dermahlen in die Waisenhaus befindliche Kinder, 7. 8. 1787.

⁷² AS 1079, Okrožnice Deželnega glavarstva za Kranjsko in notranjeavstrijskega gubernija, 1724 - 1788, škalla 19.

Andrej Studen

»HUDIČI! LE NAGLEJTE SE ME, DA BOSTE VSAJ SITI.«

*O zločinu in justifikaciji cigana Simona Helda
v Novem mestu*

Grozovit zločin ciganov¹

Konec 19. stoletja so časopisne strani polnile tudi novice o nadležnih ciganih, ki so se klatili po Dolenjskem. Pred njimi preprosto ni in ni bilo miru. Tako je bilo tudi v ponedeljek, 9. januarja 1899, ko je bil v Krki na Dolenjskem, vasi ob državni cesti med Ljubljano in Žužemberkom, ob izviru istoimenske reke, sejmski dan. Popoldne so se obiskovalci sejma počasi začeli vračati domov. Gručica ciganov, med katerimi je bil tudi junak naše zgodbe, je okrog dveh popoldne v bližini Znojil pri Krki predrzno napadla skupino sejmarjev, jih ustrahovala in zahtevala denar.²

Nato so se podali proti bližnji Trebnji Gorici. V bližini vasi so se okrog tretje ure popoldne ponovno srečali s skupino sejmarjev, med katerimi

sta bila tudi posestnik Martin Novljan in njegov sin, Martin Novljan mlajši, ki sta proti domu v Mali Loki gnala par volov. Pogled sejmarjev na dva cigana in ciganko, ki so jih ustavili, ni bil nič kaj prijeten. Eden je bil majhne postave, kozav in obut. Drugi, malce mlajši, je bil bos in nekoliko večje postave. Tretja oseba je bila okrog 20 let stara ciganka. Oba moška sta bila oborožena s puškami. Manjši in kozav je imel vrhu vsega še veliko mesarsko sekiro (mesarico ali žatlaho), večji in mlajši pa je držal v roki dolg in oster kuhinjski nož.

Cigana sta brez pravega povoda začela mahati s sekiro oziroma kuhinjskim nožem proti sejmarjem in zahtevala denar. Nekateri sejmarji so iz strahu pobegnili, ostali pa so ciganom odvrnili, da bodo takoj odšli v Krko in jih naznanili žandarmerijski patrulji. S tem so razkačili kozavega cigana, ki je začel grdo preklinjati. Zagrozil jim

¹ Opis zločina temelji zlasti na razpravi Metoda Dolenca, ki je leta 1912 na podlagi sodnih aktov, ki danes žal niso več ohranjeni, izčrpno in podrobno opisal sodna procesa na novomeški sodnici proti Matiju Režku (1898) in ciganu Simonu Heldu (1899-1900), ki sta se oba končala s smrtno obsodbo in justifikacijo. Dolencova razprava ni pomembna samo zaradi dejstva, da se sodni akti niso ohranili, temveč tudi zato, ker je kasnejši znameniti profesor kazenskega prava na ljubljanski univerzi oba hudodelca spoznal tudi od blizu, ko je na začetku svoje kariere služboval v Novem mestu. Opravljal je službo zapisničarja komisije in tako spremljal potek sojenja, opazoval obnašanje obeh obsojencev pred usmrčitvijo, Heldovi usmrtilci pa je celo prisostvoval.

Dragocent so tudi opisi, ki mu jih je posredoval takratni novomeški ječar. Dolencova razprava pod naslovom Prispevek k poznavanju smrtne kazni je izšla v reviji za kriminalno antropologijo in kriminalistiko v Gradcu (Method Dolenc, Beiträge zur Erkenntnis der Todesstrafe, Sonderabdruck aus dem Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik, Hrsg. von Prof. Dr. Hans Gross in Graz, Bd. 46, Leipzig 1912, (dalje: Dolenc, Beiträge...), str. 315-338. Opis zločina je na straneh 322-324, nekoliko pa sem ga dopolnil tudi s poročili tedanjega časopisja in z navedbami na ohranjeni tiskani sodbi.

² Slovenec, 11. 1. 1899.

je, »da si bo roke v žandarsko kri omočil.«³ Takoj nato se je spravil na Martina Novljana starejšega, ki se je pravkar približal s svojimi voli ter ga z rezilom sekire udaril po glavi, da se je zgrudil na tla. Mlajši in večji cigan je skoraj istočasno napadel sejmarja Janeza Šemeta iz Žaline (danes Žalna)⁴ ter ga z dolgim kuhinjskim nožem porezal po desnem ušesu.

Ker to še ni zaleгло, sta cigana proti sejmarjem naperila še puški in jim pognala takšen strah v kosti, da so se razbežali na vse strani. Cigana sta še nekaj časa tekla za njimi proti gozdu. Ko so sejmarji izginili v gozdu, pa sta si premislila in jo družno mahnila nazaj na cesto, kjer se je težko ranjeni Martin Novljan starejši dvignil s tal ter se opotekal ob cestnem jarku. Cigana sta ga ponovno napadla, ga udarjala in suvala, da se je vedno bolj sesedal in nazadnje omahnil nazaj v obcestni jarek. Nato sta ga pošteno obdelala še na tleh in prekinila svoje zverinsko početje samo v toliko, da bi se prepričala, ali je še živ.

Neka priča je kasneje na sodnem procesu izjavila, da je videla, kako sta nazadnje, ko sta opazila, da se njuna žrtev še premika, siromaka še enkrat pretepla, na koncu pa ga je mlajši in večji cigan z ostrim kuhinjskim nožem od strani z vso močjo zabodel globoko v tilnik. Kot je pokazala sodna obdukcija, je rezilo noža šlo skozi vretenca, tako da je noževa konica ponovno izstopila na drugi strani vratu. »Zaradi te 4 cm dolge rane na levi strani vratu je bila vratna žila dovodnica prerezana in zaradi nje je neizogibno nastopila smrt.«⁵ Šele po grozovitem zamahu z nožem sta oba cigana urno pograbila svoje orožje in s svojo spremljevalko pobegnili s prizorišča zločina.

Po begu ciganov je do svojega hropečega očeta pritekel sin. Pripeljali so voz in Martina Novljana starejšega odpeljali v najbližjo vas. Položili so ga v posteljo. Ker je še kazal znake življenja, je bil od krajevnega duhovnika dan v sveto olje. Umril je še istega popoldneva, ne da bi se ponovno zavedel. Zapustil je vdovo s sedmimi nedorašlimi otroki.⁶

Prijetje morilca in predhodna preiskava

Novica o okrutnem umoru sredi belega dne se je bliskovito razširila. Dolenjska žandarmerija se je takoj pognala za sumljivo gručico oboroženih ciganov, za katero so domnevali, da je imela na vesti tudi več vlomov in tatvin. Slovenec jim je pripisal tiste v Kobiljeku, Šici in Muljavi.⁷ Po sledeh osumljenih ciganov se je odpravil tudi grosupeljski žandarmerijski stražmojster (orožniški postajevođa) g. Brodnik⁸ s pomočjo dveh oboroženih kmetov. Dobili so obvestilo, da so skupinico treh ciganov opazili v bližini Šmarja. »Okrog 8. ure zvečer so naleteli na to skupino, ki je taborila ob robu gozda. V trenutku, ko je žandar naletel na gručico ciganov in hotel aretirati mlajšega in večjega cigana, je ta bliskovito pograbil puško in hotel z njo zamahniti po njem. Orožniku sta prihitela na pomoč oba pomagata in preprečila usoden udarec.«⁹ Cigani so se še nekaj časa »z vso silovitostjo borili« in »vnela se je ljuta borba.«¹⁰ Mlajšega in večjega cigana so prijeli, kozavi cigan in ciganka pa sta izginila v noč. »Med vklepanjem je prijeti cigan močno brcnil stražmojstra, očitno zato, da bi se osvobodil in izmuznil na prostost. Cigan in ciganka, ki jima je uspelo pobegniti, sta v taboru pustila nekaj stvari in da bi lahko lažje tekla, sta na begu odvrгла še nekaj cul.«¹¹

Cigan, ki ga je prijel orožnik Brodnik, je bil Simon Held. Nesrečnik se je rodil 24. oktobra 1873 v kraju Mitterwinkel v bližini Pliberka na Koroškem. Bil je samski in brez stalnega bivališča.¹² Sredi devetdesetih let se je Simon Held, ki je bil zelo muzikalen, klatil naokrog kot potujoči muzikant. Že v tem času je bil nekajkrat kaznovan zaradi potepuštva. Leta 1897 se je po prepiru z nekim moškim sredi ceste stregel, potegnil nož in mu ga grozeče nastavljal na prsi. Zaradi tega izgreda ga je deželno sodišče v Ljubljani obsodilo na desetmesečno težko ječo, po prestani kazni pa so ga zaprli v ljubljansko prisilno delavnico (22. aprila 1898). 25. julija 1898 je od tam pobegnil in od tedaj se je klatil skupaj s cigani po Kranjskem in kot je sam navajal, čeprav je le malo verjetno, tudi po južnem Štajerskem. Na

³ Dolenjske novice, 15. 3. 1899.

⁴ Slovenec, 16. 1. 1899.

⁵ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo Krafino, NME 5, Mestna občina Novo mesto, a. e. 103, šk. 61 – Tiskana sodba v imenu njegovega veličanstva z dne 3. 3. 1900 (dalje: Tiskana sodba).

⁶ Slovenec, 16. 1. 1899.

⁷ Ibidem.

⁸ Slovenski narod, 13. 1. 1899.

⁹ Dolenc, Betträge..., str. 324.

¹⁰ Slovenski narod, 13. 1. 1899.

¹¹ Dolenc, Betträge..., str. 324-325.

¹² Tiskana sodba.

potepanju se je ponovno vrnil na stara pota in zagrešil nekaj drznih nasilnih vlomov in tatvin.¹³

Krvoločnega in roparskega cigana Helda so izročili novomeškemu c. kr. okrožnemu sodišču. Že v preiskovalnem zaporu o izvršenem hudodelstvu ni hotel ničesar vedeti.¹⁴ Z vso odločnostjo je tajil vse svoje grehe. Trdil je, da sploh nikoli ni prišel dlje kot do Šmarja, še posebno pa, da ni bil nikoli v okolici Krke na Dolenjskem. Izjavil je, da se je s ciganom in ciganko, ki sta ob njegovi aretaciji ušla, srečal šele tisti večer in da ju sploh ne pozna dobro. Od kod mu puška in nož, ki ju je imel pri sebi, pa je pojasnil tako, da je puško čisto pred kratkim kupil v okolici Litije, nož, ki je imel med drugim odlomljeno konico, pa naj bi mu predala ciganka, češ, naj ji ga shrani. Kar zadeva obtožbe, ki so ga bremenile, da je napadel sejmarje v okolici Krke, se je čutil popolnoma nedolžnega. Ne glede na to, pa so proti Simonu Heldu uvedli predpreiskavo zaradi umora. »V preiskovalnem zaporu so mu zavoljo tega, ker je pogosto pokazal vratolomno drznost in posebej zaradi begosumnosti – deželna meja s Hrvaško je bila dosegljiva v treh urah – morali okrog nog natakniti verige. S tem so omejili njegovo svobodo gibanja do te mere, da ni mogel zbežati.«¹⁵

Po Heldovem zaslišanju so na novomeško sodišče povabili tudi priče, ki so z vso odločnostjo potrdile, da je bil Simon Held eden izmed dveh ciganov, ki je s kuhinjskim nožem napadel kmeta Martina Novljana. Simon Held pa je še naprej odrezavo trdil, da sploh ne ve, kje je Krka. Poleg tega naj bi bil zares na večer njegove aretacije v skupinici še en cigan njegove starosti in velikosti, ki naj bi imel podobne brke kot on in ki je bil ravno tako oborožen. Menda naj bi bil to storilec, ki ga iščejo, vendar ga ne pozna. Toda kmetje so kljub temu izjavili, da je kakršnakoli zmota o storilcu popolnoma izključena. Held pa jim je nasprotoval: »Pa če me hočejo obesiti, vztrajam pri tem, da nisem bil nikoli na Dolenjskem.«¹⁶

Med pričami se je nato znašel še neki Franc M., pri katerem je Simon Held na dan umora, torej 9. januarja 1899, okrog poldneva kupil puško. Tudi ta priča je v njem z vso gotovostjo prepoz-

nala kupca, ki je bil v družbi mlade ciganke in majhnega, kozavega cigana. Held je trdovratno zanikal tudi nakup orožja.¹⁷

Med sodnim procesom pa so prišle na dan tudi številne tatvine, ki naj bi jih proti koncu leta 1898 in v začetku leta 1899 zagrešil Held s svojima spremljevalcema. V tiskani sodbi je poudarjeno, da je bila tatinska tolpa podobna razbojnikom, saj so bili oboroženi s puškami in drugim orožjem, nedvomno zato, da bi se branili, če bi jih pri tatvini zasačili. Zato je »prebivalstvo prizadetih krajev živelo v velikem strahu in nepokoju«.¹⁸

V culah, ki sta jih odvrгла bežeča cigana, so namreč našli številne ukradene predmete. Na Štefanovo (26. decembra 1898) so tako, denimo, vlomili v trgovino Franca Oblaka pri Sv. Gregorju južno od Krke in ukradli 40 kron gotovine, 8 figovih venčkov, različne stvari za kuho, 50 cigar, moško suknjo in več ženskih oblek. Trgovec Franc Oblak je v Simonu Heldu prepoznal enega od obeh ciganov, saj sta dan poprej v družbi ciganke v njegovi trgovini pila žganje. Bremenilni dokaz pa je bil tudi velik nož, ki so ga omenjeni trije cigani ukradli na božični dan (25. decembra) pri Janezu Drobničju v Perovem, kasneje pa so ga našli v trgovini. Tudi Janez Drobnič in njegov sin sta v Simonu Heldu prepoznala večjega od obeh ciganov troglave tatinske združbe.

Vasi Dobličje, Krasica in Jelševnik v Beli Krajini (sodni okraj Črnomelj) ležijo čisto blizu druga druge. Trojica ciganov jih je obiskala zgodaj zjutraj na praznik sv. treh kraljev, 6. januarja 1899, in kradla v skoraj vsaki malo bogatejši hiši. Nakradli so zopet mnogo pripomočkov za kuho, jajca, sir, slivovko in brinjevec, ženske in moške obleke in perilo ter posteljno odejo, dva dežnika, tri britve, dva glavnika, krtačo itd. Pri vlomih so jih dvakrat zasačili. Tatove je slišala Katarina Grahek. Ko je pogledala skozi okno, jo je eden izmed tatov sunil z lopato po glavi. Proti Janezu Banovcu iz Jelševnika, ki je zavpil za bežečimi tatovi, pa je eden izmed tatov celo streljal, vendar je krogla na srečo moža zgrešila.

Dokaze o delovanju tatinske tolpe Simona Helda so našli v odvrženih culah, ukradene predmete pa so prepoznali njihovi lastniki. Neke priča je tudi zatrdila, da je tik pred vlomnimi

¹³ Glej: *ibidem* in Dolenc, *Beltráge...*, str. 322.

¹⁴ *Slovenski narod*, 14. 1. 1899. Najprej so ga zaprli v preiskovalni zapor v Zatičini (Stični), kasneje pa so ga premestili v Novo mesto, kjer je prišel pred porotno sodišče.

¹⁵ Dolenc, *Beltráge...*, str. 325.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, str. 326.

¹⁸ *Tiskana sodba*.

tatvinami videla Simona Helda v bližini mesta zločina.

Tatinska trojica se je 7. januarja 1899 z velikimi culami na ramah napotila proti Toplicam. V noči s 7. na 8. januar so vlomili v Sitarjevo trgovino v Toplicah in nakradli 80 kron gotovine, 3 velika ogrinjala v vrednosti 36 kron, 3 bale sukna v vrednosti 106 kron, česano prejo, vredno 40 kron in 40 vinarjev, 3 čepice, 3 srajce, 30 kosov vrečevine, 6 ovratnikov, 12 kravat, dva paketa sveč Milly, pisalo, tobačno pipo, notes, krtačo, signalno piščalko, kavo v vrednosti 30 kron, 3 kg sladkorja, 1 kg sira, hlebec kruha in še nekaj drugih jedil. Trgovec Ivan Sitar je prepoznal nakradene predmete. Iz Toplic so cigani pobegnili preko Velikih in Malih Šic ter Brezja proti Krki. Okrog treh popoldne so zverinsko umorili Martina Novljana.¹⁹

Potem ko je bila predhodna preiskava končana, so Simona Helda na c. kr. okrožnem sodišču v Novem mestu obtožili podlega umora Martina Novljana. Poleg tega so ga obdolžili še javne nasilnosti, saj je sejmarmem grozil, da jih bo ustrelil in da bodo »že dobili svojo cesarsko pravico«,²⁰ pa hudodelstva izsiljevanja, težkega telesnega poškodovanja Janeza Šemeta, nasilnega upiranja aretaciji, oboroženih ropov, brezdelnega postopaštva in beračenja ter nedovoljene nošnje orožja. Iz utemeljitev v obtožnici naj omenimo samo še, »da je bil motiv za umor Martina Novljana prisoten pri obeh ciganih, da bi odstranila neposredne priče svojih nasilnih dejanj. Na priznanje Simona Helda pa se je v obtožnici lahko opirala edinole obtožba, ki se nanaša na prestop potepuštva in beračenja«.²¹

Simona Helda obsodijo na smrt z obešenjem

Simon Held se je tudi pri porotni obravnavi 10. marca 1899 s posebno drznostjo držal načina obrambe, ki ga je uporabljal že v predhodni preiskavi. Neprestano je zanikal vse, kar naj bi dokazovalo njegovo udeležbo pri umoru oziroma pri tatvinah. Po dvodnevni porotni obravnavi so se porotniki enotno strinjali z vsemi obtožbami in Simon Held je bil obsojen na smrt z obešenjem.

Po poročanju Slovenca, so Helda, ki se je med obravnavo neprestano predrzno vedel, »še sedaj stresle besede državnega pravdnika Kesslerja«. Menda je dejal: »Toliko nisem zaslužil«.²² Dolenjske novice, ki so bile izrazito nastrojene proti ciganom, pa so k temu še pristavile: »Iz dvorane v ječo peljali so vklenjenega. Na poti je našel čik, ter ga z vklenjenimi rokami pobral ter v usta nesel, kar je gledalce k smehu prisililo«.²³ Dogodka s koščkom cigare, ki ga je Held pobral in dal v usta v »činu jedne sekunde«, se je kasneje spomnil tudi dopisnik Slovenskega naroda. Menda je šlo za pravi pravcati »Galgenhumor«.²⁴

Po večurnem premišljevanju se je Held 13. marca 1899 dal privedi pred preiskovalnega sodnika in prosil, če bi lahko v uradni zapisnik zapisali prošnjo za pomilostitev. Želja je bila seveda zavrnjena. »Zdaj se je naenkrat postavil na popolnoma novo stališče. Rekel je, da je doslej vse zanikal, zdaj pa hoče vendarle priznati, da je bil dejansko z nekim njemu nepoznanim ciganom, ko je bil Martin Novljan starejši umorjen in da je bila z njimi tudi neka ciganka. Vsi trije so bili takrat pijani, ker so dopoldne, ko je drugi cigan zanj kupil puško, skupaj popili liter brinjevca. Osebnost naj bi bil tako hudo pijan, da ne zmore povedati, ali je uporabil nož ali ne. Za vsa druga dejanja, zaradi katerih je obsojen, pa je kriv in prosi za milost.«²⁵

Višje sodišče je takoj zatem odredilo poizvedbo o obnašanju Simona Helda v zaporu in v prisilni delavnici. »Iz zapora so sporočili, da so ga zaradi prestopkov hišnega reda morali kar naprej opozarjati in dasiravno je na splošno pridno in voljno poslušal opozorila, zaradi svoje grobe narave in prekanjenosti ne obeta, da bi se kdaj popravil. Direkcija prisilne delavnice pa je sporočila, da so ga z dokajšnjim uspehom uporabili pri izdelavi vreč in pri gradbenih delih. Ne morejo pa reči, da se je resnično popravil, saj pri ciganih že od vsega začetka obstaja velika nagnjenost k pretvarjanju.«²⁶

18. maja 1899 so Simona Helda obvestili, da je bila njegova obsodba na smrt potrjena na najvišjem mestu in da nima možnosti za pomilostitev. Rabelj Karl Sellinger s svojima pomočnikoma je

¹⁹ Zagrešene tatvine dolgoprste tolpe smo povzeli po: *Tiskana sodba in Dolenc, Beiträge...*, str. 326-327.

²⁰ *Tiskana sodba*.

²¹ *Dolenc, Beiträge...*, str. 328.

²² *Slovenec*, 14. 3. 1899.

²³ *Dolenjske novice*, 15. 3. 1899.

²⁴ *Slovenski narod*, 19. 5. 1899. Galgen = vislice, Galgenhumor = obešenjaški humor.

²⁵ *Dolenc, Beiträge...*, str. 329.

²⁶ *Ibidem*.

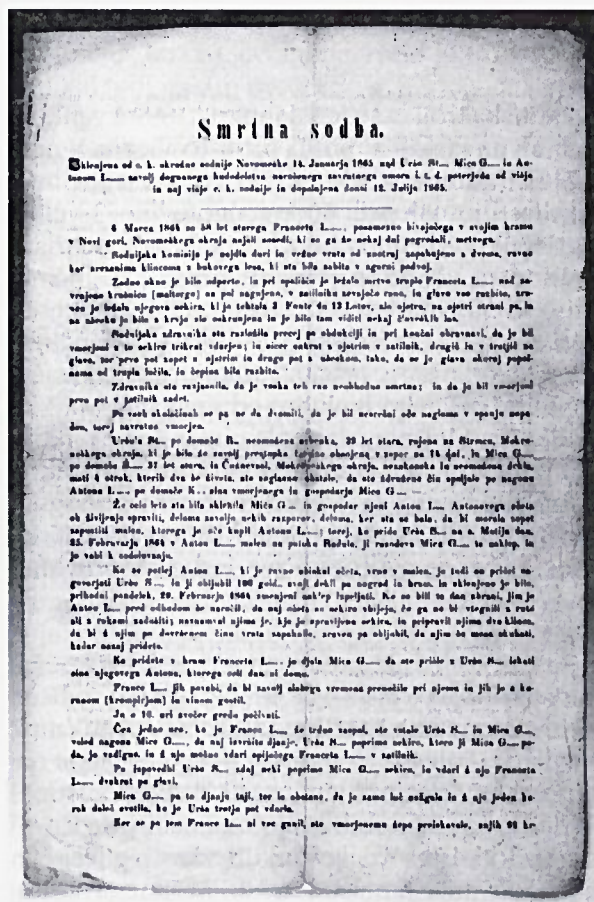
že dospel z Dunaja v Novo mesto. C. kr. okrožno sodišče je na slavni urad mestne občine Novo mesto naslovilo dopis, v katerem sporoča, da se bo dne 19. maja 1899 točno ob 6. uri zjutraj na dvorišču okrožno-sodne jetnišnice v poslopju okrajne sodnije izvršila »smrtna kazen nad zaradi hudodelstva umora na smert pravokrepno obsojenim Simonom Held. To se naznanja v smislu čl. 404 kazensko pravnega reda v svrhu, da gospod župan in občinsko zastopstvo morejo biti pričujoči.«²⁷

V sredo, 17. maja dopoldne, je kovač Helda odkoval iz verig. »Cigan je menil – ker so ga v lepšo obleko preoblekli – da ga je cesar pomilostil in ga bodo v kako kaznilnico odvedli. Kazal se je veselega. Odpeljali so ga pa pred sodni dvor, v katerem so bili gg predsednik, deželni sodni svetnik Golija, votantje deželnih sodnih svetnikov Levec in Smole, državni pravdnik Kessler in zagovornik dr. Žitek. Ondi je pročitil obsojencu g. predsednik vsled najvišjega sklepa najvišjemu sodnemu dvoru prepuščeno vršitev najvišje sodne oblasti nad Simonom Heldom in od tega sodnega dvora potrjeno smrtno obsodbo... Odpeljali so cigana z okrožnega sodišča v celico 'ubogih grešnikov' k okrajnemu sodišču.«²⁸

Neprizanesljivi »narodov« dopisnik je dalje poročal, da je bil cigan Held »v sredo dopoldne sila ciničen. Zahteval je viržink, kave in pa – gosli. Teh mu predsednik komisije, ki naj bi prisostvovala justifikaciji, ni dovolil. Ko je Held zvedel, da bo obešen, je dejal, da je pričakoval kakih 10 do 12 let, kar bi lahko prestal. Sedaj pa, ker vidi, da je izgubljen, je rekel: 'Pa ne bom sam, ampak naj še drugi isto trpé!' Popoldne je bil sila razburjen in ob 5. uri je napravil prošnjo za obnovitev sodnega postopanja. Cigan Held je rodom nemški Korošec. Znano je, da so koroški cigani najnevarnejši. Včerajšnji poročevalec pa nam piše: Cigan Held je 18. t. m. okolu poludne zahteval govoriti s preiskovalnim sodnikom. Dr. Rožina meneč, da mu misli delikvent kaj važnega povedati, vzel je takoj pisarja s seboj in šel v obsojenčevo celico. Ondi je prosil Held preiskovalnega sodnika najprvo oproščenja, ker mu doslej ni resnice povedal in je vse utajil. Dejal je: 'Menil sem, da bom le na 8 na 10 ali kvečjemu na 12 let obsojen. Sedaj pa vidim, da mi gre za vrat in ker

²⁷ Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota za Dolenjsko in Belo Krajino, NME 5, Mestna občina Novo mesto, a. e. 102, šk. 60. Opozorim naj, da je poleg tiskane sodbe to tudi edini ohranjeni originalni dokument o primeru Simon Held.

²⁸ Slovenski narod, 19. 5. 1899.

sem res to zaslužil, bodi! ich werde in einem Nu fertig, trpi pa naj tudi sokrivec kozavi cigan, (od katerega pa prej ni hotel ničesar vedeti in ga sploh tudi ne poznati), ki je še bolj s sekiro po kmetu tolkel, kakor jaz.' Prosil je slednjič vnovične obravnave. Na to bil je vidno pomirjen, pil, jedel in kadil viržinke, iz katerih je črne izbiral 'weil die schwarzen stärker sind', prosil celo gosli, da si še jedno zagode, a jih ni dobil, in je sploh kazal velik 'Galgenghumor'. Proti večeru je tudi g. prošt dr. Elbert obiskal delikventa – spovedal ga pa ni – in nato vršila se je seja, koje izid je bil, da se je justifikacija odložila in so se vsi akti takoj odposlali višjemu sodišču v Gradec.«²⁹

Časopisni poročevalci so seveda špekulirali, s čim se je prekanjeni cigan izognil napovedani justifikaciji, ki so ji rekli kar »Heldentod«.³⁰ Belili so si glave, češ, le kako je mogoče, da se je nevarnemu zvitežu, ki bojda ni imel navadnih podplatov, »ampak spodaj kosmato kožo, da se sled ne pozna in nič ne sliši«, ³¹ dovolila obnovitev prei-

²⁹ Slovenski narod, 20. 5. 1899.

³⁰ Slovenski narod, 19. 5. 1899.

³¹ Slovenec, 17. 1. 1899.

skave in ponovna porotna obravnava. Niso pozabili tudi na strička Karla (»Karl Onkel«), kakor so klicali rablja Sellingerja, ki je menda odšel iz Novega mesta vidno razočaran, saj v svoji dvajsetletni praksi še ni imel primera, da bi moral podreti vislice, s katerih prej niso sneli nesrečnika.³²

In s kakšno izpovedjo se je zvijačni Held dejansko rešil iz rok krvnika? Pri preiskovalnem sodniku so v uradni zapisnik zabeležili, da Simon Held sedaj ve, da mu ne bo nič več pomagalo, vendar da hoče kljub temu vsaj zdaj povedati popolno resnico: »Njegova spremljevalca sta bila njegov brat Kaspar in neka Monika. Res je bilo, da so se kakšne tri tedne skupaj klatili naokrog. Pri tatvinah je bil stalno on pobudnik. Res naj bi tudi bilo, da je nosil nož s polomljeno konico, da pa on ni zabodel Martina Novljana, temveč da ga je Kaspar s svojim stiletom in da ga je ta pred tem potolkel na tla tudi s svojo mesarico.«³³

Heldov branilec je na podlagi te izjave vložil prošnjo za obnovitev procesa. Novomeško okrožno sodišče je obnovitev procesa zavrnilo, Helda pa je podučilo, da se lahko pritoži, kar je tudi izkoristil in dodal, da naj raje primejo pravega morilca. Senat okrožnega sodišča se je ponovno sestal in sklenil, da se izvršitev kazni zaenkrat odloži. Dva dni zatem je tudi z višjega deželnega sodišča v Gradcu na okrožno sodišče v Novem mestu prispelo obvestilo, da so bili akti o primeru Held predloženi vrhovnemu sodnemu in kasacijskemu sodišču in da je treba, kar zadeva kazen, počakati na nadaljnja navodila, rablja pa lahko odpustijo. 28. maja 1899 je višje deželno sodišče, ki so mu ponovno vrnili akte iz vrhovnega kasacijskega sodišča, sklenilo, da se obnovi proces proti Simonu Heldu spričo hudo delstva podlega umora.³⁴

Druga obsodba na smrt z obešenjem

Proti ciganu Heldu so torej ponovno uvedli preiskavo zaradi umora. Tokrat je izbral drugo taktiko obrambe. Trdil je, da so na svojem poho-

du po Beli krajini med drugim ukradli tudi liter brinjevca, ki so ga potem, ko je njegov brat Kaspar zanj kupil puško, izpili do zadnje kaplje. Nato da so prišli v neko vas, kjer naj bi Monika ukradla mesarico, ki pa si jo je takoj prisvojil Kaspar. Dalje, da so v neki hiši povprašali, če lahko dobijo kaj smodnika. V tej hiši naj bi s Kasparjem zagledala citre, na katere sta ljudem zaigrala nekaj melodij, Monika pa naj bi se medtem nekoliko razgledala po hiši. Ko so hišo zapustili, naj bi mu pokazala kuhinjski nož, ki je imel že takrat odlomljeno konico. Tokrat je tudi priznal, da je s tem nožem ranil Janeza Šemeta. Izgovarjal se je, da naj bi jim eden od sejmarjev grozil z žandarji, nek drug sejmar pa naj bi ga izzival tako, da mu je v nogo vrgel kamen. Trdil je, da so hoteli mirno oditi naprej, vendar jih kmetje niso pustili pri miru. Iz neke ograje naj bi kmetje izdrli debele kole in stekli za njimi. Held je poudaril, da jih je pozval, da naj jih pustijo pri miru. Toda kar naenkrat naj bi ga Janez Šeme zahrbtno napadel in medtem ko se je branil, ga je zabodel v uho. Pri tem je dodal, da bi bila Šemetova poškodba še mnogo hujša, če bi nož imel konico. Medtem ko naj bi se on tepel s Šemetom, sta se spoprijela še Kaspar in Martin Novljan starejši. Kaspar je slednjega med pretepom s sekiro usekal po glavi. Kmetje naj bi se medtem že razkropili naokrog, on pa naj bi pohitel na pomoč Novljanu. Najprej naj bi Kasparju vzel iz rok mesarico. Toda Kaspar naj bi tedaj segel v desni hlačni žep in izvlekel na obeh straneh nabrušen stilet, s katerim naj bi Novljana zabodel v vrat.³⁵

Simon Held, ki je »pri prvi razpravi odločno tajil, da je on tisti večji in mlajši cigan, ki se je okoli klatil z omenjenim kozavim ciganom in ciganko, /.../ je pri vnovični razpravi priznal svojo pričujočnost na licu mesta, in le tajil vdeležbo pri umoru.«³⁶ Odločno je zatrjeval, da se ni Novljana niti dotaknil in da je vsega kriv Kaspar, da je Kaspar pravi morilec. Njegove trditve so s ponovno pritegnitvijo prič seveda preverili do najmanjših podrobnosti. Po preiskavi je državno tožilstvo Helda ponovno obtožilo umora. Razlika od prejšnje obtožbe je bila samo v tem, da so tokrat v obtožnico zapisali, »da je ravnal po dogovoru in sporazumno z drugim sodrugom.«³⁷

Held je ob ponovni preiskavi samo še globlje zabredel. Na dan so namreč priplavali še nekatere

³² Glej: *Slovenec*, 23. 5. 1899; *Slovenski narod*, 23. 5. 1899 in *Dolenjske novice*, 1. 6. 1899. *Rabelj Sellinger, ki se mu je Held »izmuznil«, je v svojem življenju obesil 43 ljudi. Umrl je jeseni 1899, star šele 37 let. »Sellinger je bil vzlic svojemu poslu baje prav dober človek. Usmrtiti je znal naglo in tako spretno, da so obešeni kolikor možno najmanj trpeli.«* – *Slovenski narod*, 18. 11. 1899.

³³ *Dolenc, Beiträge...*, str. 329-330.

³⁴ *Ibidem*, str. 330.

³⁵ *Podrobneje: ibidem*, str. 330-331.

³⁶ *Tiskana sodba*.

³⁷ *Dolenc, Beiträge...*, str. 331.

ri novi podatki o tatvinah, ki naj bi jih tatinska trojica zagrešila na svoji poti iz Bele krajine preko Toplic do Krke. Nasilni Held naj bi med drugim nekemu Alojzu F. grozil celo z mesarico, ki naj bi jo nenadoma potegnil izpod suknje ter zakričal: »Zdaj bo pa glava odletela v zrak!«³⁸

Pri drugi porotni obravnavi, ki se je začela 21. novembra 1899, so proti ciganu Heldu torej na splošno uporabili isto dokazno gradivo kot pri prvi. Held se je zagovarjal »jako nesrečno in se zapletal v protislovja«. V »natlačeno polni dvorani« je dolžil priče, da lažejo in se zaklinjal, da samo on govori čisto resnico.³⁹ Svojo obrambo je podkrepil z izjavo, da bodo kmetje tako ali tako vedno cigana »pomočili v drek«, da pa sam nima tako slabega srca, da bi bil zmožen storiti tako strahovito dejanje, kot je umor. Na vsak način naj bi bili kmetje tisti, ki so izzvali prepир.⁴⁰

Heldova izjava, da bi ga kmetje kot cigana tako ali tako vedno »pomočili v drek«, seveda ni bila iz trte izvita. Dolenjski kmetje, kot nam poroča že Janez Trdina, so namreč o ciganih menili, da »vsaki ve, da so vsi cigani tatovi in malopridneži, ki delajo škodo in nadlego.«⁴¹ Tudi več kot četrstoletja kasneje se govori o ciganski nadlogi, o ciganski kugi, o »delomrzni in tuji lastnini skrajno nevarni sodrgi.«⁴²

O potepinskih ciganih kot o groznem davku mnogim kmetom poročajo tudi Novice.⁴³ »Davkar se prikazuje v ciganih v četrterih podobah: berač, prerokovalec, konjski barantač in tat.« Najhujši davek za kmeta je seveda cigan tat. »Nobena stvar ni varna pred njim, on krade vse, kar more, posebno perutnino, perilo, ki se zunaj suši, poljske pridelke v hiši in na polji, sadje, razen tega pa drva v hosti, s katerimi si kuha in za gorkoto kuri. To uganja tem lažje, ker se ga kmet resno lotiti prav ne upa – boječ se, da bi mu ne zažgal ali 'zacopral', ker po nekaterih krajih pripisujejo ciganom še zdaj neko čarovniško moč...«⁴⁴

K temu »ciganskemu intermezzu« lahko dodamo še, da je katoliški Slovenec takoj po prijetju

glavnega osumljenca Helda zahteval »izjemno stanje in nagli sod« za ničvredno cigansko sodrgo.⁴⁵ Zaradi tatvin in vlomov »na jako predrzni način« je maja 1899 proti ciganom ukrepalo tudi slavno novomeško okrajno glavarstvo. Županstvom je ukazalo, naj po vaseh organizirajo posebne nočne straže in ukrepajo proti klateštvu. Ukazalo je tudi, da se cigane ali ciganke, ki imajo uši, popolnoma kratko ostriže in tudi sicer osnaži ter izrazili prepričanje, da se potem ne bodo nikoli več prikazali.⁴⁶

Naravnost znanstveno fantastična pa se zdi novica o strašnem hudodelstvu v ciganom izredno nenaklonjenem dolenskem glasilu: »Pred nekaj dnevi so ujeli in zaprli na Hrvaškem dva cigana in ciganko, od katerih je en cigan utekel. – Preiskali so stranišče, ktere ga je ciganka rabila, in našli so zlat prstan, uro, novo obleko, več robcev in žakelj, v katerem se je nahajalo dvoje glav pet tednov in petnajstih tednov starih otrok. Tu bodo zopet grozne hudobije na dan prišle.«⁴⁷

Gornji navedki lepo slikajo mišljenje in razpoloženje dolenskega podeželskega prebivalstva do ciganov in to je gotovo igralo določeno vlogo tudi pri sodnem procesu proti Heldu, ki so mu tudi drugič dokazali, da je kriv umora Martina Novljana starejšega. Ponovno so ga obsodili na smrt z obešenjem. Enajst porotnikov je bilo za, eden pa proti. Izrečena obsodba je vzbudila tudi glasno odobravanje občinstva v nabito polni dvorani. »Na pripombo g. predsednika, da je Heldu dovoljeno se proti razsodbi v treh dneh pritožiti, odgovoril je Held: 'Kaj se hočem pritožiti, saj sem že zadosti pretrpel, obesil se bom še danes sam.' V spremstvu dveh orožnikov in uklenjen po stopnicah idoč, dejal je radovednemu občinstvu: 'Hudiči! Le naglejte se me, da boste vsaj siti.'«⁴⁸

Heldov branilec dr. Žitko se je sicer pritožil, toda »c. kr. najvišji sodni in kasacijski dvor na Dunaji je z razsodbo z dne 24. januarja 1900 zavrgel ničnostno pritožbo Simona Helda, Njegovo c. kr. apostolsko Veličanstvo pa je z najvišjim sklepom z dne 22. februarja 1900 prepustilo svojemu najvišjemu sodnemu dvoru vršiti svojo naj-

³⁸ *Ibidem*, str. 332.

³⁹ *Slovenski narod*, 21. in 22. 11. 1899. Glej tudi: *Slovenec*, 23. 11. 1899 in *Dolenjske novice*, 1. 12. 1899.

⁴⁰ Glej: *Dolenc, Beiträge...*, str. 332.

⁴¹ Janez Trdina, *Podobe prednikov: Zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870-1879*, Ljubljana 1987, str. 177.

⁴² *Laibacher Zeitung*, 27. 9. 1902.

⁴³ *Novice*, 19. 1. 1881.

⁴⁴ *Novice*, 19. 10. 1881.

⁴⁵ *Slovenec*, 17. 1. 1899.

⁴⁶ *Dolenjske novice*, 15. 5. 1899; *Slovenec*, 23. 5. 1899.

⁴⁷ *Dolenjske novice*, 15. 12. 1899.

⁴⁸ *Slovenski narod*, 22. 11. 1899. Glej tudi: *Slovenec*, 23. 11. 1899.

višjo sodno oblast nad Simonom Heldom po zakonu.⁴⁹ Po ukazu c. kr. najvišjega in kasacijskega sodišča na Dunaju z dne 26. februarja 1900 št. 3059 naj bi se smrtna sodba izvršila 3. marca ob pol osmih zjutraj.

Izvršitev kazni

Potem ko je Simon Held po izreku sodbe zopet prišel nekoliko k sebi, je še enkrat prosil za pomilostitev. Tudi tokrat je trdil, da je nedolžen in krivdo za umor valil na Kasparja. Opozoril je tudi na svoje fizično trpljenje, saj je bil zaradi begosumnosti od 9. januarja 1899 vklejen v verige. Za milost pa lahko prosi še posebno zato, ker je v času po 18. maju zaradi podaljšanja smrtnega strahu tudi duševno hudo trpel. Na koncu se je skliceval še na svojo mladost in pristavil, da se bo korenito poboljšal. »Prošnjo za pomilostitev so zapisali, Simon Held pa jo je lastnoročno podpisal. V skoraj enoletnem preiskovalnem zaporu se je namreč naučil pisati.«⁵⁰

Medtem ko je Held v čakanju na izvršitev kazni preživil mučne in peklenke dneve, se je v zaporu pripetil še en omembe vreden prizor.⁵¹ Neki jetnik je namreč opazil Helda, kako se spreha po dvorišču jetnišnice. Hotel ga je prestrašiti. Hitro je odprl okno na hodniku ter ga poklical. Ko se je Held ozrl navzgor, je z roko napravil gesto obešanja in zaklical: »Rabelj je že prispel z Dunaja!« Held bi skoraj omedlel in potreboval je nekaj ur, da si je od strahu zopet opomogel.

Takšno obnašanje na smrt obsojenega Helda ni nič kaj presenetljivo. Čas obsojenčeve smrti je bil namreč »vnaprej znan, bil je tako rekoč popolnoma predvidljiv. Svetopisemsko svarilo 'Čujte, saj ne veste ne dneva ne ure' za na smrt obsojenega ni veljalo. Za povprečnega človeka je občutek, da ne pozna svoje zadnje ure, pomirjujoč, za žrtev smrtno kazni pomeni napoved dneva in ure neizbežne smrti zaostritev kazni.«⁵²

2. marca 1900 so Helda zares obvestili, da ga cesar ni pomilostil. Vse do trenutka, ko so mu naznanili, da bo naslednji dan ob 7. uri zjutraj obešen, je še dokaj optimistično upal na pomi-

lostitev. Ko je slišal sodni sklep, pa mu je upadel obraz. Bil je ves iz sebe. Jedel je zelo malo, pač pa je v zadnjih urah življenja prežvečil ogromno tobaka. Popoldne je izrazil še poslednjo željo, da bi lahko zaigral na violino. Predsednik sodišča mu je podobno kot maja željo odrekel, saj se je zbal, da bo Held poskušal z njeno pomočjo priti v stik s skupinami ciganov, ki so se klatile v bližini Novega mesta. Novica o tem, da ni bil pomiloščen, se je namreč bliskovito razširila po mestu, poleg tega pa so »krožile najrazličnejše govorice o tem, da se pripravljajo cigani osvoboditi svojega tovariša.«⁵³

»Held celo noč ni zatisnil očesa. V zgodnjih jutranjih urah je še nagovarjal ječarja, naj pokliče predsednika komisije porotnega sodišča, češ da bi mu moral še nekaj povedati. Toda paznik je imel stroga navodila, da v nobenem primeru ne sme zapustiti svojega stražarskega mesta.«⁵⁴

Simon Held si je do poslednjega trenutka na vsak način prizadeval rešiti življenje. Metod Dolenc se spominja, da je šel proti vešalom dokončno. Verige na nogah so mu namreč takoj po razglasitvi, da bo usmrčen, sneli. Ko sta ga rabljeva pomočnika že zgrabila, da bi ga dvignila na vislice, je še zadnjič hotel zagotoviti predsedniku, da ni kriv. Toda stavka ni mogel dokončati, kajti rabelj je že opravil svojo nalogo. Do kakšnih posebnih incidentov ob justifikaciji ni prišlo. Po minuti in pol je rabelj javil, da je izvršil smrtno kazen, sodni zdravnik pa je ugotovil, da je smrt nastopila 12 minut po zadržanju zanke okrog Heldovega vratu.⁵⁵

Nepozabna, nezaslišana senzacija

Heldov strašen zločin in justifikacija sta na Dolenskem nedvomno vzbudila veliko pozornost. Od obeh storilcev so prijeli samo enega. Obe porotni obravnavi sta bili izredno dobro obiskani. Heldov primer je bil v mestecu ob Krki več kot eno leto najbolj priljubljena pogovorna tema. Že po prvem procesu, ko ni ničesar hotel priznati, so ugibali, ali bo obešen ali ne. Napekost je popustila, ko so izvedeli, da ne bo pomiloščen, mrzlično pa je ponovno narasla, ko je maja prišlo do senzacionalnega preobrata in se

⁴⁹ Tiskana sodba.

⁵⁰ Dolenc, *Bettråge...*, str. 333.

⁵¹ Dr. Metodu Dolencu ga je leta 1912 po spominu opisal takratni novomeški ječar – Dolenc, *Bettråge...*, str. 333.

⁵² Teodor Domej, *O zadnjih javnih usmrčitvah v Celovcu, v: Od Maribora do Trsta. Zbornik referatov, ur. Darko Friš in Franc Rozman, Maribor 1998, str.242.*

⁵³ Peter Vodopivec, *Slovenci in smrtna kazen (1848–1941), v: Smrtna kazen, Zbornik, Ljubljana 1989, (dalje: Vodopivec, Slovenci in smrtna kazen...), str. 209.*

⁵⁴ Dolenc, *Bettråge...*, str. 334.

⁵⁵ *Ibidem.*

je Held s premetenim priznanjem za las izognil zanki in dosegel obnovitev procesa. Ko je bil pred nabito polno dvorano drugič obsojen na smrt, so ljudje ponovno ugibali, ali bo kazen izvršena ali ne, saj ni bil obsojen enoglasno. Ugodno rešena bi bila lahko tudi ničnostna pritožba, ljudje pa so menili tudi, da ga bo morda cesar pomilostil zaradi smrtnega strahu, ki ga je doživljal v času po obnovitvi procesa ipd.

Lahko si samo predstavljamo, kakšna nezaslišana senzacija je bila novica, da Held, kljub svoji zvitosti, ne bo ušel smrtni kazni. »Novica je delovala kot osvoboditev od more hudih skrbi, da naj bi prebrisanemu hudodelcu vendarle uspelo z drznim pobegom pobegniti na prostost. Novica se je ponovno bliskovito razširila po mestu in okolici, znanci iz drugih mest so bili obveščeni in priklicani. /Podobno kot ob usmrtitvi zahrbtnega morilca Matije Režka 4. novembra 1898/ spet niso mogli vsem, ki so hoteli prisostvovati justifikaciji, dopustiti udeležbo.«⁵⁶

O živi radovednosti ljudstva, da bi prisostvovalo obešanju hudodelca, pričajo naravnost fascinantni podatki, da se je zadnje javne novomeške usmrtitve Na gavgah na Marofu 12. julija 1865, kjer so zaradi naklepne umora obesili Uršo Stare, Mico Grafut in Antona Lokarja, udeležila ogromna množica radovednejšev od blizu in daleč. Zločin je na široko odmeval po Dolenjskem in ljudje so kar razgrabili tiskano Smrtno sodbo, ki jo je natisnil novomeški tiskar Tandler. Ob obešanju je bilo menda navzočih čez 5000 ljudi, medtem ko je Novo mesto samo takrat štelo nekaj čez 2000 ljudi. Po usmrtitvi so uspešno prodajali tudi razmnoženo risbo vseh treh obešenec, ki jo je izdelal neznani avtor.⁵⁷

Leta 1867 je bil v poslanski zbornici sprejet sklep, ki je odpravil javne usmrtitve in s koncem leta 1868 so se javne eksekucije dokončno umaknile za zidove jetnišnic. Smrtna kazn z obešanjem pa je ostala. Javni spektakel kaznovanja s smrtjo so zamenjala skrita morišča. Javni obred usmrčevanja je postal karseda diskretno dejanje. Ritual usmrtitve je bil za večino ljudi le še čudna skrivnost, ki sta jo poznala pravosodje in obsojenec ter posamezniki, ki so imeli do-

stop na prizorišče s posebnimi vstopnicami. Prej javno gledališče groze je zamenjal ekskluziven spektakel na dvorišču okrožnega sodišča. Za široke kroge prebivalstva so odslej časopisi popolnoma prevzeli vlogo obveščanja o usmrtitvah.⁵⁸

Tajne usmrtitve v času našega junaka so bile redke, saj so se višja sodišča vse pogosteje zatekala k pomilostitvam.⁵⁹ Vsekakor pa so bile zaradi svoje redkosti izredna senzacija. V Novem mestu je, kot poročajo Dolenjske novice, od leta 1820 tako končalo na vislicah 8 oseb, in sicer »leta 1820. neki kmet iz Mačkovca radi uboja, konec tridesetih let nek finančni stražnik, leta 1859. nekdo iz Drgajnih sel radi umora, leta 1865. dve babure, Urša Stare in Marija Grafut ter Anton Lokar, leta 1898 Matija Režek in letos Simon Held«. ⁶⁰ Od leta 1820 je bilo torej v središču Dolenjske 6 justifikacij, 4 javne na prostem in 2 za izbrane posameznike na dvorišču okrožnega sodišča. Zadnji dve usmrtitvi še posebno bijeta v oči, če pomislimo, da je bilo v celi Avstriji v letih 1899 do vključno leta 1909 izvedenih samo 14 justifikacij.⁶¹

Po ukinitvi javnih usmrtitev se je zaradi izredne senzacionalnosti že v zgodnjih jutranjih urah zbralo ogromno ljudi. Številni nesojeni gledalci, torej tisti brez vstopnic, so se morali zadovoljiti z opazovanjem zidov okrožnega sodišča. Od daleč so poskušali potešiti svojo radovednost ter občutiti potek dogodkov na jetniškem dvorišču in posredno podoživeti razpetje hudodelnika med nebo in zemljo.⁶²

In kakšni so bili občutki udeležencev? Ohranili sta se dve pričevanji. Metod Dolenc se je kot gledalec prepričal, »da v trenutku, ko je Held že stal pod vislicami in si še enkrat upal rešiti vsaj nekaj minut življenja, nihče od prisotnih ni dobil drugega vtisa kot to, da za individuuma Heldove vrste pomeni smrt edino kazn, ki mu bo dejansko pognala strah v kosti, dasiravno naj bi bila zanj kot svobodnega sina narave morda dosmrtna ječa nič manj strašna kot smrt«. ⁶³ Dolenc,

⁵⁶ *Ibidem*, str. 335-336.

⁵⁷ Podrobneje o tem: Karel Bačer, *Pesem o obešanju v Novem mestu. Dolenjski list*, št. 51, 22. 12. 1988. *Risbo treh obešenecv in Tandlerjevo tiskano Smrtno sodbo hrani Dolenjski muzej v Novem mestu.*

⁵⁸ *Prim.: Andrej Studen, Gnušni teater. Nasilje nad človeškim telesom v 16., 17. in 18. stoletju, Maska, 3, 1993, št. 4/5, str. 36.*

⁵⁹ *Prim.: Vodopivec, Slovenci in smrtna kazn..., str. 200.*

⁶⁰ *Dolenjske novice*, 15. 3. 1900.

⁶¹ *Dolenc, Beltrage..., str. 315-316.*

⁶² *Prim.: Vodopivec, Slovenci in smrtna kazn..., str. 204-205.*

⁶³ *Dolenc, Beltrage..., str. 336.*

ki ne govori v prid justifikacijam in tedanji sodnokaznovalni praksi je k temu še dodal, da v najširših slojih prebivalstva ni nikomur padlo na misel, da bi kakorkoli kritiziral izvrševanje kazni. »Očitno je med ljudstvom še vedno živela zavest pravice, da morajo biti najtežji zločini najtežje kaznovani in da naj bi samo strah pred temi najtežjimi kaznimi najbolj pokvarjene zločince vsaj kolikor toliko držal v šahu.«⁶⁴

Drugi pričevalec je pisec Novomeških spominov Josip Wester, ki takole pripoveduje: »Najprej sem se nastanil pri Štemburju v Kandiji, saj je bila njegova gostilna na najboljšem glasu. Tu sem se neki večer seznanil s pisateljem Ivanom Puceljem, ki se je bil nalašč pripeljal v Novo mesto, da bi prisostvoval justifikaciji cigana Helda. Čudno se mi je zdelo, da ga tolikanj mika ta usmrtitev, in pojasnil mi je, da ga kot pisatelja zanima videti obsojenca na njegovi poslednji poti, češ da mu utegne to nuditi motiv za kako povest. Tudi meni je Štembur, takrat šmihelski župan, ponudil vstopnico za na morišče. Žal mi je bilo, da sem šel gledat ta odurni srednjeveški prizor. Zdaj obešenec, prej pa pustne šeme – vse to sem smatral za zlovesče avspicije svoje druge novomeške dobe.«⁶⁵

Ravnodušna javnost in maloštevilne zgrožene izjeme

O Heldovi usmrtitvi je seveda poročalo tudi časopisje, saj so bile novice o usmrtitvah in obešencih za bralstvo izredno zanimive. Ker je bila široka javnost izključena iz ceremoniala razpetja hudodelnikov med nebo in zemljo, so časopisna poročila postala za radovedno ljudstvo »pač edino odprto okno na morišče.«⁶⁶ Usmrtitve so bile svojevrstna senzacija tudi zaradi svoje redkosti in poročevalci so se potrudili, da bi kar najbolj vestno opisali spektakularen in nevsakdanji dogodek. Že pred napovedano usmrtitvijo so poročali o prihodu krvnika, o postavitvi vešal, o obnašanju obsojenca, ki mu je bilo sporočeno, da je bila njegova prošnja za pomilostitev zavrnjena, o njegovih poslednjih željah in o obredu, s katerim so obsojenca pripravili na smrt, nazadnje pa še o žalostni proceduri, ki so jo pred firbci prikrivali zaporniški zidovi.

Časopisna poročila so vsebovala elemente gledališke predstave, ob kateri naj bi bralce spreletavala srh in groza. Oba osrednja slovenska časopisa sta že dan pred Heldovo usmrtitvijo poročala, da je novi dunajski rabelj Lang s svojima hlapcema že prispel. Rabljev prihod je sploh povsod vzbujal živo radovednost. Na moža z nič kaj uglednim poklicem so ljudje prežali že na ljubljanskem kolodvoru, od koder je nato nadaljeval vožnjo proti Novemu mestu. Slovenski narod poroča o ljubljanskih firbcih sledeče: »Ljudje na kolodvoru so takoj izvedeli, da je prišel rabelj, in vse je vrelo v bufet, kjer se je okrepčaval za nadaljnjo vožnjo. Lang je srednje visokosti in močan človek... Svoj čas je bil kavarniški kuhar in se je v prostih urah bavil z atletiko. Zadnja leta je zasledil, da je prav za prav rojen za krvnika in je od tedaj iz ljubezni za ta poklic prostovoljno sodeloval pri raznih usmrčenjih.« Bralce so še seznanili, da bo Simon Held po smrti rablja Sellingerja prvi, »kateremu bo novi krvnik samostojno položil konopec okrog vrata.«⁶⁷

Slovenski narod pred usmrtitvijo ni varčeval s še poslednjim neprizanesljivim grimenjem nad zločinskim ciganom Heldom in cigansko drhaljo sploh. Poročal je, da je Held »vsled svoje prefriganosti našim sodiščem dal toliko posla, kakor menda doslej v celi Avstriji še noben na smrt obsojeni morilec. Ker je postal novomeški okraj po odhodu okrajnega glavarja viteza Schwarza, ki je ciganske druhalci neusmiljeno preganjal – pravi eldorado, in so se poleg domačih še cigani iz kamniškega in postojnskega glavarstva ter sosedne Hrvaške pri nas shajali in ubogega kmeta z ropom in krajo ustrahovali, je bilo potrebno, da se je statuiral nekak eksempl... Cigan se je ves čas po zadnji obsodbi vedel skrajno surovo in arogantno... Navihan, kakor je bil in kakor so pazniki rekli, 'z vsemi žavbami namazan', simuliral je jedenkrat bolezen, češ, da kri pljuje. No, hudega ni bilo nič – prebodel si je čeljusti in nato 'kri pljuval'. Dejanski menil se je svojih okov oprostiti in v jetniško bolnico priti, od ondot jo pa – za svojo ljubico popihati na Ogrsko. Saj pomagačev bi imel dovolj. Cigani so časih sodiščno jetnišnico kar oblegali in se s ciganom v svojem 'halopinč'-jeziku pomenkovali. Iz ciganove kletke vidi se na cesto in je že zadnji čas, da se bo okrožno sodišče preselilo v varnejšo novo justično poslopje, ker iz te jetnišnice jih je že nekaj nevarnih ptičkov pobegnilo.«⁶⁸

⁶⁴ *Ibidem.*

⁶⁵ Josip Wester, *Novomeški spomini, Novo mesto 1958, str. 33.*

⁶⁶ Vodopivec, *Slovenci in smrtna kazen..., str. 223.*

⁶⁷ Slovenski narod, 2. 3. 1900.

⁶⁸ Slovenski narod, 3. 3. 1900.

Held naj bi šele potem, ko je izvedel, kdaj bo odbila njegova zadnja ura, postal precej miren in vdan v svojo usodo. Svoje dotedanje »odurno obnašanje« naj bi obžaloval in prosil, naj mu vsi, ki so z njim imeli sitnosti, odpustijo. »Ponoči je Held spal od 11. do 4. ure. Danes malo pred pol 8. uro predstavil se mu je krvnik Lang v ječi in mu je s črno svilnato vrvico zvezal roki. Točno ob pol 8. uri so ga odpeljali na dvorišče, kjer so bila postavljena vešala. Naprej sta šla dva orožnika, za njima kanonik Jeriha in za njim Held. Ob strani je šel ječar, oficijal Arh. Zadej sta bila spet dva orožnika. Ko je Held zagledal vešala, je usta malo zategnil, kakor da bi se hotel jokati, pa se ni jokal. Stopil je pod vešala. Ko sta ga krvnikova hlapca vzdignila, je rekel: 'Moj Bog, k' nisem nikol' kriv'. Zadnje še ni bil čisto izgovoril, ko mu je bil krvnik že vrgel vrvico okrog vratu in jo zadrgnil. Hlapca sta ga potegnili za roke navzdol, krvnik pa mu je tiščal usta in oči skupaj in mu je malo zavil glavo. Vsa ta procedura je trajala 85 sekund. Srce mu je še bilo 12 minut in nato je zdravnik dr. Vavpotič konstatiral smrt. Ko je krvnik svoje delo končal je dejal predsedniku: 'Herr Präsident, melde gehorsamst, ich habe mein Amt vollzogen.' Truplo je viselo eno uro na vešalih, potem so ga sneli, položili v črno leseno krsto in ga odnesli v mrtvašnico na pokopališče, kjer so ga prišli ljudje gledat, dokler se ni izvršila obdukcija.« Pri justifikaciji je bilo navzočih 50 do 70 gledalcev, ki so bili enotnega mnenja, da je krvnik Lang svoje delo prav dobro opravil.⁶⁹

Slovenski narod si je prizadeval, da bi justifikacijo, ki naj bi bila »eksempel« drugim ciganom, ki so se klatili po Dolenjskem, prikazal karseda natančno in podrobno. Podobno so o usmrtitvi pisali tudi drugi časopisi. Opisi so podobno kot prej pa tudi kasneje, med obema svetovnima vojnama, izrazito brezosebni. Slovenska javnost je tudi usmrtitev Simona Helda sprejela z običajno ravnodušnostjo.⁷⁰

Heldova usmrtitev torej na splošno skoraj nikogar ni ganila. Komajda kdo je ob tem čustveno reagiral in dogodek bi skorajda brez komentarja kmalu utonil v pozabo, če se ne bi nanj z obširnim protestom odzval Anton Aškerc. Pesnik je bil nad natančnim opisom žalostne cere-

monije v naših časnikih naravnost zgrožen, zato je v Ljubljanskem zvonu pod psevdonimom dr. Clemens Severus objavil članek Smrtna kazen, ki je »bržčas najbolj in v svojem pristopu najširše zasnovana obsodba kaznovanja s smrtjo v slovenskem tisku«⁷¹ pred prvo svetovno vojno. Ogorčeni Aškerc je neprizanesljivo oporekal ravnodušni radovednosti slovenske javnosti. Tudi v slovenskem tisku je opazil »brezsrdni, cinični verizem, naturalizem, realizem – ad libitum! kakor hočete – s katerim drugod slikajo zadnje trenutke nesrečnega človeka«.⁷² Po Aškerčevem prepričanju bi si moralo prav časopisje z vsemi silami prizadevati za predrugačenje okusa bralcev, ki še vedno »hočejo in morejo brati take stvari«. Pri bralcih bi moralo odpraviti stare predsodke, ki sodijo v ropotarnico barbarskih časov in v njih vzbuditi »gnus in stid« zoper institucijo smrtne kazni.⁷³

Vse kriči po ženski enakopravnosti. Kaj pa smrtna kazen?

Pa vendar Aškerc ni bil edini, ki se je oglašil po Heldovi usmrtitvi. Svoja razmišljanja ob primeru Held je razgrnil tudi neki dr. J. J., po vsej verjetnosti jurist, z dokaj dobrim znanjem o vprašanju smrtne kazni v Avstriji in tudi drugod. Že štiri dni po žalostni dogodbi v Novem mestu se namreč v Slovenskem narodu pojavi zanimiv podlistek Smrtna kazen, ki ga je dr. J. 5. februarja z Dunaja poslal uredništvu. V cesarski prestolnici so namreč nedavno obesili Julijano Hummel, ki je z nezaslišanim trpinčenjem povzročila smrt svoje hčerke. Primer je bil toliko bolj senzacionalen, ker na Dunaju že 90 let niso obesili ženske. Davnega leta 1809 so namreč obesili »neko branjevko, ki je umorila svojega moža, da bi živel v zvezi s svojim ljubimcem. Od takrat Dunaj ni več videl nasilne smrti zlodejke. Cesarica Elizabeta je od cesarja izposlovala obljubo, da ne podpiše nobene smrtne obsodbe zlodejke, in res bile so vse pomiloščene, dokler je ona živel; a tudi malo zločincev, obsojenih k smrti, je res pretrpelo to grozno kazen, večina pa je bila pomiloščena k ječi za vse življenje«.⁷⁴

⁷¹ *Vodopivec, Slovenci in smrtna kazen...*, str. 215.

⁷² *Dr. Clemens Severus, Smrtna kazen, Ljubljanski zvon XX/1900, str. 405.*

⁷³ *Ibidem, str. 405, 412. Mnogo podrobneje o Aškerčevih nazorih proti smrtni kazni glej: Vodopivec, Slovenci in smrtna kazen...*, str. 215-217.

⁷⁴ *Slovenski narod, 7. 3. 1900.*

⁶⁹ *Ibidem.*

⁷⁰ *Prim.: Peter Vodopivec, Smrtna kazen v tisku na Slovenskem (1848-1878). Kronika, letnik 25, 1977, št. 1, 37-48; Vodopivec, Slovenci in smrtna kazen...*, str. 191-229.

Med Dunajčani je justifikacija Hummelovke sprožila živahno razpravljanje, ali je smrtna kazen upravičena ali ne. Ko se je med obravnavo izkazalo, da je surova mati s strašnim mučenjem povzročila smrt svoje hčere, ko je prišlo na dan, da trinoški materi ni do kesanja, pač pa da je »slabša od vsake zveri«, je seveda marsikdo pritrdil državnemu pravdniku, da si zasluži neizprosno pravico – smrtno kazen. »Le s smrtjo naj poravna neusmiljena mati svojo krivdo.«⁷⁵

Toda dr. J. je takoj pristavil, da je danes (vsaj med razumniki) »le pičlo število onih, ki brezpogojno odobravajo usmrčenje zlodejcev. Večina so to pristaši ostrašenja, ker si obečajo od take smrtne kazni vzgojilno in svarilno moč.« Ker so pred kratkim v Novem mestu obesili kar dva zločinca, je seveda razumljivo, da se tudi na Kranjskem zadnji čas veliko razpravlja o umestnosti ali neumestnosti smrtne kazni. Dr. J. piše, da so v preteklosti zagovarjali smrtno kazen – ki je bila takrat zelo pogosta – s teorijo zastraševanja. »Zato so justificirali zločince javno, pred velikim številom gledalcev ter so v očigled takega pretresljivega trenutka sodniki imeli primerne nagovore. A kljub vsemu temu zlodejstva niso pojemale; ta 'teorija zastrašenja' torej nikakor ni donesla zaželenega praktičnega uspeha. Dandanes pa so smrtne kazni v obče redke; zločince obešajo v malem dvorišču, vpričo le malega števila gledalcev, (razen sodniškega občja in službujočih stražnikov, so prisotni le še časnikarski poročevalci). Na veliko občinstvo torej ne vpliva več gledanje, temveč le poročilo o smrtni kazni, – kljub temu se zlodejstva niso pomnožila. Nov dokaz, da 'teorija zastrašenja' nima veljave.«⁷⁶

Dr. J. nadaljuje, da justifikacije tudi ni možno odobravati s krščanskega stališča, »saj pravi Bog, da je maščevanje Njegovo, da si ga ne sme lastiti človek. – Ali pa ni dosmrtna ječa večja kazen nego smrt? Zločinec je res zaprt, ločen od človeške družbe, a ima priliko, da obžaluje svojo pregreho, da se zanj pokori, torej s krščanskega stališča jedino pravo. Tudi obče človeško, ljudomilo čustvo je odločno proti smrtni kazni, kajti obešanje je vendarle umor človeka. Res, da zločinec v ječi trpi dostikrat hude duševne muke – telesne so po sedanjí uravnavi, hvala Bogu, odpravljene, – a podana mu je prilika, da poravna svojo pregreho; da morda celo po daljši vrsti let, ako

se je vzorno vedel, doseže pomiloščenje in postane zopet vrl člen človeške družbe.

Vsled ljudomilosti so sicer odpravili one tri dni, katere je preje preživel zločinec po potrditvi smrtne kazni, vse tri dni, katere so mu skušali po možnosti olajšati s tem, da so jim stregli in jih gostili ter jim spolnjevali po možnosti vse želje. Zdaj se zločincu na večer napove potrdilo smrti, v jutro pa ta že izvrši. Jeli to res mnogo bolj humanitarno? Gotovost smrti se mu sicer skrajša, a negotovost, strah, obup, ki ga je trpel od obsodbe do potrditve, (in to traja včasih cel mesec), gotovo ni nič manj mučna. In kdo ve, ali mu ni hipna izvršitev smrti strašnejša nego daljša priprava nanjo? Vsa humaniteta, ki vlada pri smrtni kazni, je torej le navidezna, in justifikacija je in ostane madež, katerega si naj izbriše vsaka civilizirana država.«⁷⁷

V nadaljevanju se dr. J. ponovno povrne k primeroma Hummel in Held. Hummelovka je kljub temu, da je priznala svoj gnusni zločin, še zadnji hip trdila, da ni zaslužila smrti. In tudi Heldove zadnje besede so bile: »Nedolžen sem.« Piscu se je nehote vsilila misel, da lahko pri obeh zločincih prav zaradi njune izredne surovosti in neizobraženosti pogrešamo spoznanje njunega zločina. Pravi, da so ju zdravniki »sicer priznali za duševno zdrava, torej je bilo dejanje iz blaznosti, iz nezavednosti izključeno, kljub temu je lahko mogoče, da je bilo njiju naziranje tako, da sta se v resnici smatrala za žrtev krivične sodbe. Brez dvoma je tako naziranje neopravičeno, a vendar je mogoče; in potem je njiju kazen dvakrat strašna, ker zločin, katerega se kdo ne zaveda, vendar ne more trpeti najhujše kazni.«⁷⁸

Mnogim, ki so si v tem času belili glavo, ali ni morda smrtna kazen za ženske pregrozna, pa dr. J. v zaključku svojega podlistka odgovarja: »No, ako se ženska pregreši istotako kot moški, zakaj se ne bi istotako kaznovala, ako ni posebnih, po njenem spolu povzročenih olajšavnih momentov? V današnjih dneh, ko vse kriči po ženski enakopravnosti, naj se ta ne razteza tudi na kazen? A v tem slučaju je bila krivda Hummelovke mnogo večja nego moževa, in poleg tega še pregrešitev proti materini ljubezni vse večja nego ona proti očetovi; zato je tudi vladar podpisal njeno smrtno kazen, dočim je moževo izpremenil v dosmrtno ječo. Pri Heldu pa je bil dokaz

⁷⁵ *Ibidem.*

⁷⁶ *Ibidem.*

⁷⁷ *Ibidem.*

⁷⁸ *Ibidem.*

krivde nedvomen, njegov značaj je bil skrajno surov, njega predrznost in ciničnost brezprimer- na, a vrsta njegovih zločinov taka, da je bil Held res nevaren člen človeške družbe.«⁷⁹

Pisec se torej pridružuje tedanjim nasprotnikom smrtne kazni in se zavzema, da bi jo morala vsaka civilizirana država odpraviti. Ker pa je bila smrtna kazen v Avstriji še vedno v veljavi, pa se zavzame, da naj bo pravica tudi v tem pogledu enaka tako za moške kot za ženske.

Epilog

Grozovit zločin, za katerega je cigan Simon Held plačal z življenjem, je močno odmeval po Dolenjskem. Heldova justifikacija je bila izredna senzacija, ki je ljudi vrgla iz tira vsakodnevnega življenja. Zanimanje javnosti za proces in izvršitev kazni je bilo izjemno, pa čeprav je bila množica radovednežev, ki se je že navsezgodaj zbrala pred novomeškim okrožnim sodiščem, pri- krajšana za neposreden ogled eksekucije in je bila o poteku ekskluzivnega spektakla, ki mu je lahko prisostvovala peščica povablencev, po- drobneje obveščena le še s poročili takratnega tiska. Za ta poročila je bilo značilno, da smrt morilca, pa naj je bila še tako tragična in mučna, ni zaslužila prizanesljive besede. »Smrt za smrt« se zdi samo po sebi razumljivo pravilo, o katerem se še tako natančni opisi usmrtitev ne sprašuje- jo. V očeh večine prebivalstva na Slovenskem je bila smrtna kazen pač kazen za prav tako stra- hotno kaznivo dejanje in zato izpolnitev in za- dostitev pravice. Dvoma v utemeljenost smrtne kazni ali odpora do usmrtitve skorajda ni zasle- diti. Smrtna kazen se je še vedno pojmovala kot drastično vzgojno sredstvo. Svarila naj bi pred zločinskim življenjem.

Primer zločinca Helda pa nosi še eno dimenzi- jo. Krivda nevarnega in krvoločnega hudodelca je bila zaznamovana tudi s pripadnostjo cigan- skemu ljudstvu, ki so mu v tem času zaradi nje- gove neprilagojenosti ustaljenemu načinu živ- ljenja in nespoštovanju družbenih norm in pravil pripisovali vse najslabše. Tako časopisni po- ročevalci kot tudi večina pripadnikov širše javnosti so privoščljivo pisali oziroma razprav- ljali o Heldovi zasluženosti kazni, ves čas procesa pa se je množica radovednežev, če je le imela priložnost, gnetla okoli vkovanega morilca, da bi ga videla, zasramovala in o njem zbijala ob-

jestne šale. Ljudje so zvedavo opazovali njegovo obnašanje, pozorno so spremljali vsak njegov gib in uživali ob njegovem »obešenjaškem hu- morju«. Izrazita nenaklonjenost do nadležnih ci- ganov je bila torej stalna spremljevalka Heldove- ga zločina in kazni. Justifikacija pa naj bi služila celo kot eksemplar ciganski drhali, ki je »z ropom in krajo ustrahovala ubogega kmeta«, da naj si nikar ne drzne stopiti po njegovih krivih potih.

Zusammenfassung

„Ihr Teufel! Starrt mich nur an, damit ihr
zumindest satt werdet.“

*Über das Verbrechen des Zigeuners Simon
Held und die Vollstreckung des Todesurteils in
Novo mesto*

Am Montag, dem 9. Januar 1899, geschah in der Nähe von Krka (Obergurk) in Unterkrain ein grausamer Mord. Blitzartig verbreitete sich in Unterkrain die Nachricht, das Zigeuner den Bauern Martin Novljan ermordet hatten. Die Gendarmerie begann sofort mit der Jagd auf die drei verdächtigten Zigeuner, die auch mehrere Einbrüche und Diebstähle auf dem Gewissen hatten. Bereits am Abend desselben Tages wurde der Haupttäter, der großgewachsene junge Zigeuner Simon Held, festgenommen, während seinen beiden Mittätern – ein kleinerer blatter- narbiger Zigeuner und eine junge diebische Zi- geunerin – die Flucht gelang. Gegen Held wurde eine Untersuchung eingeleitet. Beim ersten Prozeß wollte er nichts gestehen, doch viele Zeugen erkannten in ihm den Täter. Wegen Mord, zahlreichen tollkühnen Einbrüchen und Diebstählen sowie Landstreicherei wurde er nach zweitägiger Verhandlung des Geschwore- nengerichts, für die großes Interesse herrschte, zum Tod durch den Strang verurteilt. Am 18. Mai 1899 informierte man Simon Held, daß sein To- desurteil von höchster Stelle bestätigt worden war und er keine Möglichkeit der Begnadigung hat. Er sollte am 19. Mai 1899 gehängt werden.

Der schlaue Held wicht der angekündigten Urteilsvollstreckung durch eine neue, veränderte Aussage über das Verbrechen aus und erreichte so, daß der Prozeß gegen ihn wegen des Verbrechens des niederträchtigen Mordes wie- deraufgenommen wurde. Diesmal sagte Held aus, daß sein Bruder Kaspar und eine gewisse Monika seine Begleiter gewesen seien. Er gab zu, am Ort des Verbrechens gewesen zu sein,

⁷⁹ *Ibidem.*

stritt aber eine Beteiligung am Mord ab und wälzte alle Schuld auf seinen Bruder Kaspar ab, der Martin Novljan mit einem Stilett erstochen habe. Simon Held erklärte entschieden, Novljan nicht angerührt zu haben; an allem sei Kaspar, der wahre Mörder, schuld. Trotzdem wurde Held erneut zum Tod durch den Strang verurteilt. Am 3. März 1900 wurde das Urteil vollstreckt.

Das schreckliche Verbrechen, für das der Zigeuner Simon Held mit dem Leben bezahlte, rief in Unterkrain ein großes Echo hervor. Die Vollstreckung des Todesurteils war eine große Sensation, die das Leben der Menschen aus den gewohnten Gleisen des Alltags warf. Das Interesse der Öffentlichkeit für den Prozeß und die Urteilstvollstreckung war enorm – auch wenn die Menge der Schaulustigen, die sich frühmorgens vor dem Kreisgericht von Novo mesto versammelte, der Exekution nicht unmittelbar zusehen durfte und über das exklusive Spektakel, an dem eine Handvoll geladener Gäste teilnahm, nur über Presseberichte genauer informiert wurde. Charakteristisch für diese Berichte war, daß der Tod des Mörders, und war er noch so tragisch und qualvoll, kein nachsichtiges Wort fand. „Tod für einen Tod“ schien die selbstverständliche Regel zu sein, die nicht einmal die detailliertesten Berichte der Hinrichtung hinterfragten. In den Augen der Mehrheit der slowenischen Bevölkerung war die Todesstrafe nun einmal die Strafe für eine ebenso schreckliche Straftat und daher die Erfüllung und Befriedi-

gung von Gerechtigkeit. Man findet kaum Zweifel an der Begründetheit der Todesstrafe oder gar Widerstand gegen die Hinrichtung. Die Todesstrafe wurde noch immer als drastisches Erziehungsmittel angesehen und sollte vor einem verbrecherischen Leben warnen.

Das Beispiel des Straftäters Held hat noch eine weitere Dimension. Die Schuld des gefährlichen und blutrünstigen Verbrechers war auch durch seine Zugehörigkeit zum Volk der Zigeuner gekennzeichnet, dem in jener Zeit wegen seiner unangepaßten Lebensweise und Mißachtung gesellschaftlicher Normen und Regeln das Schlimmste unterstellt wurde. So berichteten und diskutierten Presse und Angehörige der breiteren Öffentlichkeit schadenfroh über Helds verdiente Strafe. Während des gesamten Prozesses drängte sich eine Menge von Schaulustigen, wenn sie nur Gelegenheit hatte, um den in Ketten gelegten Mörder, um ihn zu sehen, zu verhöhnen und über ihn übermütige Witze zu reißen. Die Menge beobachtete neugierig sein Verhalten, folgte aufmerksam jeder seiner Gesten und genoß seinen „Galgenhumor“. Die ausgeprägte Abneigung gegen die lästigen Zigeuner war also eine ständige Begleiterin des Verbrechens und der Strafe von Held. Die Vollstreckung des Todesurteils sollte sogar als Exempel für das Zigeunergesindel gelten, das „mit Raub und Diebstahl den armen Bauern einschüchterte“, es möge nicht wagen in die Fußstapfen Helds zu treten.

Katja Jerman

PROMENADA V LJUBLJANI¹

Kaj je promenada?

Joffre Dumazedier je v svoji knjigi *Une civilisation du loisir* podal eno najbolj sprejemljivih definicij prostega časa: »Prosti čas je množica aktivnosti, katerim se lahko posameznik po svoji volji popolnoma preda, pa naj počiva ali se zabava, ali pa povečuje nivo svoje obveščenosti ali svoje izobrazbe, lahko se prostovoljno družbeno angažira, potem ko se osvobodi vseh svojih profesionalnih, družinskih in družbenih obveznosti.« Prosti čas je torej ves tisti čas brez obveznosti, ki nam ostane po tem, ko smo opravili profesionalno delo, hišna opravila in ostale obveznosti ter zadovoljili svoje psiho-fiziološke potrebe.² Tovrstna definicija prostega časa je izrazito individualistična in ne upošteva preživljanja prostega časa v povezavi z drugimi ljudmi, pa naj bo to v družinskem krogu ali pa v različnih klikah, združbah... Eden izmed načinov preživljanja prostega časa je bilo tudi udeleževanje promenade. Promenada, kot bom kasneje podrobno razložila, ni bila samo aktivnost rekreacijskega značaja, temveč predvsem družabnega, za kar so veljala z bontoni določena pravila vedenja in reagiranja.

Jožef Valenčič leta 1899 v priročniku *Vzgoja in omika ali izvir sreče* zapiše, da naj bi bilo

»vsako družabno občenje prostodušno, gladkomično, zanimivo in voljno; vsakdo naj bi se zadovoljno podredil koristnim družabnim zahtevam in v vsaki družbi naj bi vladal duh čednosti, zložnosti, vzajemnega spoštovanja, dobrohotnosti in ljubezni.«³

Priročnik je bil napisan v maniri iztekajočega se 19. stoletja, t.j. stoletja, v katerem, kot piše Gorazd Makarovič v monografiji *Slovenci in čas*, uradno ni bilo več plemstva in meščanstva kot pravno utemeljenih stanov s posebnimi pravicami, ohranila pa se je povezanost njunih življenjskih slogov, ki se je izražala v potencirani želji meščanstva po imenitnosti. »Moč novih bogatašev je bila namreč znana že v zgodnjem 19. stoletju; tedaj so že posnemali plemiško in veliko-meščansko kulturo. Ko so v drugi polovici 19. stoletja prevzeli vodilno družbeno vlogo, so si tudi z oblikami preživljanja prostega časa v družabnem življenju predstavljati svoj družbeni položaj.«⁴ Makarovič nato nadaljuje s primeri, iz katerih je razvidno, da je novomeščanska kultura črpala navdih pri plemiških navadah. Pri tem v nasprotju s prvotno trditvijo, da so bile najpomembnejše športne dejavnosti, izpostavlja pojav obiskovanja gledališč, druženja in pripravlja-

¹ Prispevek je preurejeno besedilo skupne diplomske naloge na Oddelku za zgodovino in Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo.

² Diplomaska naloga z Oddelka za zgodovino: Janja Papež, *Prosti čas Ljubljancev na prelomu stoletja*, Ljubljana 1997, str. 3.

³ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana 1899, str. 93.

⁴ Gorazd Makarovič, *Slovenci in čas*, Ljubljana 1995, str. 245.

nja zabav na domu pa tudi sprehajanje, pri čemer poudarja, da se je sprehajanje po prej zasebnih vrtovih preselilo na mestne ulice in trge. »Podoba družabnega življenja v mestih ob prelomu 19. in 20. stoletja in v obdobju med svetovnimi vojnami razodeva že povsem izoblikovan model preživljanja prostega časa med zgornjimi plastmi mestnega prebivalstva; med industriji, velikimi trgovci, nekaterimi izobraženci, višjimi uradniki in drugimi višjimi nameščenci. Pomembna prvina tega modela je snobistična težnja po ločevanju bogatih od drugih ljudi; sredstvo uresničevanja te težnje sta bila zlasti zahtevna večja denarna zmogljivost in razpolaganje s prostim časom v delovnih dneh. Na promenade, v gledališče, na koncerte, na družabne in formalne obiske, v kavarne in dražje restavracije, na domače in elitne ples, na izlete in drugam so sodile posebne obleke, ki jih je zmogla le bogataška elita; cene udeležbe na nekaterih prireditvah so bile razmeroma zelo visoke. Razpolaganje s prostim časom ob delavnikih je bilo sredstvo segregacije.«⁵ Na tak razvoj je kmalu nato vplivala prva svetovna vojna, ki ni prinesla le drugačnih političnih zemljevidov.

Ravno zato sem predmet zanimanja raziskovala po tem burnem dogodku svetovnega formata. Deloma zato, ker za starejše obdobje nisem imela tako raznolikega gradiva, deloma pa tudi zato, ker predstavljajo pomemben del raziskave podatki, ki sem jih pridobila preko intervjujev z ljudmi, ki so ta čas doživljali. Mestoma sem se oprla tudi na pretekla obdobja, vendar le v tolikšni meri, da sem nakazala razlike ali pa pojasnila izvor spremembe.

Promenado tako razumem kot obliko družanja, ki je potekala na določenem prostoru, v določenem času, z določenimi pravili, kot obliko navezovanja stikov, kot priložnost za spoznavanje in razkazovanje novitet, kot delovni prostor posameznih poklicev in tudi kot prostor, na katerem so se dogajale anekdote, predvsem pa kot shajališče ljudi različnih socialnih in kulturnih okolij. Predstavljala je obliko komunikacije, ki jo lahko razumemo tudi kot navado, saj je pomenila »bolj ali manj redna človekova vsakdanja opravila, dejanja, ki se ponavljajo enkrat ali večkrat na leto, na določene dneve, ob določenih priložnostih.«⁶

Zgodovinska podlaga

Prvotno je bila navada sprehajanja omejena le znotraj zasebnih vrtov, začetke javnih sprehajalnih prostorov pa so meščani lahko spoznali šele po letu 1789, ko je baron Žiga Zojs za javnost odprl »svoje imenitne vrtove, v katerih so bila domača in eksotična drevesa, drevoredi in vodometi.«⁷

Širjenje navade sprehajanja med Ljubljančani je imelo za posledico, da se je število drevoredov širilo. »Med škofijo in Ljubljano so konec 18. stoletja stale mesnice in sejemske stojnice. Pozneje so sejemski prostor prestavili na današnji Krekov trg. Pod Francozi je škofija postala vladna palača, v njej je stanoval guverner, ki je leta 1812 dal nalog za ureditev nekdanjega tržnega prostora v javni vrt.«⁸ Najprej so zasadili na tem mestu orehov drevored ob Ljubljani, nato so zasadili lipe v večji oddaljenosti od zgradb. »Ta drevored za licejem se je imenoval Šolski drevored, zaradi bližine stolnice tudi Stolni drevored.«⁹ To prvo sprehajališče je dobilo ime »mesto vzdihljajev«, saj so sem hodili zaljubljenici, ki pa seveda niso bili edini obiskovalci drevoredov. Sprehajanje po drevoredu se je zagotovo ohranilo do tridesetih let 20. stoletja, saj ga Josip Suchy v svojem satiričnem opisu *Ljubljanski tipi*, omenja kot priljubljeno sprehajališče profesorjev. Ob regulaciji Ljubljane v tridesetih letih so nato prostor drevoreda namenili drugim dejavnostim, čeprav se ob tem pojavljajo v časopisih razna ugibanja. Tako npr. v *Ilustriranem Slovincu*, ki zapiše: »Danes obdaja leno Ljubljano na obeh straneh visoko betonsko obrežno zidovje, ki že leta in leta kriči po dovršitvi. Čez nekaj desetletij bo pa morda vrela ob teh pragovih najuglednejša ljubljanska promenada.«¹⁰

Prvi poskus, da bi Ljubljana pridobila zelene površine, namenjene uživanju vseh obiskovalcev, je načrt iz leta 1808, po katerem naj bi park nastal predvsem zaradi študirajoče mladine, ki bi tako pridobila prostor za počitek. Francosko štiriletno upravljanje mesta je prineslo nato še en načrt, po katerem naj bi preuredili prostor današnje Celovške ceste in tudi Tivolija. »Ko so leta 1813 odšli še Francozi, se je za pobude zav-

⁵ Prav tam, str. 246.

⁶ Janez Bogataj, *Smo kaj šegavi? Leto šeg in navad na Slovenskem, Ljubljana 1998, str. 8.*

⁷ Gorazd Makarovič, n. d., str. 238.

⁸ Vlado Valenčič, *Oblikovanje Ljubljane v prvi polovici 19. stoletja, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, letnik 14, št. 3, Ljubljana 1966, str. 150.*

⁹ Prav tam.

¹⁰ *Ilustrirani Slovenec, tedenska priloga Slovenca, 13. 3. 1927, str. 4.*

zel guverner Lattermann¹¹ in s pomočjo meščanov, predvsem trgovskega stanu, zbral sredstva, usmerjena v novo oblikovanje Tivolija.¹² Izdelani so bili številni načrti, vendar do uresničitve ni prišlo. Največ je o propadlih načrtih razmišljal »gostilničar in hotelir Andrej Malič, ki je imel svojo stavbo, pravzaprav hotel tam, kjer je danes Nama. Gostišče je bilo na pol poti iz središča mesta v Tivoli. Želel je, da bi se Ljubljanci manj sprehajali ob Ljubljanci in drugod ter se mimogrede več ustavljali v njegovi gostilni z velikim senčnim vrtom, če bi se napotili v Tivoli. Na lastno pobudo in z lastnimi sredstvi je pomagal zasaditi leta 1816 drevored jagnedi¹³ in akacij od svojega hotela do Tivolskega gradu.¹⁴ Kombinacija in razmerje teh dveh vrst drevja ni dobro uspevala, zato so leta 1822 nasad odstranili in ga nadomestili s kostanji. Tako urejen drevored je dobil ime Lattermannov drevored.¹⁵

Tako je mesto omenjeni prostor opredelilo kot nezazidljivo površino in z njim začelo tudi gospodariti. Prvotnega pravila o nezazidavi parkovnih površin se niso popolnoma držali. »Čez tivolske travnike so leta 1857 speljali progo Južne železnice. Skoro tretjina parka na 'mestni' strani je postala prostor sprememb in kasnejše pozidave, drevesni rondo in sečišče Lattermannovega drevoreda pa je železnica presekala na pol. Veliko ljudi je temu nasprotovalo, obstajali so celo predlogi o drugačni rešitvi, toda zagovorniki proge so se nadvse trudili in z upodobitvami dokazovali, kako koristna in lepa bo podoba, ko bo prek parka vozil čudežni parni dosežek tehnike. Največja slabost proge je bila v tem, da je bila nekoč organska povezava parka z

mestom presekana, da nekoč mirni predel ni bil več varen in da je postal občasno bolj hrupen.«¹⁶ Podobna situacija se je zgodila tudi čez sto let, le da je šlo v novejšem primeru za še bolj opazno prekinitev poti - ceste.

Nekako po letu 1930 se začnejo uresničevati zamisli arhitekta Jožeta Plečnika o preureditvi tivolskih površin. Zamislil si je dva glavna vstopa iz mesta v Tivoli. Ena naj bi vodila od Magistrata preko Ribjega trga, parka Zvezda po današnji Šubičevi cesti do Muzejskega trga in od tod v Tivoli in na Rožnik, druga pa naj bi bila le-tej vzporedna in je bila »določena s tako imenovano glavno ljubljansko promenado; povezovala je grajski hrib prek Magistrata, Plečnikovega Tromostovja, prek Čopove na Cankarjevo cesto in dosegla Lattermannov drevored,«¹⁷ ki ga je Plečnik v ta namen tudi preuredil. Leta 1933 so stare kostanje odstranili, zasadili nove in sprehajališče razširili ter ga okrasili z znamenitimi svetilkami. Ker mlada drevesa niso dajala dovolj sence in ker je bila pot posuta z belim peskom, se je sprehajališča oprijelo ime Sahara. Kljub temu je bilo sprehajališče izredno priljubljeno, predvsem pa je bilo v ponos mnogim, kar dokazuje prispevek Alojzija Potočnika v *Kroniki slovenskih mest* leta 1938, ko zapiše: »Ves park in glavno šetališče, ki ima po sredi stebre iz umetnega kamna s svetilkami, razodevata prizadevanje, da Ljubljana noče zaostajati glede privlačnosti in lepote za bogatejšimi evropskimi mesti.«¹⁸

Kje je potekala?

Sčasoma se je zunanja manifestacija obiskovanja vrtov začela opuščati, saj so meščani družabne momente, kot Damjan Ovsec imenuje promenado, predstavili na trge in ulice. »Leta 1880 je promenada potekala po Glavnem trgu (današnji Mestni trg), skozi Špitalsko ulico (današnja Stritarjeva), mimo gledališča (danes Slovenska filharmonija), skozi Židovsko ulico in čez Hradeškega most (današnji Čevljarški most) zopet nazaj na Glavni trg,«¹⁹ v Tivoliju pa so ljudje bolj iskali sprostitev in svežega zraka.

¹¹ Kristof Lattermann (1753-1835): feldmaršal avstrijske vojske, ki se je med drugimi odlikoval v vojni proti Francozom. Po umiku Francozov iz Ilirskih provinc je baron Lattermann prišel v Ljubljano 13. 10. 1813, čez štiri dni pa je dal razglasiti, da ga pošilja cesar Franc kot civilnega in vojaškega guvernerja dežele z namenom, da jo upravlja do sklenjenega miru. V Ljubljani je ostal do 18. 3. 1815, nato pa nastopil službo v Benetkah.

¹² Franc Vardjan, *Tivolski park od nastanka do danes, v: Tivoli, ljubljanski mestni park*, Ljubljana 1994, str. 21.

¹³ Gre za vrsto topola z vejami, ki rastejo tesno ob deblu navzgor. (Povzeto po SSKJ, Ljubljana 1994, str. 354.)

¹⁴ Franc Vardjan, n. d., str. 22.

¹⁵ Aškerc tudi zapiše: »In cesar niso utegnili izvesti Francozi, ker so se morali prej umakniti iz Ljubljane, to so izvedli kasneje Avstrijci. Idejo in iniciativo za šetališče pa so bili dali Francozi, in zato bi se moralo imenovati pravzaprav francosko ali Blanchardovo šetališče!« Blanchard je bil inženir, ki je izdelal načrte za ureditev parka. (Zbrana dela, 7. knjiga, Podlistki in potopisi, Ljubljana 1995, str. 863.)

¹⁶ Franc Vardjan, n. d., str. 24.

¹⁷ Prav tam, str. 36.

¹⁸ Alojzij Potočnik, *Tivolski grad in park v Ljubljani, v: Kronika slovenskih mest V, Ljubljana 1938, str. 232.*

¹⁹ Mojca Ferle, *O družabnem življenju Ljubljancev v obdobju 1848-1918, Homo sum, Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana, Ljubljana 1997, str. 176.*

LJUBLJANA - Promenada Tivoli.

Promenada v Tivoliju po Plečnikovi preureditvi (vir: fototeka ZAL, enota Ljubljana)

Na začetku 20. stoletja se je pot razširila; promenada se je vila po zgoraj omenjeni poti skozi staro mestno jedro, le da je na prehodu skozi današnje Tromostovje zavila na Prešernovo ulico (danes Čopova), do glavne pošte, nato nadaljevala po Šelemburgovi (Slovenski) do Kazine, skozi park Zvezda in nato skozi Židovsko nazaj proti Starem trgu.

»Mesto samo niti daleč ni bilo tako obsežno kakor danes. Pri tem moramo tudi upoštevati, da je bila leta 1869 cesta Franca Jožefa²⁰ še predmestna. Ob njej sta stali samo dve stavbi. Na vogalu današnje Cankarjeve in Slovenske ceste je bila velika hiša Andreja Maliča, na drugi strani ceste pa je bilo vojaške skladišče – vojaška preskrbovalnica (Verpflegsmagazin).«²¹ Za področje do Tivolija je bila po velikonočnem potresu leta 1895 predvidena sodobna komunalna urejenost, ki pa je v praksi niso takoj uvedli.²²

Pri pregledu *Splošnega naslovnega adresarja Ljubljane in okolice (Adressbuch für die Landeshauptstadt Laibach mit ihren Vororten)* iz leta

1898 je moč zaslediti le imena lastnikov stanovanj²³ in naslov Narodnega doma ter izpostave Južne železnice, ne pa tudi trgovin ali obrtnikov. Kot je razvidno iz popisa, je bila zazidana le leva stran ulice, saj so popisane le lihe številke, z izjemo Narodnega doma in čuvajnice na Južni železnici – desna stran je bila namenjena le vojaškemu skladišču. Torej v samem začetku ulica še ni imela tako izrazitega trgovskega in predvsem poslovnega značaja.

Situacija se v prid teh dejavnosti spremeni dokaj hitro. Leta 1931, tokrat že v slovenščini natisnani *Adresar* podrobno navaja vse trgovce in obrtnike na Aleksandrovi cesti ter tudi lastnike hiš, kot je razvidno iz tabele.

²³ Za opis takratnih stanovanjskih razmer naj navedem citat iz zgoraj navedene *Studnove knjige* (str. 85-86): »V letih 1880, 1890 in 1910 je na Cesti Franca Jožefa opaziti izrazito zmanjšanje odstotkov najemnikov. Nanj so prav gotovo vplivala socialna sestava in dokaj visok standard na tej cesti. Za cesto so namreč značilna velika meščanska stanovanja, med katerimi so bila nekatera zelo razkošna in imenitna; lastniki so od najemnikov zahtevali plačevanje visokih letnih najemnin. Zavoljo tega so si jih lahko privoščili le premožnejši sloji meščanov, za katere je bilo značilno, da so si v svojih stanovanjih izoblikovali posebno, navzven zaprto sfero privatnosti, v kateri morebitni podnajemniki po vsej verjetnosti niso bili zaželeni.«

²⁰ Kasnejša Aleksandrova cesta in današnja Cankarjeva.

²¹ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani, Ljubljana 1995*, str. 95.

²² Za podrobnejše podatke glej Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani, Ljubljana 1995*, str. 54-55.

HIŠNA ŠTEVILKA	LASTNIK
1	Jadranska podunavska banka
2	Ljubljanska kreditna banka
3	Rojina Josip
4	Kambič L. & F. (Viktorija)
5	Paumgartner –Hohenschwangen Alma
6	Dunav, d.d. zavarovalnica
7	Ljubljanska kreditna banka
8	Prva hrvatska štedionica
9	Luckmann Josip
10	Mayer Josip
11	Mayer Emerik
12	Pokojninski zavod za nameščence
14	Trboveljska premogokopna družba
15	Piccoli Lottina
16	Milivojevič Amalija
17	Zescho Marija
18	Poštna hranilnica Kraljevine Jugoslavije
20	Narodni dom
22	Mestni magistrat Ljubljana
26	Direkcija Državne železnice Ljubljana

* Številke 13, 19, 21, 23 in 25 niso navedene.

Pestra ponudba na Aleksandrovi cesti pa ni bila glavni vzrok, da se je promenada po prvi svetovni vojni preselila na Aleksandrovo cesto. Glavni vzrok je bil povečan promet na ulicah.

Konec 19. stoletja, natančneje že 1894, so se začeli pojavljati tako pričakovani načrti o ureditvi tramvajskih prog v Ljubljani. Načrtovanih je bilo dvanajst prog in ena izmed njih (številka 10) naj bi povezovala Colliseum na današnji Gosposvet-ski cesti in Tobačno tovarno. Proga naj bi potekala ob progi Južne železnice in pri tem še enkrat presekala Lattermannov drevored. Proga številka 10 s postajami Colliseum-Narodni dom-Regierungs Gebäude-Römer Strasse-Tabak Fabrik-Magazin der K.K. Tabakfabrik se je po predlogu na občinski seji 29. 11. –13. 12. 1897 umaknila v ozadje in na kasnejših načrtih ni več omenjena.²⁴

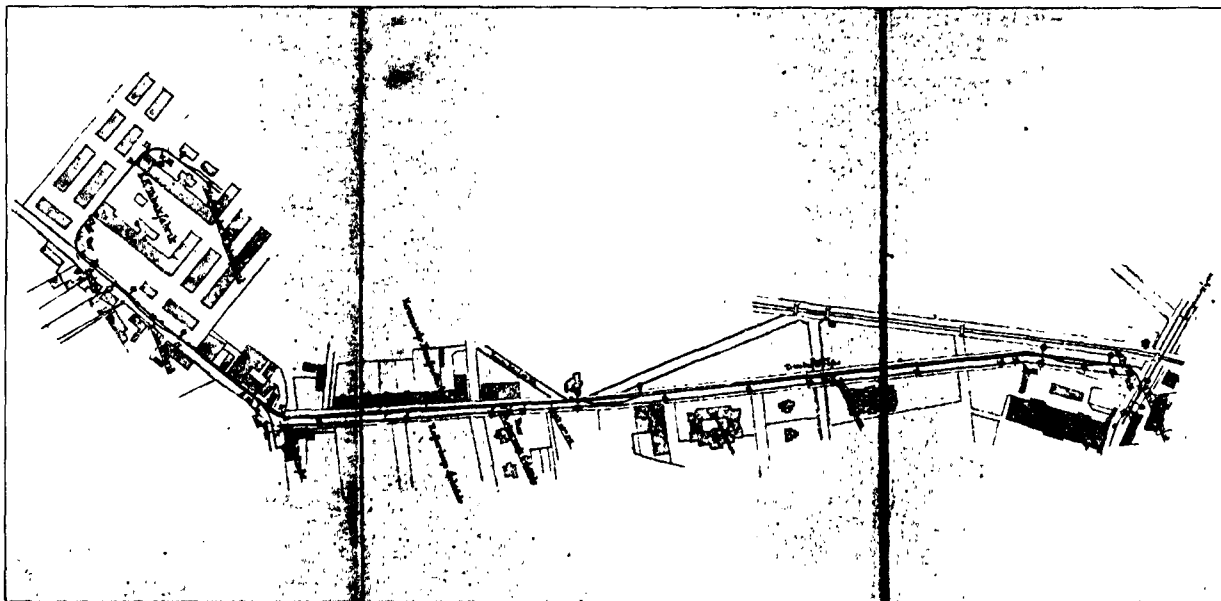
Ljudje so morali pri svojem gibanju po cesti upoštevati pravila cestne železnice in ceste, ki

Prepis vseh dejavnosti na Aleksandrovi cesti

HIŠNA ŠTEVILKA	TRGOVCI IN OBRTNIKI
1	»PEKO«
3	DEČJA OPREMA ZA NOVOROJENČKE »KETTE«
12	DELIKATESNE TRGOVINE »JANEŠ VJEKOSLAVA«
3	DEŽNIKI »KETTE«
1	DEŽNIKI »MAGDIČ«
10	ORGERIJA »SALUS, d.d.«
7	OVOKOLESA IN POTREBŠČINE »Engl. A, sin«
5	FILMI IZOELOVANJE »BEŠTER VELIČAN«
5	FOTOGRAFI »BEŠTER VELIČAN«
3	FOTOGRAFI »POGAČNIK IVAN«
LATTER-MANOV DREVORED	FOTOGRAFI »GAJŠEK ANA«
7	GRAMOFONI, MEHANIČNE OELAVNICE, GRAMOFONSKE PLOŠČE IN POTREBŠČINE, »Engl. A, sin«
2/1	INFORMACIJSKE PISARNE »ALOMA COMPANY, dr. z.o.z.«
10	KEMIČNO-TEHNIČNI IZDELKI »TRGOVINA SALUS, d.d.«
1	KINEMATOGRAFI »IDEAL«
12	IZDELOVANJE, KONFEKCIJA »MAČEK«
5	IZDELOVANJE, KONFEKCIJA »ROJINA«
3	KONFEKCIJA, MANUFAKTURA, KLOBUKI, PERILO IN POMODNO BLAGO »KETTE«
1	KONFEKCIJA, MANUFAKTURA, KLOBUKI, PERILO IN POMODNO BLAGO »MAGDIČ«
12	KROJAŠTVO ZA GOSPODE »ELEGANCE«
8	TRGOVINA »REKORD«
1	MODNO BLAGO »MAGDIČ«
7	OTROŠKI VOZIČKI »Engl. A, sin«
9	PAPIR, VELETRGOVINE »KASTELIC & DRUG«
3	PERILO, IZDELOVANJE »ROJINA«
5	RADIO-APARATI IN POTREBŠČINE, TRGOVINE, DELAVNICA »POLJŠAK TONE«
2	REKLAMNA PODJETJA »ALOMA COMPANY, dr. z.o.z.«
7	ŠIVALNI STROJI IN POTREBŠČINE, TRGOVINA »Engl. A, sin«
12	TOČILNICE »JANEŠ VJEKOSLAVA«
GLAVNI DREVOREO	TRAFIKA »DOLAR ANA«
10	VELETRGOVINA »SALUS, d.d.«
5	ZOBOTEHNIKA »ŠRAMEL MAKŠ«

so bile prej varne za sprehajajoče občinstvo, so postale nevarne. Zato se je promenada preselila na moderno urejeno cesto nasproti glavne pošte, na Aleksandrovo cesto, vendar se je kot promenadna cesta še vedno štela Šelemburgova.

²⁴ ZAL, enota Ljubljana, Reg ECŽ, t.e. 2, a.e. 2, 24.

Detaljni načrt proge, ki naj bi potekala čez Tivoli. (vir: ZAL, enota Ljubljana, ECŽ, l. e. 2, a. e. 24.)

Do tridesetih let je bilo aktualno sprehajanje po Šelemburgovi cesti²⁵ do parka Zvezde, vendar le do maja leta 1931, ko je tod stekla nova tramvajska proga proti Viču. Šelemburgova cesta je bila takrat zelo ozka, zato je tu potekala le enotirna tramvajska proga, ki se je kasneje s krenico pri parku Zvezda razširila v dvotirno. Iz navedenih razlogov je torej razumljivo, da je se je lokacija promenade spremenila.

Ljudje so največkrat svoje sprehajanje začeli pri pošti, se nato sprehodili do takratne Bleiweisove ceste (današnja Prešernova), kjer so lahko po želji prečkali železniško progo in se odpravili še v Tivoli, ali pa so pri zapornicah obrnili nazaj na Aleksandrovo cesto.

Pri tem naj omenim, da je večina informatorjev Aleksandrovo cesto do prehoda čez železnico imenovalo kot promenadno, predel za tiri pa se je imenoval že Tivoli. V vsakdanji govorici prostora niso tako natančno opredeljevali, govorili so pač, da so obiskali promenado, pa naj so se sprehajali le po cesti ali pa zavili tudi v Tivoli.

²⁵ Josp Suchy nam svojem satiričnem opisu poda sliko takratne sprehajalne poti glede na urejenost ceste in sicer zapiše: »Šelemburgova ulica se vsako leto asfaltira in vedno je polna lukenj. Čudno. Trotoare so pred dvema letoma popravili in danes moraš v deževnem vremenu skakati preko luž ali pa iti po sredini ceste. Mrtvilo ljubljansko!« (Josp Suchy, *Ljubljanski tipti, Satiričnopsihološki obrazi, Ljubljana 1924*, str. 86.) Glede na pripovedovanje je bila Šelemburgova cesta tako slabo tlakovana, da so se mestoma še v štirideseta leta ohranile lesene kocke, s katerimi so takrat tlakovali ceste.

Kdaj je potekala promenada?

Promenada, to »ljubko spogledovanje«, kot jo je ena izmed informatork opisala, se je tesno prilagajala delovnem urniku.

Za obdobje na prelomu stoletja je bilo značilno, da je promenada potekala vsak dan »dopoldne od desetih do pol enih, ko so prominirale predvsem dame, ker so imele čas«²⁶; pri tem moramo upoštevati, da v tem času ženske praviloma niso bile zaposlene, temveč so ostajale doma.

Za časa prve svetovne vojne in po njej je bila najbolj znana in obiskana vsakodnevna popoldanska promenada. Le-ta je potekala po opravljenih šolskih obveznostih dijakov in študentov, in sicer od štirih popoldne do zgodnjih večernih ur, nekje do sedme ure, kar pa je ustrezalo tudi zaposlenim, ki so po opravljenem delavniku, ki je trajal od osmih do dvanajstih in se je nato po dveurnem premoru nadaljeval do šestih popoldne, pozni popoldanski čas lahko še izkoristili za sprehode. Po pripovedovanju informatorjev so zaposleni vsakodnevno promenado izkoristili bolj za rekreacijo, kar je bilo opazno predvsem pri izbiri obleke. Velikokrat pa so s seboj vzeli tudi svoje pasje prijatelje, ki so se na poti do Tivolija sprehodili.

²⁶ Damjan Ovsec, *Oris družabnega življenja v Ljubljani od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne, Ljubljana 1979*, str. 101.

Drugače pa je bilo ob nedeljah. »Ob nedeljah med 11. in 12. uro se vidi, koliko elegantnega in lepega, veselega in zabavnega ženstva premore Ljubljana. Zlasti se vidi pred različnimi cerkvami. Seveda hodi le malo tega ženstva iz pobožnosti v cerkev. Resnično pobožno ženstvo opravi že zgodaj zjutraj svoje verske dolžnosti, tiste, ki hodijo dopoldne v cerkev, store to le, ker zahteva provincijalni bonton, da gredo dame ob nedeljah k maši. Moški gredo ob 11. dopoldne na čašo piva, ženske na čašo pobožnosti – ob polu 12. se potem dobe na promenadi.«²⁷ Promenada se je nato sklenila okoli ene ure, ko je večina sprehajalcev odšla na kosilo.

Večina ljudi se je udeležila promenade po nedeljski dopoldanski maši. Pri tem moramo upoštevati, da so bile nedeljske maše na vseh gimnazijah obvezne in so »veroučitelji v šolske dnevniške vpisovali neopravičene ure pri nedeljski službi božji.«²⁸

Vsakdanja promenada, ki so jo večidel uprizarjali dijaki in študentje²⁹, se je zato razmahnila v času, ko so se le-ti v Ljubljani tudi zadrževali. Informatorji so omenjali, da je bila promenada najbolj živahna takrat, ko jo je zasedla študirajoča mladina, torej od septembra do velikih počitnic ob koncu junija. Vsakotedenski članki v *Ponedeljskem jutru* so to nihanje števila sprehajalcev sicer opazili, vendar pa vzrokov zanje niso ugotavljali, temveč le zabeležili.

Prav tako je bilo iz člankov zgoraj omenjene izdaje *Jutra* med leti 1927 do 1945 tudi opaziti,

da je promenada potekala skozi vse letne čase, vendar v različnem obsegu. Pozimi je bila promenada prav tako obiskana kot druge letne čase, kar je razvidno tudi iz tega, da je veliko promenadnih fotografij nastalo v tem obdobju. Promenado je okrnilo le močno deževje, mraz ali pa gosta megla. V potrditev naj navedem citat iz leta 1928, ki pravi: »Današnja nedelja je radi slabega malone trajno deževnega vremena nudila pravo sliko pozno jesenske nedelje. Dopoldanska promenada na Aleksandrovi cesti in v Šešemburgovi ulici je bila še dokaj živahna, toda ko so pričele padati prve gostejše deževne kaplje, so ulice osamele.«³⁰

Ko so se konec junija začele velike počitnice, se je veliko študentov vrnilo na svoje domove zunaj Ljubljane. Poleg tega pa so Ljubljančani poletne nedelje raje preživljali ob tekočih vodah, kjer je bila priložnost tudi za plavanje. *Ponedeljsko jutro* tako zapiše: »Začel se je veliki dopoldanski naval na kopališče. Ljubljana je bila čez dan kakor izumrla, bolj razigrano in veselo je bilo edino v tivolskem Pratru, kjer so se gugali in prešerno zabavali vojaki in vesele Micike. Ljubljana živi popolnoma v znamenju kopanja. Znanci in neznanci, moški ali ženske se srečavamo očrneli od solnca in čistega zraka in dnevni pogovor doma in na ulici se suče le okrog tega, kje, kdaj in kako skočimo zopet v vodo.«³¹

Vedno pogostejši so postajali tudi izleti na sosednje hribe in obiskovanje turistično zanimivih krajev. Ljudje so za pot iz Ljubljane lahko izbrali avtobus, ki je imel postajo pri gostilni Figovec ali pa so vstopili na Marijinem trgu (danes Prešernov). Druga možnost je bilo potovanje z vlakom z glavnega kolodvora; to je nudilo, če podrobno pregledamo vozni red vlakov, dokaj raznovrstne možnosti za obiskovanje ljubljanske okolice.

Obiskovanje gorenjskih predelov je bilo sploh priljubljeno v zimskem času, v času smučarije. Tudi na račun smučanja je promenada izgubljala udeležence; če je bilo slabo vreme pa so se vsi povrnili na ljubljanske ulice.³²

²⁷ Listek, Na promenadi, Slovenski narod, 25. 5. 1906, št. 119, str. 1.

²⁸ ZAL, enota Ljubljana, t.e. Gimnazija Ljubljana Bežigrad, a. e. 628 (Disciplinske zadeve), mapa 81. Po pripovedi informatorjev je imela III. državna gimnazija (današnja Gimnazija Bežigrad) nedeljsko mašo v Križevniški cerkvi, Zasebna uršulinska realna gimnazija na današnji Šubičevi cesti pa v cerkvi Marijinega vnebovzetja pri frančiškanih.

²⁹ Po zadnili večine informatorjev je bila glavnina populacije na promenadi iz dijaških in študentskih vrst. Ljubljana kot pomembno izobraževalno središče za dijake in edino za študente je pritegnila veliko število študirajoče mladine. Jutro za leto 1931 poroča, da je »v Ljubljani v vseh državnih zavodih 2512 dijakov in 852 dijakinj, na dveh zasebnih zavodih 787 dijakinj, in sicer v Mestnem liceju 634, na Realni gimnaziji pri uršulinkah pa 153.« Skupno število je bilo torej 4151 dijakov. Leta 1941, ko se je vojna že začela, pa naj bi se samo v prvo leto gimnazije vpisalo 1352 dijakov. Statistični podatki, povzeti po Krajevem leksikonu dravske banovine pokažejo, da je imela Univerza v zimskem semestru leta 1935/36 1783 slušateljev (1776 rednih in 7 izrednih). (Povzeto po zborniku Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes, Ljubljana 1998, str. 60.)

³⁰ Ponedeljek, Ponedeljsko jutro, leto 2, št. 38, 17. 9. 1928, str. 3.

³¹ Ponedeljek, Ponedeljsko jutro, leto 3, št. 30, 29. 7. 1929, str. 3.

³² »Vse vremenske napovedi so se glasile: jug, smuka neugodna, sneg kopni. Zato je razumljivo, da je večina smučarjev ostala doma. Zato je bilo v Ljubljani živalineje kakor ob drugih nedeljah. To se je poznalo že na dopoldanski promenadi, še bolj pa popoldne. Precejšen je bil obisk nogometne tekme na igrišču Prigorja.« (Ponedeljek, Ponedeljsko jutro, leto 7, št. 6, 6. 2. 1933, str. 3.)

Pogled na promenadno cesto.
(vir: fototeka ZAL, enota Ljubljana)

Mila Kačičeva je v dokumentarni oddaji *Od Kneippa do kofeta s smetanco in nazaj* scenarišta in režiserja Amirja Muratovića povedala: »Tudi vse fuzbal tekme so se končale na promenadi. Primorje in Ilirija, dva grozna nasprotnika. Primorje je imelo za Bežigradom svoje igrišče. Po tekmi se je vsula vsa publika dol (na promenado).« Nogometne tekme so se glede na športne novice v časopisu *Ponedeljsko jutro* začenjale ob deseti uri. Športi navdušenci so se večkrat odločali za obiskovanje tekme in zaradi tega na promenado niso utegnili priti.

Ko govorimo o bolj opaznih usihanjih sprehajalcev na promenadi, pa ne moremo mimo dogodke, ki je pritegnil veliko število ljudi. Šlo je za vsakoletni Velesejem v Tivoliju, kjer so se predstavljala vsa podjetja ter njihove dejavnosti, poleg tega je dogodek spremljalo veliko izobraževalnih, turističnih in kulturnih prireditev. Takrat je ljubljanska promenada zamrla, saj se je zanimanje preneslo v Tivoli.³³

Podobno se je zgodilo v božičnem času, saj je bilo »zaradi božičnih počitnic v Ljubljani mrtvo, študentska mladež je na počitnicah. Ni opaziti tistega živahnega vrvenja po ulicah, celo promenada je bila danes nekam lenobna, brez običajne živahnosti, ki je sicer lastna mladi generaciji na Aleksandrovi cesti in v Prešernovi ulici.«³⁴

Kdo je hodil na promenado?

Poudarila sem že, da je potrebno razlikovati med vsakodnevno popoldansko in nedeljsko promenado. Glavni faktor za razločevanje je predvsem različna struktura sprehajalcev. Pri tem moramo upoštevati, da so se popoldanske promenade udeleževali predvsem dijaki in študentje, nedeljska pa je bila bolj slovesna in naj bi po pripovedovanju privabila na ulice tudi tiste ljudi, ki se vsakodnevne promenade niso udeleževali.

Udeleženci vsakodnevne promenade

Vsakodnevna popoldanska promenada je bila priljubljeno shajališče študentov in dijakov. Predvsem je šlo za tiste, ki so bili iz Ljubljane ali pa so v Ljubljani živeli. Pri tem moramo upoštevati, da so bili predeli kot npr. Bežigrad že predmestni. Ti študentje in dijaki so se po končanem pouku ali predavanjih vračali domov in se popoldne niso vračali nazaj v mesto.

»Se dobimo na promenadi ob šestih!« je bil pogost dogovor gimnazijcev, kot so mi povedali informatorji. In sicer zato, ker so se predvsem pred maturo radi srečevali z gimnazijci drugih šol in si na promenadi izmenjevali matematične naloge. Promenada torej ni bila samo prostor, kjer je bilo najpomembnejše »videti in na ogled se postaviti«³⁵, temveč predvsem prostor srečevanja in izmenjavanja informacij, naj je šlo za šolske zadeve ali pa popolnoma druge pogovore. Na promenadi so se tudi dogovarjali in delali načrte o tem, katero kino ali pa operno predstavo bodo obiskali, kam se bodo odpravili na izlet s kolesi ipd.

³³ Podrobnejše dogajanje na Velesejmu je moč videti na filmskem posnetku *Božidarja Jakca, ki ga hrani Arhiv Slovenije pod preprostim in jasnim naslovom Velesejem*.

³⁴ Ponedeljek, *Ponedeljsko jutro*, leto 2, št. 53, 31. 12. 1928, str. 3.

³⁵ Diplomatska naloga z Oddelka za zgodovino: Mojca Šorn, *Način preživljanja prostega časa meščanov Dunaja in Ljubljane od druge polovice 19. stoletja do tridesetih let 20. stoletja, Ljubljana 1996, str. 3.*

Na promenadi so se po pripovedovanju »dela- le tudi ljubezni«. Bila je to priložnost, kjer so se mladi lahko med sabo spoznali in ugotovili, kdo med njimi je še prost. Jože Debevec se v svojem delu *Vzori in boji* iz tega ogledovanja tudi norčuje in pravi: »Meni se grozno smešno zdi tisto 'stopicanje' za gospicami in zijanje vanje. Ti ne veš, kakšno življenje je tu v Ljubljani zvečer! Po Glavnem trgu zlasti in po ulicah notranjega mesta se izprehajajo dijaki... Realci in gimnazijci pa 'škilijo' v gospodične, ki menda 'slučajno' hodi- jo mimo njih.«³⁶ Nekateri so promenado izkori- stili kot mesto srečevanj ali »randevújev«, saj sta pogosta gneča in naključno srečevanje ljudi da- la priložnost, da sta se zaljubljenca skupaj spre- hajala, ostali pa niso vedeli, ali sta par ali pa sa- mo slučajno v družbi. Pogosto so zaljubljeneci promenadno pot razširili še globoko v Tivoli ali pa na Rožnik.

Nekoč zelo pomembna delitev dijakov je bila na gimnazijce in tiste, ki so obiskovali realko. Razlikovali so se po programu izobraževanja in tudi po ritualih ob zaključku šolanja. Nasploh pa je med njimi vedno vladalo nekakšno tekmo- vanje, ki je včasih pripeljalo celo do fizičnih obra- čunov. Take dvoboje so največkrat uprizarjali na Ljubljanskem gradu, medtem ko na promenadi obračunov med gimnazijci in »realfuksarji«, kot se je poimenoval eden izmed informatorjev, ki je obiskoval realko, ni bilo. Prav tako se na pro- menadi ni že na oko ločilo, iz katere šole posa- meznik prihaja. Napisano pravilo je bilo, da so se dijaki istega razreda ali pa šole pogosteje družili, kar je veljalo tudi za študente z istih fa- kultet. Edino septembra se je pokazala manjša razlika med obiskovalci promenade. Ko se je za- čela šola, so v Ljubljano in s tem tudi na prome- nado prišli novi obrazi. Sprva se je po pripove- dovanju informatorjev kazalo, kdo je novinec, vendar so le-ti kmalu prevzeli načine vedenja, ta- ko da čez nekaj mesecev to ni bilo več opazno.

Popoldanska promenada je bila tudi prostor, kjer so sprehajalci lahko srečevali tiste ljudi, ki so si po delovnem dnevu privoščili sprehod. Po pripovedovanju je pri tem šlo predvsem za raz- lične državne uslužbenke, ki so se po zaključ- nem delu želeli sprostiti. Pa tudi med njimi je obstajala razlika; nekateri so se promenade ude- leževali vsak dan, drugim pa to ni prešlo v nava-

do in so se je le redko udeležili ali pa so se ude- leževali le nedeljske.³⁷

Udeleženci nedeljske promenade

Za nedelje je bilo značilno, da se je, kot sem že omenila v prejšnjem poglavju, promenada zače- la v dopoldanskih urah. Eden izmed glavnih raz- likovalnih elementov je bila tudi struktura obi- skovalcev. Če je bila za vsakodnevno promena- do značilna mlajša populacija, le-ta na nedeljski promenadi ni bila vodilna. Žarko Petan v že omenjenem dokumentarnem filmu *Od Kneip- pa do kofeta s smetanco in nazaj* pove, da so bili običajno na promenadi Neljubljančani, »izjemo- ma ob sobotah in nedeljah pa so Ljubljančani prevzeli promenado.«

Družine

Pripovedovalci so kot obiskovalce nedeljske promenade navajali tudi študente, vendar so pri tem poudarjali, da so na nedeljsko promenado prihajale v večjem številu družine z otroki. *Slo- venski narod* sprehajalce opazi takole:

»Moč pomladi – kako je pač nepreračunljiva. Razgrela je celo tiste častivredne gospodinje in matere, ki nastopajo kot svetiljke kreposti, da so pozabile na svojo običajno resnobo in strogost, pozabile na sitnost soprogov, na skrbi, ki jih imajo s posli, ter se smejale, veselo smejale ka- kor v davno preteklih dnevih mladosti. Da, tudi te častivredne gospodinje in matere niso vedno samo mislile na slavnostna ribanja podov, na mobiliziranje poslov, na svečano snemanje in natikanje preprog, na draginjo na trgu in na kr- panje perila – toda življenje jih je predrugalo. Samo na promenadi, samo spomladi, v maju, se zgodi, da se požive in da postanejo vesele, do- kler ne zvoni poldne. Mladi svet pa je na prome- nadi morda še srečnejši, kakor na plesu. Kako veselje je bilo gledati včeraj mlade gospe in te cvetoče, ljubke punice. Kako je to drožljalo in se smejalo in se šopirilo. Sama mladostna prešer- nost in brezkrbnost.«³⁸

Nedeljska promenada je torej velikokrat pote- kala pod budnim očesom matere, kar nam do- kazujejo nekatere promenadne fotografije, na- stale ravno ob sprehajanju hčerk z mamami. Pre- gledano fotografsko gradivo pa dokazuje, da je

³⁶ Jože Debevec, *Vzori in boji*, Ljubljana 1918, str. 206.

³⁷ To trditev postavljam na podlagi *tutervutjev*, v katerih so informatorji primerjali ljudi, ki so prihajali na vsakodnevno promenado. Vsakodnevni sprehajal- cem je bilo skupno, da so bili v državnih službah.

³⁸ *Listek*, Na promenadi, *Slovenski narod*, 25. 5. 1906, str. 1.

bilo pogosto sprehajanje tudi moških dvojic, vendar je redkeje odrasle sinove spremljal oče ali kateri od starejših članov družine.

Informatorji so vedeli povedati tudi, da so včasih na promenado prišle cele družine z otroki, predvsem z manjšimi, ki so promenado opazovali iz otroških vozičkov.³⁹ Ob tej priložnosti so se družine najlepše oblekle, kajti veljalo je pravilo, da se s svojim obhodom po promeniadi predstavijo drugim ljudem. Navadno se je za družine obisk promenade končal v kateri izmed kavarn, nekatere bolj svobodomiselnne mame pa se promenade niso direktno udeležile, temveč so svoje odrasle otroke opazovale iz bližnje kavarne.

Otroci

Ko so bili otroci stari okoli petnajst let, so se lahko udeležili promenade tudi sami, brez nadzorstva staršev. Najbolj pogosta družba je bila skupina prijateljev ali pa starejših bratov, sester ter ostalih sorodnikov. Informatorji so tudi poudarili, da starši obiskovanju promenade niso nasprotovali, saj so bili otroci takrat vsem na očeh in bi starši za neprimerno vedenje seveda takoj izvedeli.

Okoliški prebivalci

Za prebivalce ljubljanskega predmestja je bilo udeleževanje na nedeljski promeni prav posebna izkušnja. Le-ti so navadno na promenado pripešali ali pa se pripeljali s tramvajem. Zanje je bilo značilno, da Aleksandrove ceste niso obiskovali vsako nedeljo in je bil zato za nekatere to prav slovesen dogodek. Za to priložnost so se prav skrbno in čim lepše oblekli, tako da po obleki večinoma ni bilo moč razločiti, kdo je iz mesta in kdo s podeželja. Za obiskovalce iz predmestja je bilo bolj značilno, da so se gibali v krogu svojih znancev. Običajno so se prav tako sprehajali do približno dvanajstih, potem pa so se odpravili na svoje domove. Družbe so se med seboj pomešale le v primeru, če so se posamezniki iz skupin med seboj poznali in so predstavili še druge. Glavno vodilo je bilo navezovanje novih stikov, ki so se včasih sklenili z dolgoletnimi prijateljstvi in tudi s porokami.

³⁹ *Ponedeljsko jutro tudi zapiše: »V Tivoliju se je tekom dopoldneva gnetlo ljudi, da je bilo joj. Prevladovala so seveda mlade mamice s svojimi vozički in malimi ljubljanci v njih.« (Ponedeljek, Ponedeljsko jutro, leto 2, št. 43, 20. 10. 1928, str. 3.)*

*Bežigradčanke na promeni leta 1938.
(vir: fototeka Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo)*

Redki so bili tudi primeri, ko so se ljudje iz okoliških krajev z vlakom pripeljali na glavni kolodvor, pot nadaljevali s tramvajem, se zbrali v eni izmed gostiln, kaj popili in se nato odpravili na promenado.

V nedeljo zaposleni

Nedelja je bila večini prebivalstva dan za počitek, vendar so obstajale tudi izjeme. O poklicih na prostoru promenade same bom bolj podrobno pisala v za to posebno namenjenem poglavju. Razen za te in take so nedelje veljale za delovni dan predvsem za vajence, ki so se pri različnih mojstrih učili obrti. Le-ti so morali navadno ob nedeljah pospraviti delavnico, očistiti in pripraviti orodje ter pripraviti vse potrebne surovine za prihodnji delovni teden. Vajenci so tako svojo nedeljsko službo nastopili zjutraj po maši ob devetih, ključke delavnice pa so morali oddati do pol dvanajstih. Šele nato so lahko šli na promenado. Pri pospravljanju so pazili, da se niso umazali, saj so z isto obleko potem prišli na Aleksandrovo cesto.

Milan Valant o pomočniku v trgovini z živili zapiše: »Ker je bila zanj še nedelja do 9 ure delavnik, se je šele po tej uri pripravil za njeno 'praznovanje' na sprehajališču, gostilni ali kje drugje.«⁴⁰ Verjetno je bilo delo trgovskega pomočnika v nedeljo bolj orientirano na delo v skladišču, saj trgovine ob nedeljah niso bile odprte, izjema so bili le decembri, kjer so trgovci poskušali že od praznika sv. Miklavža dalje vplivati na večjo prodajo med drugim tudi s tem, da so trgovine odprli tudi v nedeljo.

Opaznejše osebe na promenadi

Za vojake, oficirje in nekatere lovce je bilo značilno, da so prihajali na promenado v uniformah. Bolj kot lovci⁴¹ so bili opazni oficirji, saj so tudi, ko so bili na dopustu, vedno nosili s seboj orožje. Informatorji trdijo, da vojaki na promeni niso toliko izstopali, pozornost je zbužala le sablja, ki jo je moral nositi vsak oficir Kraljevine Jugoslavije in je bila bolj okrasnega pomena.

Eden izmed informatorjev je poudaril, da je bila vrednost promenade v spoznavanju ljudi, tudi pomembnejših. Ljudje so na promenadah imeli priložnost, da so videvali posameznike, ki so bili bolj opazni v slovenskem kulturnem življenju.

Eden izmed najpomembnejših virov, poleg ustnih, je prav gotovo delo Josipa Vidmarja *Obrazi*. Gre za delo, ki nam po posameznih poglavjih osvetljuje pisateljevo srečevanje z različnimi pomembnejšimi Slovenci; veliko izmed teh srečanj je bilo tudi na promenadi. Tako lahko beremo: »Kakor vsa tedanja dijaška mladež sem v tistih letih pogosto srečeval na tivolskih sprehodih bradatega in temnega Antona Aškerca, ki se je sprehajal zmeraj sam in, kakor se nam je zdelo, mračen, odljuden in bogvedi v kaj neveselega zamišljen.«⁴² Aškerc je torej bil obiskovalec promenade, kar nam potrjuje tudi njegov satiričen spis o ženskem kolesarjenju, v katerem pravi, da sta se z neko gospodično na promenadi pogovarjala o tej takrat moralno zelo oporečni temi.⁴³

Za promenado sicer ni bilo značilno, da bi potekali različni agitacijski govori, vendar pa so bili tudi politiki opaznejši del promenadnikov, saj Jakob Alešovec v romanu *Ljubljanski misteriji* zapiše, da je na promeni srečal »dva besna politika, ki si zaradi različnega razmišljanja po večkrat na dan napovesta vojno in prav tolikokrat spet skleneta mir.«⁴⁴

Na nedeljskih promenadah so bili opaženi poleg že omenjenega Antona Aškerca tudi drugi literati. Ivan Cankar piše v *Beli krizantemi*, da se s prijateljem sprehajata po Lattermannovem drevoredu in razpravljata o recenzentih.⁴⁵

Izidor Cankar v delu *Spoti* piše o Ljubljani, kot se je spominja na svoji poti v Benetke, in zapiše: »Ljubil sem njene semanje dneve, smrad usnja na Vodnikovem trgu, kruljenje pitanih svinj na Poljanski cesti, težke konje in kratkoroge, širokonoge krave, ki so nam smetile ceste. Njeno ambicioznost, uvele cvetlice na balkonih, počasni tramvaj, promenadne koncerte in velike koncerte, pritisk okolice in dežele na blagajno, reklamo in vence in vso to srečno nevednost; njeno posvaljkano elegantnost, prostaško kričanje na promenadi in v gostilni; nesramnost njenih parfumov in njene dandyje.«⁴⁶ Tako slikovit opis je mogoč le z neposredno udeležbo na kraju samem, torej se je Izidor Cankar zelo verjetno promenade tudi udeleževal.

V Medani rojeni pesnik Alojz Gradnik je nekaj časa bival v Ljubljani. Takrat se je seznanil z Josipom Vidmarjem, ki je njuno srečevanje opisal takole: »Alojz Gradnik je med pesniki posebno visoko spoštoval in resnično ljubil Prešerna, o katerem mi je nekoč na sedanji Cankarjevi, ki je bila zelo obljudena, govoril tako navdušeno in s svojim hreščečim glasom tako glasno, da so se ljudje ozirali, očitno prepričani, da bo prišlo med nama do bogvedi česa. Ko je naposled to opazil, se mi je v rahli zadregi nasmehnil, me prijel pod roko in pričel govoriti mirneje.«⁴⁷

Vidmar med drugim omenja v zvezi s promenado tudi književnika Antona Podbevška, Cirila Kosmača, Otona Župančiča in Pavla Golio. Golie se Vidmar spominja predvsem s promenade, saj zapiše: »Na eni ali drugi klopi smo v tivolskem drevoredu zadnje tedne pred vojno pogosto videli mladega, stasitega pesnika, čigar vedenje je bilo za tiste čase dokaj nenavadno. O njem

⁴⁰ Milan Valant, *Ljubljancani 19. stoletja*, Ljubljana 1985, str. 8.

⁴¹ Za lovce še niso bile značilne uniforme, saj niso bili povezani v enotno organizacijo in so celo na srečanja prihajali v običajnih oblekah. (Za podatek se zahvaljujem dr. Janezu Bogataju.)

⁴² Josip Vidmar, *Obrazi*, Ljubljana 1985, str. 42.

⁴³ Povzeto po Antonu Aškercu, *Ali naj dame kolesarijo?*, Zbrana dela, 7. knjiga, Podlistki in potopisi, Ljubljana 1995, str. 56-60.

⁴⁴ Jakob Alešovec, *Ljubljanski misteriji*, roman, družinske večernice, 46. zvezek, Celovec 1991, str. 26.

⁴⁵ Glej Ivan Cankar, *Bela krizantema*, Ljubljana 1966, str. 112.

⁴⁶ Izidor Cankar, *Spoti*, Ljubljana 1969, str. 24.

⁴⁷ Vidmar, Josip, *Obrazi*, Ljubljana 1985, str. 387.

smo kmalu zvedeli, da je pesnik Pavel Golia. Kombinacija pesništva in oficirskega poklica nam je bila izredno zanimiva in dražljiva, kajti o pesniku in oficirju Rudolfu Maistru smo tedaj le malo vedeli, Golio pa smo si lahko ogledovali sleherni dan. Posedal je večidel sam, nekako tuj promenadnemu vrvežu, v katerem je bilo zlasti v prvih dneh vojne precej žensk ljubljanskega nemštva, ki so jih dvorljivo spremljali nemški oficirji. Golia pa je posedal sam. Zdel se nam je zamišljen v nekaj svojega, morda malce sovražen nemški objestnosti na teh sprehodih, hkrati pa tudi zatopljen v bogvedi kaj, naj bi to bila ali ljubezen ali verzi kake nastajajoče pesmi. Bili smo prepričani, da je za dekleta ali gospodične s svojo uniformo in z vso svojo odlično zunanostjo zelo zanimiv in privlačen.⁴⁸

Najstarejši informatorji so omenjali še dve izredno opaženi osebi – Jožeta Plečnika in Riharda Jakopiča. Spominjajo se, da sta se velikokrat sprehajala sama po promenadi, Jakopiča pa se velika večina seveda spominja v zvezi z njegovim paviljonom v Tivoliju. »Spominjam se ga iz davnih let pred prvo svetovno vojno, ko sem ga kot gimnazijec velikokrat srečeval na svojih pohodih v Tivoli. Najbolj živo pa ga vidim pred sabo v spominu na tisti dan, ko je po otvoritvi razstave, posvečene spominu Ivana Groharja 1911, zamišljen, eleganten, črno oblečen, s širokokrajnim umetniškim klobukom na glavi, ki jo je krasila še kratka, črna brada, s plaščem samo ogrnjen, odhajal proti domu v krogu nekaterih prijateljev ali tovarišev ali znancev«⁴⁹, piše Vidmar.

Najbolj opazna in prepoznana skupina ljudi so bili slovenske igralka in igralci ter pevke in pevci iz ljubljanske opere. Zanje je veljalo, da so bili, kljub skromnim dohodkom, vedno najbolj elegantno urejeni. Zlasti je to veljalo za ženske, ki so veljale za znanilke mode in zgled za posnemanje. Pri tem je izstopala predvsem Sava Sever, saj je bila njena sestra lastnica prestižnega salona v Ljubljani. Opazne so bile tudi Avgusta Danilova, Marica Nachtigallova, Zofija Borštnikova, kasneje tudi zelo poznana Ančka Levarjeva, ter operne pevke Zlata Gjungenac in Valerija Heybalova.

Med moškimi, za katere pripovedovalci trdijo, da so bili bolj opazni, so bili Milan Skrbinšek, Niko Štritof, Josip Gostič, Stane Sever, Ladko Korošec, Rudolf Francelj, Jože Tiran, ki se je po pripo-

vedovanju celo na promenadi učil tekste. Najbolj pa se je družabnega življenja udeleževal Anton Cerar, bolj poznan kot papači Danilo. V svojih spominih omenja tudi promenado predvsem z vidika oboževalcev, ki jih je rad opazil in z njimi tudi spregovoril. Pri tem zapiše tudi anekdoto: »Obrijem si brke na dan predstave in ko stopim od brivca na promenado, se pojavijo pred mano tri neznane frajle in vzkliknejo: 'Wo haben Sie den schönen Schnurrbart?'⁵⁰ Brž poprimem iz navade pod nos, toda zastonj, brk ni bilo več. Al' mi je postalo žal zanje.«⁵¹

Vrednost Danilovih spominov je tudi v tem, da nam opisuje promenado, ko je potekala še po parku Zvezda, torej v času pred prvo svetovno vojno. »V Zvezdi, kjer je bila vsako nedeljo promenada ob vojaški muziki, sem vedno motril dekleta in fante ter presojal, v koliko bi bil ta ali oni zmožen, da bi nastopal na naših predstavah. Pa sem imel srečo; z ulice so prišli na naš oder: gospod in gospa Gutnik, gdč. Klečova, gdč. Ogrinčeva, gg. Petrič, oba komika Rudolf in Pajsar, Vekoslav Ravnika ter še mnogi drugi. Ti vsi so postali močna opora slovenskega gledališkega ansambla.«⁵² Promenada je bila torej za igralce in režiserje tudi prostor za novačenje igralcev.

Vedenje na promenadi

Promenada je bila »priložnost za srečevanje ljudi«, bila je »del mesta, ki se je odvijala v zadovoljstvo vseh«, »bila je ljubko spogledovanje«⁵³, kjer so veljala določena pravila vedenja. Splošno je bilo v navadi, da so se ljudje pri gibanju na cesti držali desne strani, tako ni prihajalo do ne ljubih srečevanj.

Olika in omika meščana je posegala tudi na področje gibanja. »Ženska je v spremstvu moškega hodila po pravici dvorljivosti vedno na desni strani, ki je bila tudi sicer vedno rezervirana za imenitnejše ljudi, ki so družno hodili skupaj v vrsti.«⁵⁴ Jožef Valenčič v priročniku *Vzgoja in omika ali izvir sreče* iz leta 1899 svetuje, naj se »po sprehajališču ali po prihišnem tlaku (pločniku) hodi počasi in mirno,«⁵⁵ naj se sprehajalec

⁴⁸ Prav tam, str. 246.

⁴⁹ Prav tam, str. 186.

⁵⁰ Kje pa imate vaše lepe brke?

⁵¹ Danilo, Spomini, Ljubljana 1930, str. 49.

⁵² Prav tam, str. 49.

⁵³ Navedla sem odgovore informatorjev na zastavljeno vprašanje o tem, kaj jim je pomenila promenada.

⁵⁴ Diplomatska naloga z Oddelka za zgodovino: Natalija Arlič, Olika in omika slovenskih meščanov v 19. stoletju, Ljubljana 1996, str. 26.

⁵⁵ Jožef Valenčič, Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana 1899, str. 235.

kolikor mogoče malo ozira, vendar naj vsak prijazno pogleda mimoidočega, nikakor pa naj vanj ne opirajo dolgo svojega pogleda. Glede prehitevanja pešcev priporoča, naj hodijo tako, »da vas vsaj tri korake za seboj lahko slišijo«. ⁵⁶ »Ako ste pri vsi pazljivosti zadeli ob koga, recite precej: 'Prosim odpustite!' ali pa 'Pardon!'« ⁵⁷, svetuje Valenčič, ki dodaja, da naj si sprehajalec, če je že utrujen, poišče prosto klopco ter sede, in sicer z obličjem in ne s hrbtom proti mimoidočim.

Bonton je prepovedoval tudi žvižganje, petje, »na ulici se ni spodobilo jesti; gospod, ki na cesti obdeluje jabolko ali hruško, nudi smešno sliko. Ne spodobi se pljuvati na trotoar. Moški, ki s tobakom in slino preplavljajo trotoar in tla v vozovih, ne spadajo med olikance«. ⁵⁸ Valenčič svetuje, da se je potrebno sproti v pljuvalnik izpljuvati, če pa tega ni, v nosni robec in pri tem paziti, da nas ne opazi veliko ljudi in da si usta dobro zavarujemo z robcem.

Plesni učitelj Edvin Rozman pa v bontonu *O dostojnosti* tudi priporoča, da »s sprehajalno palico ali pa z dežnikom mahati krog sebe, je grda, nedopustna navada; ravno tako nedopustno je ta dva predmeta nositi pod pazduho«. ⁵⁹

Pozdravljanje

Ena izmed vljudnosti, ki je bila in je še vedno osnovna, je pozdravljanje. Danes se običajno pozdravljamo s stiskom rok in z besednim pozdravom, za čas pred drugo svetovno vojno pa je bil pozdrav bolj izpopolnjen. Edvin Rozman tozadevno primerno vedenje opiše takole: »Če srečamo osebo svojega stanu, obrnemo se s prijaznim pogledom proti nji, snamemo klobuk ali pa samo poprimemo za klobuk, ali pa ji podamo roko v znak zaupljivega prijateljstva in rečemo pri tem običajen pozdrav.« ⁶⁰ To ni bilo le pravilo, zapisano v bontonu, temveč vsesplošna navada moških, saj so pri pozdravu vedno privzdignili klobuk, ki je bil obvezna sestavina oblačilnega videza. Starejši bonton Jožefa Valenčiča je pri predstavitvi pozdravljanja še natančnejši in zapiše: »Kdor hoče pozdraviti človeka na mestu, naj se postavi tri korake predenj, gleda naj mu v oči, stoji ravno, drži pete skupaj, palca nog

naj sta za lastno stopinjo narazen in roki naj visita naravno ob životu. Moški prime svoj klobuk za okrajec spredaj, s palcem od zdolaj, druge štiri, skupaj stisnjene prste položi na krajec počrez, vzdigne klobuk 10 cm od glave kvišku, da je prvi in zadnji konec krajev enako visok, potegne klobuk tako naprej, da pride zadnji konec krajev vodopadno 10 cm nad čelo, drži klobuk tako dolgo, da pravilno našteje 1, 2, 3, potem ga postavi zopet na glavo. Mehki klobuk pa prime s prvimi tremi prsti za oglavje spredaj na vrhu, vzdigne klobuk z jako iztegnjeno roko od glave kvišku in naprej – ako mogoče tako, kakor je omenjeno za trdi klobuk. Pred jako imenitnejšo osebo naj pozdravljalec prime klobuk ravno tako, se odkrije in ga s stegnjeno roko drži pri desnem kolenu na strani, dokler govori.« ⁶¹ Kako pomemben je bil včasih pozdrav s privzdigovanjem klobuka, nam pove podatek, da je v vsakem bontonu kar precej vrstic namenjenih opisu te navade.

Taisti avtor tudi uči, da na sprehajališču in drugih zabaviščih, kjer se ljudje večkrat srečajo, ni potrebno vsakič znova pozdraviti, temveč le ob prihodu in nato pri odhodu. Rozman pa priporoča, da se na takih obljudenih mestih pozdravlja le znane ljudi, sicer bi bilo prekomerno pozdravljanje neprijetno in naporno opravilo.

Srečevanje

V praksi so zgoraj navedena, z matematično natančnostjo opisana pravila, dobila bolj sponatane oblike. Po pripovedovanju sprehajalcev je na promenadi veljala visoka raven dostojnosti. Ljudje so se večinoma gibali po desni, vendar kot je razvidno iz fotografij, za začetni del promenade (za predel nasproti pošte) to ni bila obveza. Pomembno je bilo le, da pri hoji niso ovirali drugih, pa naj so hodili po pločnikih ali pa po cestišču, ki takrat še ni bilo polno avtomobilov. Na promenadi je veljalo tudi pravilo, da se po sprehajališču ni smelo voziti ali jahati. Nekateri iz bolj oddaljenih delov mesta so na promenado sicer prišli s kolesom, vendar so ga pustili pri znancih ali pa so ga po promenadi vodili ob sebi, ali kot so takrat rekli: »peljali so ga za ušesa«.

Sprehajalci so z izjemo redkih posameznikov, ki so hodili na promenado sami, hodili na promenado v paru, še bolj pogoste pa so bile manjše skupinice, v katere so se družili predvsem di-

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ *Diplomska naloga z Oddelka za zgodovino: Irena Čufar, Opis meščanstva v slovenski literaturi ob koncu 19. in začetku 20. stoletja, Mojstrana 1995, str. 47.*

⁵⁹ *Edvin Rozman, O dostojnosti, Ljubljana 1909, str. 9.*

⁶⁰ Prav tam, str. 6.

⁶¹ *Jožef Valenčič, Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana 1899, str. 158.*

jaki in študentje. Skupinice so navadno sestavljali prijatelji ali sorodniki. Nekateri informatorji so pripomnili, da so bile skupine večkrat sestavljene samo iz deklet ali samo iz fantov, vendar so se nato, ko so se spoznali, med seboj pomešali.

Kot sem že poudarila, je bila promenada tudi mesto srečevanja. Torej je povsem razumljivo, da so se velikokrat na sprehajališču skupinice ustavljale in tudi klepetale, čeprav takega zapiranja poti bonton ni odobral. ⁶² Po zagotovitvi pripovedovalcev se ostali sprehajalci nad tem niso nikoli jezili, temveč so skupinico preprosto obšli.

Promenado so ljudje razumeli kot pot po Aleksandrovi cesti do prehoda v Tivoli. Tu je potekala železniška proga, ki je bila zavarovana z dviznimi zapornicami. Sprehajalce je na prihajajoči vlak opozoril zvočni signal v obliki zvonjenja in zaposleni v železniški čuvajnici je spustil zapornice. V leta 1924 izdanem *Vodiču po Ljubljani* je priložen tudi vozni red vlakov, iz katerega lahko razberemo, da je bilo v času promenade, t.j. popoldne od 16. do 19. ure, na urniku označen odhod treh vlakov v smeri proti Primorski in prav toliko jih je v Ljubljano tudi pripeljalo. V nedeljo dopoldne je promenado prav tako zmotilo šest vlakov. Celotno dogajanje je za nekaj minut onemogočilo prehod v Tivoli, vendar pa to sprehajalcev ni motilo in se nad tem niso pritoževali. Povedali so mi, da so pač samo preprosto počakali, saj se jim ni nikamor mudilo.

Na promenadi je bilo več točk, kjer so se skupinice ob določenem času dobivale. Najbolj znane in uporabljene točke so bile na vogalu pred kavarno Emona, pri kavarni in slaščičarni Petriček, pred Daj-damom, pri delikatesi Janež (Janež) ⁶³ ali pa pred Opero. Suchy poroča še o dveh zbirališčih, in sicer pred Magdičem, ki naj bi bil »itak patentiran za zvezdoglede«, in pred pošto, ki ga imenuje »postajališče ljubljanskih dandyjev« ⁶⁴ in globetrotterjev ⁶⁵ obojega spola. ⁶⁶

»Pravijo, da promenade in plesi niso nič drugega, kakor sejmišče, kjer se razpostavljajo dekleta, da ulove ženina, mlade gospe pa da ulove čestilce. Kako neslan je pač tak pesimizem. Kakor bi ljudje ne imeli želje veseliti se življenja in kakor bi ne bilo mogoče, veseliti se življenja, ne da bi pri tem imel človek takoj postranske nameene. To je pač naravno, da se sklepajo znanja tam, kjer je za to največ prilike in naravno je, da ima na promenadi ali na plesu sklenjeno znanje večkrat žalosten konec – pred altarjem. Ali je pa z znanjem, sklenjenimi v cerkvi, na žegnanjih in na božjih potih kaj drugače?« ⁶⁷

Pogovori

Ena izmed informatork je povedala, da so potekali pogovori v lahno koketnem stilu. Šlo je za zapeljevanje, predvsem pa za previdno preizkušanje, katera od deklet ali kateri od fantov še ni oddan, torej še nima partnerja.

Slovenski narod pa je zapisal: »Ko bi zabeležil vse rezultate svojih včerajšnjih opazovanj, bi povzročil velikansko razburjenje, kajti videl sem marsikaj zanimivega in popisal bi lahko marsikako pikantno epizodico. A čemu naj ljudem grenim veselje in jim kvarim nedolžno zabavo? Čemu naj si nakopljem sovraštvo nočnokavarniškega trubadurja, ki je po drevoredu rezoniral, 'ali so premožne punce samo za zadolžene oficirje in uradnike brez prihodnosti – ali bi se ne bilo bolj, če bi se zanimale za nas viteze sv. Duha'? Čemu naj se zamerim Togenburgu iz Abrahamovega semena, ki že dve leti ponižno vzdihuje okrog lepega dekleta, a ni nikdar deležen niti enega prijaznega pogleda? Čemu naj se izpostavim neprijetni eventualnosti, da me obiščeta »zwei Unangenehme« ⁶⁸ in me vprašata, kaj me pravzaprav briga, da je njih prijatelj najprej kakor jastreb nad piščanci krožil okrog gruč deklet in gospa, se potem družbi vsilil in se končno strahovito jezil, da dekleta, katero je celo uro spremljal, nima nič denarja. Ne – takim neprijetnostim se ne izpostavim že zaradi tega ne, ker bo v nedeljo zopet lep in topel dan in zopet veselo življenje na promenadi.« ⁶⁹

Lahkotnemu vzdušju na promenadi so ustrezali tudi tovrstni pogovori. *Ponedeljsko jutro* iz

⁶² »Več oseb naj hodi vstric le tam, kjer ne zapirajo s tem drugim ljudem poti.« (Prav tam, str. 237.)

⁶³ Delikatesne trgovine so imele včasih v svojem prostoru tudi zajtrkovalnice, kjer se je lahko kaj na hitro pojedlo.

⁶⁴ Dandy: v oblačenju in vedenju pretrano eleganten moški. (SSKJ, Ljubljana 1994, str. 114.)

⁶⁵ Globetrotter: kdor potuje po svetu, navadno brez določene naloge. (Prav tam, str. 240.)

⁶⁶ Josip Suchy, *Ljubljanski tipi, Satiričnopstihološki obrat*, Ljubljana 1924, str. 86.

⁶⁷ Listek, *Na promenadi*, Slovenski narod, leto 39., št. 119, 25. 5. 1906, str. 1.

⁶⁸ Dva neprijazneža.

⁶⁹ Listek, *Na promenadi*, Slovenski narod, letnik 39, št. 119, 25. 5. 1906, str. 1.

leta 1929 vsebino pogovorov tudi zapiše: »Na solčnih ulicah so promenirali ljudje križem-kražem ves ljubi dan, ogledovali drug drugega in se menili o novicah, javnih in intimnih, ki ne prodro v vse družbe, se pomenkovali o pomladanski modi ter o skrbah, ki jih nosi ta s seboj. Splošno pozornost mestnih šetalcev vzbujajo spet lepo aranžirane izložbe ljubljanskih modnih trgovcev, ki letos spretno družijo pomladansko modo z velikonočnimi emblemi.«⁷⁰

Pogovori na promenadi so bolj temeljili na opazovanju drugih ljudi, čeprav sem že pri poglavju o opaznejših osebah na promenadi zapisala pogovore in situacije, o katerih so se pogovarjali literati. Šlo je tudi za politična razpravljanja, vendar ne v smislu množičnega vplivanja na ljudi, temveč zgolj za debate. Ena izmed informatork mi je povedala, da so se na promenadi večkrat pri debatah kar iskre kresale od tolikšnega nasprotovanja, vendar nikoli ni prišlo do česa več kot le besednega dvoboja. Vse politične spremembe so bile prav tako del pogovorov. Ko je npr. leta 1929⁷¹ prišlo v Beogradu do sestave nove vlade, se je o tem toliko govorilo, da je tudi *Ponedeljsko jutro* zapisalo: »Tekom dopoldneva se je po kavarnah in na ulicah debatiralo križem-kražem, ne preveč vidno, a vendar z nekako čudnimi občutki presenečenja in negotovosti. Ulice se niso izpraznile tudi ne med opoldanskim odmorom in so bile zopet živahne tekom vsega popoldneva in še pozno v noč. Ljudje so se zbirali v gruclah in čakali vedno novih tiskanih vesti, ki jih je *Jutro* sproti afiširalo⁷² na svojih deskah.«⁷³

Druga pomembna in vedno aktualna tema je bil šport. Informatorka se spominja, da so o športu prav tako veliko govorili, o posameznih tekmah in vseh velikih dosežkih.

⁷⁰ *Ponedeljek, Ponedeljsko Jutro*, leto 3, št. 11, 18. 3. 1929, str. 3.

⁷¹ 6. januarja 1929 je kralj Aleksander I. osebno prevzel oblast s cinično pripombo: »Prišel je čas, ko med narodom in kraljem ne more in ne sme biti več posredovalca«. Kralj je zato razpustil skupščino, izšel je zakon o prepovedovanju delovanja vseh »verskih ali plemenških« strank, razveljavil je ustavo; kralj je postal nosilec vse državne oblasti. Država se je preimenovala v Kraljevino Jugoslavijo, njeni deli pa v banovine, ki so z izjemo Primorske v Dalmaciji, dobile imena po rekah. Področje Slovenije je v grobem pokrivala Dravska banovina, ki pa poleg Vardarske, ni imela nobene avtonomije.

⁷² Afiširati: pritrditi, izobestiti lepak. (SSKJ, Ljubljana 1994, str. 4.)

⁷³ *Ponedeljek, Ponedeljsko Jutro*, leto 3, št. 1, 27. 1. 1929, str. 3.

Pogovori na Aleksandrovi cesti.
(vir: fototeka ZAL; enota Ljubljana)

Slovenski narod je zapisal še en pogovor, in sicer pogovor mladih, ponosnih inteligentov, ki so malomarno pozdravljali dame »in globokomiselnostno modrovali, da v igri ljubezni vedno dobi tisti, ki igro izgubi; da je ženske solze veliko lažje otrpeti z bankovci kakor z robci in da možki, ki se oženi, je podoben človeku, ki se iz strahu pred smrtjo ustrelji.«⁷⁴ Ironični pisec podlistka nato pikro pripomni, da se je vse to dogajalo, ko se je smejalo zlato sonce in da se je sto in sto ljudi veselilo, da so živi. Nato nadaljuje s še enim opažanjem: »Tem pozerjem je bila malone podobna družbica gospodičen, ki se nahajajo v prvem stadiju emancipacije, ki na sprehajališču preresetavajo žensko vprašanje, kritikujejo Ellen Key⁷⁵ in se vedejo kar mogoče samozavestno in polmoško. Oj, ko bi vedele, da se iz njih

⁷⁴ *Listek, Na promenadi, Slovenski narod*, leto 39, št. 119, 25. 5. 1906, str. 1.

⁷⁵ Ellen Key (1849-1919): švedska pisateljica, najbolj znana pa boju za enakopravnost žensk.

norčuje celo krojaški pomočnik, ki pred metlo svoje žene beži pod posteljo.«⁷⁶

Bonton pa priporoča: »Ljudje naj se pogovarjajo o svojem poklicu in o stvareh, s katerimi se peča, katere so mu dobro znane in dopadljive. Snov, ki je nedopadljiva in škodljiva je pravemu namenu družabnega pogovarjanja protivna in nespodobna, t.j. obrekovanje in hudobno opravljanje, škodoželjno grajanje, zlobno zasmehevanje, govor o mrzkih ranah, o mrtvih ali strtih živalih in gnusnih predmetih sploh.«⁷⁷

Ovadbe na promenadi

Promenada je služila uglajenemu preživljanju prostega časa, kot so poudarjali pripovedovalci, zato je bilo tudi težje dobiti informacije, če je na promenadi kdaj prišlo do kakršnihkoli izgredov. V spominu ljudi so ostajali le prijetni dogodki. Pa vendar mi je eden izmed starejših informatorjev povedal, da se spominja, da je prišlo do nekega incidenta, vendar se podrobnosti ni mogel spomniti. Tudi ob pregledovanju časopisnih kronik sem naletela le na eno tovrstno poročilo: »Zvečer okoli sedme ure se je odigral na Aleksandrovi cesti razburljiv prizor. Na promenadi se je na lepem pojavil neki bosanski delavec. Bil je pijan in si je v takem stanju dovoljeval razne neokusnosti. Slednjič je privlekel na dan nekaj črne barve in začel mazati sprehajalce ž njo po obrazu. Na ulici je nastal zaradi njegovega početka krik in vik. Naposled so neke dame poklicale stražnika, ki je pijanca pograbil za vrat in ga odvedel s seboj.«⁷⁸

Drugo, starejše poročilo navaja Andrej Studen v knjigi *Živeti v Ljubljani*, kjer zapiše, da sta si nenavaden način osvajanja fantov omislili neka sobarica in kuharica, saj sta »metale skozi okno družiga nadstropja iz Lukanovega stanovanja kosce sladkorja na memo idoče vojake. Pri tem je padel en košček sladkorja na klobuk Dr. Pegemu, odvetniku na Dunajski cesti št. 32, kateri je to podpisnemu ovadil«⁷⁹, zaradi česar sta bili strogo posvarjeni.

Pri pregledovanju arhivskega gradiva III. državne gimnazije v Ljubljani (današnja Gimnazija Bežigrad) in Zasebne uršulinske realne gimnazije v Ljubljani (danes ima prostore tam Gimnazija Jožeta Plečnika) sem skušala ugotoviti, ali so se kateri izmed disciplinskih postopkov nanašali tudi na obiskovanje promenade.⁸⁰ Na Zasebni uršulinski realni gimnaziji so kot prestopke obravnavali le »tatvine, laži, surove besede, pisanje in posedovanje ljubavnih pisem ter nedostojno vedenje,«⁸¹ nikoli pa obiskovanja promenade uradno niso prepovedovali.

Enako je bilo tudi na III. državni gimnaziji. Edini primer, ko se zgolj omenja promenada kot mesto srečanja, je v disciplinskem postopku proti dvema dijakoma, ki naj bi se 23. 9. 1938 udeležila demonstracij v podporo Češkoslovaški in s tem prekršila horo legalis.

Oblačilni videz

Področje oblačilne kulture je izredno široko polje preučevanja, ki zajema poleg raziskav oblačil tudi raziskave oblačilnih dodatkov, pokrival, čevljev, pričesk in telesne nege. Pri tem se nisem lotevala podrobnejše analize vsakega izmed teh vprašanj, saj bi to zahtevalo samostojno raziskavo. Skušala sem le podati skupne značilnosti oblačilne kulture obravnavanega časa in pri tem nisem upoštevala naglih modnih sprememb, saj so bile te izredno menjajoče, predvsem pri ženskih oblačilih pa tudi najbolj izrazite.

Ko obravnavamo način oblačenja na promenadi, moramo ponovno poseči po osnovni delitvi promenade na vsakodnevno popoldansko in dopoldansko nedeljsko. Vsakodnevna promenada, ki je bila skoraj izključno domena mlajših, je bila manj slovesna in temu so se prilagajale tudi obleke. Omenila sem že, da so na popoldansko promenado hodili dijaki in študenti po opravljenih šolskih obveznostih, torej so se po končanem pisanju domačih nalog in učenju oz. študiranju, ne da bi se preoblekli, odpravili na promenado. Nekateri študenti so bili zato bolj

⁷⁶ Listek, *Na promenadi*, *Slovenski narod*, leto 39, št. 119, 25. 5. 1906, str. 1.

⁷⁷ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana 1899, str. 100.

⁷⁸ Ponedeljek, *Ponedeljsko jutro*, leto 3, št. 35, 2. 9. 1929, str. 3.

⁷⁹ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana 1995, str. 158-159.

⁸⁰ *Ti dve šoli sem izbrala iz dveh razlogov: prvi razlog je bil v tem, da je bila večina mojih informatorjev, ki so obiskovali gimnazije, iz ene od teh ustanov; drugi razlog pa je v tem, da je prva veljala za bolj liberalno, druga pa za bolj strogo.*

⁸¹ ZAL, *enota Ljubljana, a.e. Lju 195, t.e. 5* (Zapisniki učiteljskih konferenc 1934/35-1940/41), t.e. 33 (Poročila razrednikov o stanju razredov v prvem polletju za leta 1936/37, 1937/38, 1939/1940).

športno oblečeni in so nosili k hlačam samo srajce z odpetimi ovratniki, pa tudi klobuki niso bili obvezni. Popoldanska promenada ni zahtevala praznje noše. Pomembna sta bili osebna higiena in čista oblačila.

Popolno nasprotje pa predstavlja nedeljska promenada. Kot sem že omenila, je bila nedeljska promenada bolj razkazovalnega značaja, češar so se sprehajalci zavedali in za to tudi ustrezno poskrbeli. Po pripovedovanju sodeč, so vsi sprehajajoči za nedeljsko promenado oblekli svojo najboljšo obleko. V družinah je bila v času pred drugo svetovno vojno v navadi, da so člani družine dvakrat na leto dobili novo obleko ali pa vsaj del obleke. Tanja Tomažič v vodniku po razstavi *Ljubljana po predzadnji modi* ugotavlja, da se je krojaško leto prilagajalo običajskim in podnebnim razmeram. Zaradi tega je bilo krojaško leto pred drugo svetovno vojno razdeljeno takole: »V januarju, februarju in prvi polovici marca je bilo za krojače zelo malo dela, ki ga je lahko postoril sam mojster in morda še kakšen pomočnik. / .../ Naročila so se spet začela v drugi polovici marca in so naraščala v aprilu, predvsem pred Veliko nočjo, delo pa se je začelo redčiti in manjšati ob binkošti, nekako do srede maja.«⁸² Navada je bila, da so na cvetno nedeljo ljudje oblekli novo, pomladansko obleko. Že avgusta so krojači in šivilje sprejemali naročila za zimsko garderobo, ki so jo morali dokončati do praznika vseh svetih (1. novembra), ki je veljal za dan, ko je treba pokazati zimsko garderobo.

Pred drugo svetovno vojno je veliko ljudi dalo svoje obleke šivat. Obstajale so sicer trgovine, ki so ponujale konfekcijsko narejene obleke iz avstrijskih in čeških skladišč, vendar je še vedno prevladovalo mišljenje, da je konfekcijski izdelek slabši od salonskega. Trgovine, kot so bile Souvan, Urbanec, Mayer, Rojina, so ponujale narejene obleke, hkrati pa se je pri njih dalo dobiti ali pa naročiti najboljše blago iz tujine. Upokojeni krojaški vajenec se spominja, da so bili na Starem trgu in na današnji Čopovi sami najboljši »žnidarji« in da so imeli tam najboljši »loden« in vse vrste blaga.

Pred drugo svetovno vojno je bilo razširjeno tudi delo na domu, kar je pomenilo, da so krojači ali šivilje teden dni pred zelenim rokom za izdelavo obleke, prišli na dom in v enem tednu sešili obleke za vse družinske člane. To je bilo v

navadi tudi v Ljubljani, kjer so šivilje šivale od preprostih dnevnih oblek pa vse do svečanih večernih toalet. Ideje za modele predvsem ženskih oblek so dobivale z opazovanjem oblek drugih. To se je, kot že omenjeno, dogajalo tudi na promenadi, kjer so bile igralke in operne pevke s svojo elegantnostjo in modnimi novostmi vedno v središču pozornosti. Ena izmed informatork je povedala, da so šle včasih ženske v kavarno z namenom, da prelistajo časopise in velikokrat so si na skrivaj prerisale kakšen model ali pa so si ga poskušale čim bolj zapomniti, da so lahko potem domačim šiviljam razložile svoje želje. Pomemben vir modnih novosti so bili tudi modni časopisi in revije, ki so si jih lahko ogledali v kavarnah ali pa so jih imeli naročene, da so prihajali na dom. Šlo je predvsem za nemške (*Blatt der Hausfrau*), francoske ali pa avstrijske revije. Veliko Ljubljančanov pa se je ravnalo po nasvetih podlistka *Kraljestvo mode*, ki je izhajal v vsakem *Ponedeljskem Jutru*. Avtorica teh prispevkov je bila kasnejša pisateljica Mira Mihelič.⁸³

Glede na prispevke v časopisih in tudi s pozornim opazovanjem fotografij iz časa med obema vojnama lahko opazimo, da so se modne zapovedi vsako sezono menjale, vendar so se določeni deli oblačil vedno obdržali. Eden izmed takih je bil klobuk. »Pokrita glava v javnosti je bila pri obeh spolih skoraj pravilo v vsakem letnem času in znamenje družbenega položaja, pravega ali namišljenega.«⁸⁴ Poleti so prevladovali slamniki, čez leto pa klobučki različnih modelov. Klobučke so izdelovale modistke, včasih pa so kupili že narejene. Med najbolj priznanimi izdelovalci in prodajalci moških klobukov je bila trgovina Kette na Aleksandrovi cesti, kjer so klobuk, če je bilo potrebno, tudi popravili.

Drugi kos oblačila, ki je bil za ženske nepogrešljiv, so bile rokavice. Nosile so jih v vseh letnih časih, tudi poleti, ko je toplejše materiale zamenjal bolj zračen bombaž. Po zagotovilih pripovedovalk je za čas pred drugo svetovno vojno veljalo, da ženska ni bila popolno oblečena, če ni imela klobuka in rokavic. Le-teh navadno v

⁸² Tanja Tomažič, *Ljubljana po predzadnji modi*, vodnik po razstavi, Ljubljana 1983, str. 19.

⁸³ V avtobiografskem romanu *Ure mojih dni* zapiše: »Nekaj malega sem začela spet delati pri Jutru, urejati modni kotiček – kaj naj bi drugega znala razvajena, lepo oblečena mlada gospa? – in k svojim člankom tudi risati obleke po zadnji modi.« (Mira Mihelič, *Ure mojih dni*, Ljubljana 1985, str. 72.)

⁸⁴ Tanja Tomažič, *Ljubljana po predzadnji modi*, vodnik po razstavi, Ljubljana 1983, str. 22.

Ženska in moška praznja obleka na promenadi
(vir: fototeka Slovenskega etnografskega muzeja)

javnosti niso snemale, z izjemo kavarn, kjer so snele le rokavice, klobuček pa je še vedno ostal na glavi.

Moška praznja obleka ni bila popolna brez kravate. Le-te so kupovali v trgovinah z moško obleko, kjer so včasih kupovali tudi srajce, ali pa so jih dali narediti šiviljam, medtem ko so krojači šivali vse druge kose moških oblačil. Zanimiva pri tem je pripoved krojaškega vajenca, ki je bil v času pred drugo svetovno vojno na obvezni vajeniški dobi pri mojstru. Vajenec, ki je v prvem letu delal izključno pomožna dela, kot so pospravljanje delavnice in prinašanje naročenih oblek na dom, je hodil na promenado, kjer je srečeval tudi druge vajence. Med seboj so se dogovorili za razpoznavni znak, in sicer so imeli na rokavih suknjiča namesto običajnih treh gumbov štiri. »Tako smo že na daleč ločili, kdo je vajenec pri žnidarju!«, je povedal.

Že v razdelku o vedenju na promenadi sem poleg klobukov omenila še en element moškega oblačilnega videza, ki je bil skorajda obvezen

- sprehajalna palica. Gre za lahko palico iz lesa, ki je imela vrh navadno okrašen s srebrom in natančno izdelan. Nekako do tridesetih let 20. stoletja v časopisih še lahko opazimo reklame, kjer trgovci ponujajo sprehajalne palice ali »španzirštoke«, kot so jih navadno imenovali. Potem pa so počasi izginjali in v času pred drugo svetovno vojno je bila sprehajalna palica zelo redka. Nosili so jo starejši meščani ali pa kakšni mlajši »hohštaplerji«⁸⁵, na katere sprehajalci niso gledali s simpatijo. Zlasti dekleta so raje opazovala »promenadne« ali »salonske leve«, kot so imenovali posameznike, ki so bolj izstopali. Razlog za opaženost je bila po zagotovitvi pripovedovalk predvsem lepša obleka, galantnost in kavalirstvo. Po pripovedovanju naj bi bili tako imenovani predvsem tisti posamezniki, ki so bili bolj premožni in ki so si elegantne obleke in galantno vabljenje v kavarne lahko privoščili. Povedale so, da je šlo poleg sinov bogatih ljubljanskih trgovcev in obrtnikov, največkrat za študente iz drugih delov Kraljevine Jugoslavije, predvsem za bogate sinove lastnikov rudnikov, saj je Ljubljana takrat edina imela fakulteto za rudarstvo, kjer so lahko študirali.

Moda ni vplivala zgolj na oblačila, temveč tudi na oblikovanje pričesk. Ženske so svoje pričeske sčasoma različno oblikovale ne glede na dolge ali srednje dolge lase, nekatere izmed deklet pa so si dale lase trajno skodrati. Za to so morale več ur presedeti pri frizerju, ki jim je s segretim železnimi navijalkami in kleščami kodral lase. Naslednji dan so prišle nazaj in jih je še razčesal. Takšna pričeska je trajala do deset mesecev, ko so kodranje ponovile.

Pravo gonjo proti nemodernim moškim pričeskam pa je sprožil članek v *Ponedeljskem Jutru*. V njem avtorica članka kritizira posamezne tipe pričesk, za katere pravi, da bi jih »morali zabraniti in takorekoč s pendreki preganjati policija«⁸⁶ ter nato svetuje, naj moški prav tako skrbijo za to področje osebne higiene. Čez en teden pisateljica dobi ironičen odgovor, v katerem »Antifeminist«, kakor pisec članka sam sebe imenuje, pod drobnogled vzame žensko emancipacijo, na modne kritike pa sploh ne odgovarja.

⁸⁵ Hohštapler: domišljav človek, gizdalín. (SSKJ, Ljubljana 1994, str. 279.)

⁸⁶ Možje, pazite na frizuro!, *Ponedeljek, Ponedeljsko Jutro*, št. 38, 17. 9. 1928, str. 4.

Področje oblačilnega videza je bilo velikokrat orientirano bolj na ženske obleke in videz, Josip Suchy pa v *Ljubljanskih tipih* opazi oba predstavnika spolov. Pri moškem oblačilnem videzu opazi sicer najbolj klobuk, medtem ko so ženske deležne podrobnejšega opazovanja – označi jih tako: »Od nežne nogice pa do lepe glavice – pesnitev svoje vrste. Tu se razvija pravcati velesejem, v kolikor vidiš v gibajočih se postavah razloženo najrazličnejše blago z vseh delov sveta. Čevljički⁸⁷ v vseh barvah, počenshi pri pompejansko rdeči pa vse tja do peklenske črnine; nogavice v mesenobojni, beli, rumeni in bogve še kateri barvi; krila v vseh razboritih krojih, sedaj se tesno prilagodujočih telesu, sedaj širokih in ohlapnih, da nehote pomiluješ malo nožico, ki mora nositi tako breme; kostimi, ki so prilagojeni rasti in rasi; klobučki, kapice in slamniki z nakitom; trakovi, cvetkami in perjem krasijo in kronajo glavico z onim gladkim žametastim licem, tistim tajimstvenim žarom oči, ki je last naših žena, in z onimi vso potencirano naslado obetajočimi ustni. Vso to krasoto zreš, ne da bi moral plačati vstopnino. Srečen Ljubljančan in še srečnejši tujec, ki nisi registriran po vidu in v spominu, zakaj tebi so vse te zlahtne rožice naklonjene. Prej ujameš, ti tujec, pozdrav lepih oči, prej se tebi nasmehniyo ustni nego nam, ki smo vsakdanji. Pred teboj, o tujec, so odprti vsi registri lepote, da nemoteno uživaš harmonijo, ki jo nam včasih pokvarijo disakordi.«⁸⁸

Poklici na nedeljski promenadi

Nedelje so bile za večino zaposlenih ljudi dela prosti dnevi, vendar pa ne za vse. O ljudeh, ki so bili na zadnji dan v tednu zaposleni, sem že spregovorila, vendar v tem poglavju skušam poudariti tiste poklice, ki so bili na nedeljski promenadi vidnejši in so velik del svojega služka tudi pridobili na promenadi.

Večina informatorjev se spominja, da so nedeljsko promenado velikokrat sklenili v kateri izmed kavarn v Ljubljani. Navadno so po obhodu po promenadi zavili v kavarno Petriček, Emona ali pa v restavracijo Daj-dam. Tam so se

usedli, naročili kavo, se pogovorili, prebrali časopise.

Ljubljančani se z veliko nostalgijo spominjajo tort, ki so si jih lahko naročili v kavarni Petriček. Le-ta je namreč slovela po izvrstnih slaščicah in pecivu pa tudi po sendvičih, ki so jih imeli na vrtljivem avtomatu. Poleg teh spominov so tudi povedali, da študentje in dijaki k Petričku niso pogosto zahajali, saj za to niso imeli dovolj denarja. Dijakinje Zasebne uršulinske realne gimnazije so raje zahajale v slaščičarno Kastelic⁸⁹. Imel naj bi tržno izredno zanimivo taktiko: za svežo torto so morali odšteti dva dinarja, če pa je bila le-ta stara en dan, pa so za isto ceno dobili dve. To je vsekakor privabljalo dijakinje bližnje šole, pa tudi druge.

Poleg tort je bil pri Petričku priljubljen sladoled iz avtomata. Informatorji se spominjajo tudi sladoleda v kavarni Emona, v Daj-damu ter sladoledarja, ki se je s triciklom vozil po parku Zvezda in tam ponujal sladoled: čokoladnega, vanilijevega in jagodnega. Da bi se sladoledar vozil po promenadi, se ne spominjajo. Vendar pa sem v fototeki Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo naletela na fotografijo, ki je datirana v čas pred drugo svetovno vojno in na kateri lahko v ozadju vidimo sladoledarja.

Na ljubljanskih ulicah je bilo opaziti še en poklic, ki je utonil v pozabo. Nasproti Hauptmannove hiše pred Tromostovjem, torej na najbolj frekventnem delu promenade, je do leta 1931 imel svojo majhno stojnico izrezovalec silhuet, imenovanih tenje. O tem poklicu se je ohranilo zelo malo podatkov, zato sem se opirala predvsem na film Matjaža Klopčiča *Na sončni strani ceste*⁹⁰ iz leta 1959. V njem je prikazan delovni dan izrezovalca silhuet Hieronima Ilnickega s Trnovega. Za izrezovalce silhuet je bilo značilno, da so svojo »stojnico« prinesli s seboj. Sestavljena je bila iz tridelne plošče, ki jo je bilo moč raztegniti in postaviti na zložljive noge. Že izrezane silhuete, ki jih je nalepil na tridelno ploščo, so bile nekakšna reklama za mojstra, tako da so mimoidoči lahko ocenili njegovo delo. Poleg tridelne plošče je imel izrezovalec pri sebi vedno dovolj bele lepen-

⁸⁷ *Priznana trgovina Bata, ki je imela trgovino na Aleksandrovi cesti, je svoje izdelke vedno ponujala po ceni, ki je imela na koncu številko devet, kar naj bi privabljalo kupce. Za podobno potezo se je odločil tudi Peko, ki je prav tako imel v isti ulici svojo prodajalno in je svoje cene zaključeval s številko pet.*

⁸⁸ Josip Suchy, *Ljubljanski tipi, Satiričnopsihološki obrazi, Ljubljana 1924, str. 123-124.*

⁸⁹ Splošni strokovni adresar velike Ljubljane iz leta 1928 navaja Alojzija Kastelica kot slaščičarskega vajenca, stanujočega na Starem trgu 21, medtem ko v deset let mlajšem Adresarju preberemo, da je taisti, tedaj že slaščičar, imel svojo slaščičarno na Gradišču 8, torej v neposredni bližini šole.

⁹⁰ Posnetek hranit Arhiv Slovenije.

Sladoledar na promenadi (vir: fototeka Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo)

ke in črnega papirja ter primerne škarje. Njegovo mesto je označeval pisan dežnik, pod katerim je sedel in čakal na stranke. Bil je velika atrakcija predvsem za otroke, pa tudi za mlade, ki so rekli: »Poglej, tam pa nekdo slike reže!« Izrezovanje silhuet je bilo predhodnik fotografiranja, kar je v Klopčičevem filmu tudi dobro prikazano. Film je nastal v šestdesetih letih, ko promenade po Tromostovju ni bilo več, pa vendar je snemanje filma še vedno pritegnilo veliko ljudi. V filmu je prikazan celoten postopek izrezovanja, stik s stranko ter tudi struktura ljudi, ki se jim je zdelo to še zanimivo. V filmu je ponazorjeno, kako se starejša gospa odloči, da hoče imeti sliko izrezanega profila. Mojster jo je posedel na stol, gledal s strani in rezal njene najbolj značilne poteze obraza na črn prepognjen papir. Nato je papir zravnal in ga nalepil na bel kos lepenke. To je pritegnilo veliko pozornost predvsem otrok, ki so prav tako hoteli imeti svoj profil.

V filmu je odlično prikazan eden izmed dejavnikov, zakaj je ta poklic izumrl. Prostor poleg izrezovalca je zasedel fotograf, ki je fotografiral na željo ljudi. Predvsem mlajši so se raje odločali za spomin te vrste in za izrezovalca je počasi zmanjkalo zanimanja.

Leta 1826 je Niepece izdelal prvo sliko na kovinski plošči, čez trinajst let (1839) je Daguerre

ta postopek izpopolnil, leta 1848 je Puhar izdelal prvo sliko na stekleni plošči, 1871 je Maddex iznašel suho ploščo za izdelovanje fotografij in leta 1887 je Goodwin iznašel fotografski film. Ljubljana je fotografskim novostim sledila dokaj hitro. Mirko Kambič v prispevku v *Kroniki* zapiše, da so Ljubljančani lahko dela prvega dagerotipista, ki je prišel v Ljubljano, videli že 1842, torej samo tri leta po iznajdbi te tehnike. Začasni atelje si je Johann Bosch postavil na prostoru današnje Tomšičeve ulice in tam razkazoval posnetke arhitekture ter tudi portrete.

Kambič pravi, da je »Fotograf postal novi portretist meščanov in okoličanov. Bil je obenem reporter izrednih dogodkov in slavnosti, vnet, a še precej neroden s svojo kamero na stojalu, ki so ji rekli kar mašina.«⁹¹ Število fotografov je naraščalo, kar nam pove podatek, da je med leti 1838-1892 bilo v Ljubljani pomembnejših deset fotografov, medtem ko *Splošni adresar Ljubljane in okolice* iz leta 1931 samo na Aleksandrovi cesti zabeleži tri fotografe.

Naraščalo pa ni samo število fotografov, temveč tudi ljudi, ki so hoteli imeti svoje fotografi-

⁹¹ Mirko Kambič, *Prvi ljubljanski fotografi (1839-1870)*, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 1981, letnik 29, št. 2, str. 108.

je.⁹² Kambič zapiše, da je k temu pripomogla verjetno tudi cena, saj je bil »fotografski portret v primerjavi s slikanim zelo poceni; že leta 1866 je veljala portretna fotografija le toliko kot 2 kg prvovrstnega mesa«⁹³. Prvotno so se ljudje v mestih slikali v ateljejih, šele kasneje se je fotografiranje preneslo tudi na prosto. V navadi je bilo, da so se za fotografiranje lepše oblekli. Kot pa sem omenila že v poglavju o oblačilni kulturi, so bile nedeljske promenade priložnosti za razkazovanje novih oblek. Tako so fotografi, takoj ko je to tehnika dovoljevala, svoje kamere prenesli na prosto, na nedeljsko promenado.

Najstarejša promenadna fotografija⁹⁴ v pregledanih fototekah je na ogled v fototeki Slovenskega etnografskega muzeja in datira v leto 1928. Število promenadnih fotografij nato v tridesetih letih narašča in pred drugo svetovno vojno doseže maksimum, med drugo svetovno vojno in po njej pa število fotografij upada. Edi Šelhaus v že omenjenem dokumentarnem filmu Amirja Muratovića pove, da so fotografi na promeni v objektiv vedno lovili tržno zanimive osebe ali skupinice, torej so bolj slikali družine, ko so ob že omenjenih praznikih prišle pokazat novo garderobo, zaljubljene pare, skupinice prijateljev ali pa, kot je razvidno iz fotografij, mlade družine.

Promenadne fotografije lahko delimo na dva tipa, in sicer bi kot prvi tip lahko imenovala fotografije, na katerih so ljudje pozirali. Navadno so ljudje pristopili do fotografa, ga vprašali za ceno fotografije in nato izbrali primerno mesto za fotografiranje. Največkrat so tovrstne fotografije nastale pri znanih litoželeznih psih ob stopnišču v Pudturnsko graščino (grad Tivoli) ali pa - po pripovedovanju informatorjev - pri spomeniku Primoža Trubarja. Otroke so največkrat slikali

ob znanih koših za smeti v obliki žabice. Nekaj poziranih fotografij je bilo posnetih tudi v parku Tivoli.

Večina fotografij je nastala tako, da sprehajalci za to sploh niso vedeli, kar lahko sklepamo iz položaja rok in nog, ki nakazujejo hojo. Največkrat so sprehajalce fotografirali na prehodu iz Tivolija, tako da se v ozadju mnogih fotografij vidijo železniške zapornice, ali pa na prehodu v Tivoli, pogosto mesto fotografiranja je bilo tudi na Lattermannovem drevoredu, saj je v ozadju moč videti Plečnikove svetilke; fotografirali so tudi pred Opero ali pa pred stavbo Trboveljske premogokopne družbe, poleg Narodnega doma. Fotograf je izbrano osebo ali par slikal in nato pristopil z besedami: »Pravkar ste bili filmani. Slike pa dobite čez tri dni v trgovini na Aleksandrovi cesti.«⁹⁵ Pri tem jim je podal listek s svojim naslovom. Edi Šelhaus se je spominjal, da je od sto fotografij, ki jih je posnel na promeni, prodal gotovo šestdeset, sedemdeset, večina slik pa je bila tudi večkrat naročena, kar je razumljivo, saj je bilo na fotografiji navadno več oseb.

Ljudje so naročali fotografije z namenom, da bi ohranili spomin na določen čas in ljudi na njih, zato so promenadne fotografije tudi del družinskih albumov. Največkrat so na njih družinski člani ali pa prijatelji, ponekod pa cele družine ali pa odrasli otroci s svojimi starši.

Promenadna fotografija igralca Danila z dne 3. 7. 1930 je bila edini primer, ki sem ga odkrila v fototekah, in je služila tudi kot razglednica⁹⁶, ki jo je skupaj s svojimi prijatelji poslal Miri Wefaf Danilovi v Skopje, ko je tam gostovala. Kot del pisma je bila lahko priložena marsikatera fotografija, vendar je v fototeki Slovenskega etnografskega muzeja ohranjena le ena iz leta 1942, ki ima pripis, da je bila poslana očetu v koncentracijsko taborišče. Promenadna fotografija je torej imela namen ohranjati spomin in tako so jo tudi promenadniki sprejeli. Informatorji so mi povedali, da je bila cena fotografij sprejemljiva, vendar bi jo bili naročili tudi, če bi bila cena višja, saj so tako imeli vsaj kakšen spomin.

⁹² Cankar v črtici Grešnik Lenart piše o podeželskem fantu, ki pride študirat v Ljubljano v devedesetih letih 19. stoletja in se med drugim sreča tudi s fotografiranjem: »Nad odprtimi durmi je bilo napisano, da se da človek lahko slikati za trideset krajcarjev, da je slika napravljena v petih minutah ter da je verna kot ogledalo.« (Ivan Cankar, *Grešnik Lenart*, Ljubljana 1921, str. 86.)

⁹³ Mirko Kambič, *Prvi ljubljanski fotografi (1839-1870), Kronika, časopis za krajevno zgodovino XXIX*, Ljubljana 1981, v: Gorazd Makarovič, *Slovenci in čas*, Ljubljana 1995, str. 188.

⁹⁴ Pod besedno zvezo promenadna fotografija sem razumela tiste fotografije, ki so bile posnete na Aleksandrovi cesti ali v Tivoliju in so glede na oblačilni videz in na to, da so bili slikani sprehajajoči pari, skupinice ali družine, potrjevale, da je šlo za promenado.

⁹⁵ Povzeto po dokumentarnem filmu *Od Kneippa do kofeta s smetanco in nazaj*, režiser in scenarist Amir Muratović, Ljubljana 1991.

⁹⁶ Splošna praksa je bila, da so imele fotografije na zadnji strani shemo razglednice. Vendar pa je število takih primerkov v fototekah manjše, ker je veliko gradiva s hrbtno stranjo nalepljeno na evidenčne kartone.

Posebni dogodki in prireditve na promenadi

V tem poglavju se ne bom lotevala vseh prireditev, ki so se dogajale na Aleksandrovi ulici, temveč samo tistih, ki so se dogajale v času, ko je promenada potekala.

Po pripovedovanju so različna športna društva, narodno obrambna društva in Rdeči križ prirejali svoje cvetlične dneve. Takrat so mlade gospe in dekleta po cestah prodajale cvetlice. Za podarjen prispevek so jim dekleta zataknille cvetlico v gumbnico. Na ta način so se zbirali denarni prispevki.

Različna društva so prirejala tudi promenadne koncerte. Le-ti so bili vsako nedeljo okoli enajste ure v parku Zvezda. Ko je promenada še potekala po Šelemburgovi cesti, so sprehajalci na svoji poti zavili tudi v Zvezdo. Tu je tudi potekala promenada, kot lahko vidimo zapisano v starejših virih, medtem ko so moji informatorji poudarjali, da je promenada potekala izključno po Aleksandrovi cesti in da v Zvezdo niso hodili na promenado, temveč samo na promenadne koncerte. V glasbenem paviljonu je vsako nedeljo od pomladi pa do pozne jeseni igrala različna godba. Ob izteku 19. stoletja je v časopisih največkrat omenjen Tamburaški klub Zvezda, ki je koncerte v mesecu oktobru prirejal kar v Narodnem domu. V bolj toplih mesecih so se preselili v park Zvezda, kjer je med drugimi igrala godba Cesarsko-kraljevega 27. pešpolka. »Ti koncerti so bili navadno pred spomenikom Radeckega sredi parka, kjer so se pod drevesi križale steze. Koncert se je začel s koračnico, sledile so opere in opere ali kake lažje skladbe, koncert pa so vedno zaključili s koračnico. Občinstva se je največkrat kar trlo. Tudi za poletje so bili napovedani koncerti, ki naj bi bili vsako nedeljo in vsak praznik na vrtu Narodnega doma, v slučaju slabega vremena pa v notranjih prostorih.«⁹⁷ Čeprav so bili koncerti pred Narodnim domom, je Zvezda še vedno slovela kot mesto promenadnih koncertov, kot so mi zatrdili informatorji.

V začetku 20. stoletja je Tamburaški klub na promenadnih koncertih zamenjalo več različnih godb. Časopisi, ki sicer niso posebej vabili

na promenadne koncerte, temveč so včasih o njih naslednji dan le poročali, omenjajo Ljudsko meščansko godbo, Društveno godbo, po letu 1929 pa tudi Godbo Dravske banovine. Le-te se informatorji tudi spominjajo in ena izmed pripovedovalk je te koncerte opredelila takole: »Tam je bila vojaška godba. Postavljene so bile klopce, ljudje pa so stali tudi po cesti in poslušali.« Igrali so popularne odlomke iz oper, dunajske valčke, predvsem Straussa in tudi venčke narodnih, tako da se *Slovenski narod* ni več pritoževal, da »kar se tiče programa, bi želeli, da se goji bolj slovenski repertoar«⁹⁸, kot je to veljalo še na začetku stoletja.

Ljudje so na te koncerte radi zahajali, nekatera dekleta tudi zato, ker so jim bili pri srcu prijazni kapelniki. Največkrat so omenjale kapelnika Železničarske godbe Svetila in polkovnika Čerila, ki je dirigiral Godbi Dravske banovine.

Novosti na promenadi

Promenada je bila, kot sem že omenila, prostor razkazovanja. V prvi vrsti je šlo za obleke in oblačilne dodatke, vendar pa se je želja po zbujanju pozornosti tudi drugih pridobitev lahko uresničila na promenadi.

Mirko Kambič v prispevku v *Kroniki* piše, da je že leta 1869, dve leti po svetovni razstavi v Parizu, v Ljubljano prišlo kolo (takrat imenovano velociped). »Časopis Triglav v številki dne 13. aprila 1869 poroča, da so se pojavili velocipedi tudi na promenadi ljubljanskega mesta.« Kambič ga opiše kot »sedež z dvema, eden za drugim tekočima kolesoma«, ki doseže hitrost okoli eno miljo (7,5 km). Takšno kolo da je bilo brez gum, imelo pa je pedale. Zaradi visoke cene da so si ga v začetku lahko privoščili le ljubljanski »imenitneži« in redki navdušenci.«⁹⁹ Ljubljančani so do nove iznajdbe gojili dvojna čustva. Po eni strani so se nad napredkom navduševali, po drugi pa so se že vrstile pritožbe, češ da velocipedisti ogrožajo njihovo varnost na cestah. Kambič tudi navaja poročilo prve kolesarske nesreče, ki se je zgodila na ljubljanskih ulicah. »Ob tem dogodku je časnik Triglav dramatično zapisal: 'Ali naj mar pride tako daleč, da ne bodo ljudje, ki se za gibanje poslužujejo le svojih nog,

⁹⁷ *Diplomska naloga z Oddelka za zgodovino, Polona Rus, Kulturna Ljubljana v letih 1898-1902, Raziskava na podlagi člankov v časniku Slovenski narod, Ljubljana 1996, str. 73.*

⁹⁸ *Slovenski narod, št. 80, 9. 4. 1901.*

⁹⁹ *Mirko Kambič, Kolesarski vozni red za mesto Ljubljano, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, št. 37/3, Ljubljana 1989, str. 218-225.*

na promenadah več varni življenja in da so celo kočije v nevarnosti, da se s svojo vsebino vred polomijo.«¹⁰⁰ Vrstile so se pritožbe in pikre pripombe na račun magistrata, češ da ne upošteva pešcev, ker da se pač večidel prav njegovi uslužbenci vozijo z velocipedi, in to »po najbolj obljubljenih ulicah in promenadah, brez ozira na noge nedolžnih sprehajalcev, ki se ne morejo dovolj hitro umakniti.«¹⁰¹ Mestni svet je nato problematiko obravnaval in »dne 24. aprila sprejel prepoved vožnje z velocipedi po cestah in ulicah mesta in predmestij, po vseh sprehajališčih znotraj mestnih linij, všteti Lattermannov drevored in park gradu Podturn.«¹⁰² Ta radikalen sklep so nato leta 1890 omilili in zagotovili, da kolesarji lahko vozijo po mestu z izjemo pločnikov, pešpoti, alej in Lattermannovega drevoreda ter parka pri gradu Podturn, kar se ohrani nato tudi v Osnutku kolesarskega voznega reda iz leta 1895 in je nato dokončno zapisano v Kolesarskem redu za Kranjsko, ki je začel veljati v maju 1897.

Kolesarske razprave so se ponovno razvnele, ko so ženske pokazale interes, da bi kolesarile. V to razpravo se vključi tudi Anton Aškerc, ki zapiše: »Ali se spominjate našega včerajšnjega pogovora tam gori pod košatim kostanjem v Tivoliju? Govorili smo o tem in onem, o politiki, o avstrijskem absolutizmu, literaturi, o špansko-ameriški vojni, o Zolaju in Dreifusu, o elektriki in o biciklih.«¹⁰³ Torej so o tej novosti razpravljali tudi na promenadi. Aškerc kritizira omenjeno odločitev žensk in trdi, da ženski že fizična konstitucija onemogoča kolesarjenje, prav tako da je sporen moralni vidik, sploh pa naj bi ženske s kolesarjenjem le »karikirale svoj spol«¹⁰⁴. Ob koncu zapiše: »Bodite uverjeni, da ste najlepše, kadar hodite peš, ko se neprisiljeno kaže Vaš klasično ustvarjen stas. Saj je ženska hoja tudi nekaj specifično ženskega in estetično ugodnega«¹⁰⁵, ter doda psevdonimni podpis Antikolesarjevič.

Prav z enakim začudenjem in negodovanjem pa so Ljubljančani sprejeli še en vidni element ženske emancipacije – hlače. Časopis *Slovenec* posveti temu pojavu članek *Prvi hlačarici v Ljubljani*, ki se začne takole: »Umevno, da se je te dni tudi v Ljubljani, zlasti v ženskih krogih go-

vorilo mnogo o novi ženski modi, o hlačnem krilu. Tvrdka O. Bernatovič je razstavila več takih hlačnih kril. To je bilo zanimanja in ugibanja, kedar bodo dame v hlačah nastopile tudi na ulici in ne samo doma. /.../ Tvrdka Bernatovič je dvoje hlačnih kril prodala te dni dvema nemškima igralkama in te dve dami sta se včeraj v ženskih hlačah pokazali na ljubljanskih promenadah. Razume se, da jima je takoj sledilo mnogo občinstva, ki je sicer napravljalo razne opazke, a se je sicer jako dostojno obnašalo. Množica, ki je sledila hlačaricama, je končno tako narastla, da sta se dami morali zateči v Union. Ko sta šli včeraj dami v hlačah po ljubljanskih ulicah, so gospodje sicer zatrjevali, da ni bilo opaziti kake neestetike, a v istem hipu so trdili, da pa nikakor ne gre, da bi dame hodile v londonskih hlačah; nekatere ženske so se s hlačami bolj tajno sprijaznile in celo kar naravnost izrazile, da bi bile hlače v vseh ozirih praktične.«¹⁰⁶ Javnost leta 1911 še ni bila pripravljena na ženske v hlačah. Podoben občutek pa se je obdržal tudi do druge svetovne vojne, saj so informatorke zatrdile, da so zelo redko nosile hlače in še to samo za šport ali za na kolo, za na promenado pa jih niso nikoli oblekle, saj so te veljale za bolj športno oblačilo, ki na nedeljsko promenado ni sodilo.

Promenada med drugo svetovno vojno

Po napadu na Beograd v začetku aprila 1941 in po hitri kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije je bilo ozemlje Dravske banovine zasedeno in razdeljeno med tri okupatorje: nemškega, italijanskega in madžarskega. Prvo *Ponedeljsko jutro* po kapitulaciji kraljeve vojske z dne 21. 4. 1941 objavi članek o dogajanjih v Ljubljani *Ljubljana v novi dobi*. Pisec s simpatijo opazuje živahnost v mestu in zapiše: »Z uvedbo novega časa se Ljubljana prav zgodaj prebuja k vsakdanjemu življenju. /.../ Ljubljana je sedaj močno obljubljena in ulice nudijo marsikod pravcato velemestno sliko. Pestra raznolikost italijanskih in nemških vojaških uniform, najrazličnejši avtomobili, ki stoje pred posameznimi hoteli in sedeži oblastev, visoko natovorjeni vojaški kamioni, ki hite po ulicah, pa tudi vrvež prebivalstva, ki ima vsakovrstne opravke po uradih – tolikšen promet daje Ljubljani povsem novo lice.«¹⁰⁷ V članku je omenjeno tudi, da je večerna promenada zelo razgibana. Za nedeljsko promenado

¹⁰⁰ Prav tam.

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Prav tam.

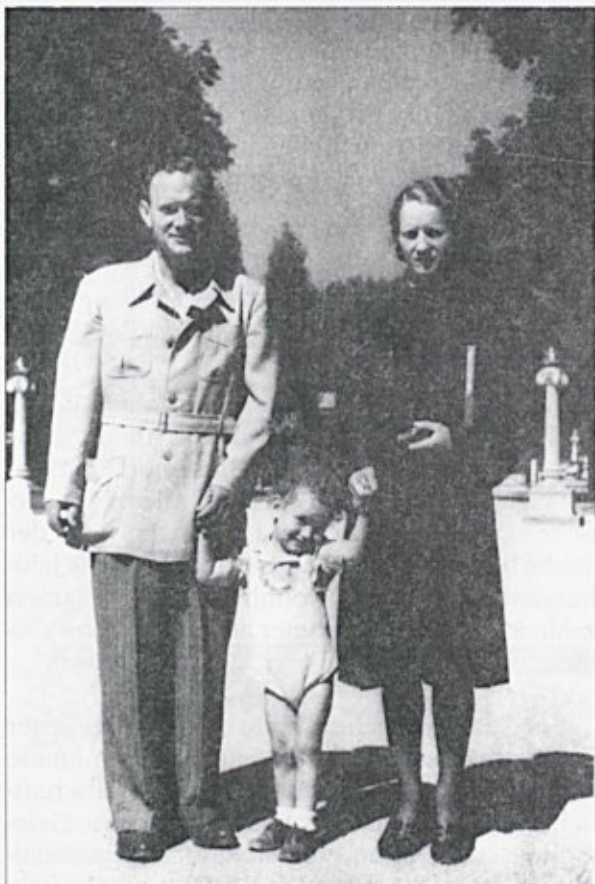
¹⁰³ Anton, Aškerc, *Zbrana dela, 7. knjiga, Podlistki in potopisi, Ljubljana 1995, str. 56.*

¹⁰⁴ Prav tam, str. 58.

¹⁰⁵ Prav tam, str. 60.

¹⁰⁶ *Slovenec*, 10. 3. 1911, letnik XXXIX, številka 57, str. 3 in 4.

¹⁰⁷ *Ponedeljek, Ponedeljsko jutro*, 21. 4. 1941, str. 3.

Fotografija, ki je bila julija 1943 poslana v koncentracijsko taborišče. (vir: fototeka Slovenskega etnografskega muzeja)

pa le zapiše, da je bila v znamenju praznovanja dvainpetdesetega rojstnega dneva Adolfa Hitlerja, vendar pa natančnejše slike ne podaja.

Od tega datuma dalje o družabnem življenju v Ljubljani ni več podatkov. Po pripovedovanju sodeč, so se ljudje raje zadrževali doma in so le še redko šli na promenado. Le-ta je bila po aneksiji Ljubljanskega področja¹⁰⁸ opazneje zasedena z italijanskimi vojaki. Lojze Kovačič se spominja, da so se na promenado navadili med vojno tudi italijanski koloneli in nemški oficirji, takoj po koncu vojne pa tudi partizani in ruski častniki. Mila Kačičeva pa dodaja, da so morali po cesti in tudi na promenadi pozdravljati po fašistično, z dvignjeno roko, v nasprotnem primeru so bili tepeni.

¹⁰⁸ »V nasprotju z mednarodnim vojnim pravom, ki ne dovoljuje aneksije v vojni zasedenega ozemlja pred podpisom mirovne pogodbe, je bilo že 3. maja 1941 celotno ozemlje t. i. Ljubljanske pokrajine formalnopravno priključeno h Kraljevini Italiji.« (Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1997, str. 14.)

Ljudje se štiriletnega obdobja spominjajo bolj po tem, da so italijanske vojaške oblasti velikokrat izvajale hišne preiskave in aretacije.

Promenada med drugo svetovno vojno je po časi zamirala, kar nam pokaže tudi manjše število fotografij v fondih fototek. Prevladujejo namreč slike, na katerih so se ljudje namenoma postavljali pred fotoaparate. Tovrstne fotografije so, kot je napisano na eni izmed njih, bile poslane komu v spomin (že omenjeni primer, ko je bila fotografija poslana v koncentracijsko taborišče). Na fotografiji iz leta 1943, slab teden pred italijansko kapitulacijo¹⁰⁹, pa vidimo, da je bilo kljub vojnim razmeram sprehajališče v Tivoliju izredno polno. Po pripovedovanju naj bi pred Narodnim domom bili tudi koncerti italijanske godbe, vendar so jih večinoma bojkotirali.

Konec promenade

V maju 1945 je bila druga svetovna vojna končana. Ljudje so po prvotni evforiji in veselju, ki sta se manifestirala predvsem na ulicah med drugimi tudi na Aleksandrovi, morali slediti ukazom nove oblasti. Le-ta si je zadala za osnovni cilj čim hitrejšo obnovo domovine. Do konca leta 1945 so želeli obnoviti vse prevozne poti, nato pa naj bi se obnova širila na celotno gospodarstvo. Za to so potrebovali poceni delovno silo, ki so jo pridobili z različnimi propagandami, tako da so se odločali ljudje za prostovoljno delo, nekateri pa so bili v to prisiljeni. Običajni delovni teden je po vojni trajal od ponedeljka do sobote, v nedeljo pa so se morali zaposleni udeleževati udarniških akcij.

Mladi so bili povečini včlanjeni v mladinske organizacije, ki so si za cilj zastavljale različne delovne akcije, predvsem pa obnovo in gradnjo industrijskih, prometnih ter komunalnih objektov. »V tem obdobju je bil namen delovnih akcij na zvezni ravni tudi druženje med mladimi različnih narodnosti (razvijanje bratstva in enotnosti). Na splošno pa so imele akcije veliko izobraževalno, kulturno, športno in vzgojno funkcijo (poudarjanje tovarištva in solidarnosti, graditev

¹⁰⁹ 25. 7. 1943 je z državnim udarom ob podpori kralja Emanuela III. oblast v Italiji prevzel maršal Pietro Badoglio ter nato napovedal vojno Nemčiji. Italijanskega okupatorja je zamenjal nemški, ki je Ljubljansko pokrajino skupaj s pokrajinami Trst, Videm, Gorica, Istra, Reka združil v operacijsko cono Jadransko primorje s sedežem v Trstu. (Povzeto po Božu Repetu, Naša doba, Ljubljana 1995 in Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1997.)

socializma).¹¹⁰ Slovenci so se udeleževali lokalnih udarniških akcij, mladinske delovne brigade pa so sodelovale tudi pri zveznih akcijah. Mladim je udeležba na mladinskih delovnih akcijah prinesla tudi »nekaj prednosti v vsakdanjem življenju: pri vpisu na študij, iskanju ležišča v študentskem domu, zaposlovanju.«¹¹¹

Udarniška dela so potekala tudi ob nedeljah, kar je onemogočilo obisk promenade. Informatorji so se spominjali, da so po vojni le redko šli na promenado. Eden izmed glavnih vzrokov, ki so jih navedli, je bil ta, da ni bilo več zaupanja med ljudmi. Ljudje so se raje zadrževali doma, pazili so, s kom so govorili in si niso upali več javno debatirati. Druga svetovna vojna je razdelila ljudi tudi glede na to, kateri strani so med vojno pripadali. Veliko je bilo pogrešanih, ubitih, izseljenih. Vsi ti elementi so vplivali na nezaupanje med ljudmi.

Po osvoboditvi so na promenado hodili le še redki, mladi so bili večinoma vsi na prostovoljnem ali prisilnem delu. Tedaj so starejši sprehajalci zasedli promenado, s seboj pa so vodili mlajše otroke.

Žarko Petan je v dokumentarni oddaji *Od Kneippa do kofeta s smetanco in nazaj* konec promenade opredelil takole: »Promenade je bilo konec sredi 50-ih let, ko so se vršile aretacije lasačev, ki so nosili kajzen frizure in ozke swing hlače. In seveda sproščenega govora, glasnega komentiranja ni bilo več. Delno pa zato, ker je promenadno ulico zasedel promet, avtomobili in vespe. Konkurenca med lambretami in vespami. Srečni lastnik je pripeljal na promenado motor, parkiral pri Petričku. Kmalu so se zbrali okoli njegaj občudovalci. Konec štiridesetih, petdesetih let je bilo sprehajanje po promenadi nekakšen protest, politični protest. Seveda takratni oblasti to sprehajanje ni bilo všeč, zato so velikokrat uprizarjali racije. Prišli so z avtomobili, pobirali promenadne leve in jih zaprli. In takrat so rekli, da so jih poslali na družbeno koristno delo.«

Pomembna prelomnica je bila tudi v letu 1962. Nov urbanistični načrt je predvideval širitev obvoznice okoli mestnega središča, pri čemer so po načrtih morali prestaviti železniško progo bolj v notranjost Tivolija. V ta namen so podrli priljubljeno zbirališče umetnikov Jakopičev paviljon. Cesto so razširili, promenado pa prelomili s stopnicami, ki so jim nekateri Ljubljanačani zaradi njihove strmine rekli kar prepad. Žarko Petan pri

tem duhovito ugotavlja: »Najbrž so bile stopnice tudi prehod v moderni čas, ki ni več potreboval promenade v starem smislu in stilu.«¹¹²

Vendar je bila promenada že pred tem zadnjim urbanističnim posegom mrtva, saj se je spremenil način življenja in promenada ni bila več tako pomembna.

Zusammenfassung

Die Promenade in Ljubljana

Das Promenieren war eine Gewohnheit, die nach der Französischen Revolution immer mehr aus den Privatgärten auf die Gassen und auch in die ersten öffentlichen Parks und Alleen übersiedelte. Die urbanistischen Umgestaltungen der Städte berücksichtigten insbesondere im 19. Jahrhundert auch diese Gewohnheit und so bekamen zahlreiche Städte – darunter auch Ljubljana – Gebiete, die dem Promenieren zugeordnet waren.

Das Spaziergehen hatte für die Besucher der sonntäglichen oder alltäglichen Promenade von Anfang an einen bedeutenden gesellschaftlichen Charakter. Die Promenade war eine Gelegenheit zum Kommunizieren, zum gegenseitigen Kennenlernen und Knüpfen von Kontakten, zum Austausch von Meinungen und Informationen, zum Zeigen modischer Bekleidungsneuheiten, ein Raum, um sich zu treffen – wobei alles im Rahmen der vorgeschriebenen Etikette und unter dem wachsamen Auge der Älteren ablaufen sollte. Für einige Berufe diente die Arbeit in der Zeit der Promenade bzw. auf der Promenade selbst dem Broterwerb.

Der Zweite Weltkrieg veränderte nicht nur die politischen Landkarten, sondern brachte auch gesellschaftliche Veränderungen mit sich und wirkte sich insbesondere auf das Verbringen der Sonntage aus. Die Aufbauaktionen verhinderten, daß die Jugend an der Promenade teilnehmen konnte, was aber nicht der einzige Grund war, daß dieser Brauch langsam in Vergessenheit geriet. Das Mißtrauen und die Vorsicht beim Kommunizieren führten dazu, daß die Menschen im Kreis der Familie und Freunde blieben und sich hierher auch alle Debatten verlagerten, die zuvor so lebhaft auf den Straßen geführt worden waren.

¹¹⁰ Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana 1997, str. 153.

¹¹¹ Prav tam.

¹¹² Povzeto po dokumentarnem filmu *Od Kneippa do kofeta s smetanco in nazaj*, režiser in scenarist Amir Muratović, Ljubljana 1991.

Marko Zajc

ODMEVI PROTISRBSKIH DEMONSTRACIJ V ZAGREBU 1902

Junija 1902 je srbsko akademsko društvo Zora na Dunaju organiziralo predavanje nadebudnega študenta prava Nikole Stojanovića o Hrvatih in Srbih. Publika je predavanje očitno zelo razburilo, saj so se lahko že pred koncem referata slišali medklici »Nije istina!«¹ (in najbrž tudi: »Tako je«!). Komentarji so bili različni. Rusu Markovu so bili, denimo, Srbi - kot nosilci vseslovanstva - bolj simpatični od Hrvatov, Slovenec Niko Zupanič pa ni želel vojne, ampak pamet vsem narodom. Anonimni dopisnik srbskega lista *Srbobran* je zadovoljno pripomnil: »Vse, kar je rečeno, potrjujejo dokazi, tako da niti najhujši kritik ne bi mogel ničesar zanikati.«²

Prvega avgusta se je esej pojavil v beograjski reviji *Srpski književni glasnik*, v kateri so objavljali ugledni ljudje najrazličnejših profilov in narodnosti. Uredništvo se je spričo radikalnih trditvev skušalo od takrat še anonimnega avtorja distancirati: »Bilo nam bi zelo žal, ako bi to razlago sprejeli kot negiranje Hrvaštva in kot izraz srbskega šovinizma.«³ Žal se je ravno to zgodilo. Vedno borbeni *Srbobran* je omenjeni članek povzel z majhno, a pomembno razliko: brez kakršnekoli pripombe, ki bi pokazala vsaj kanček kritične distance. Glede na splošno naravo član-

kov v tem glasilu lahko predvidevamo, da take distance niti ni bil zmožen.

In kakšne besede spravijo ljudi na ulice? Tistega poletnega dne je *Srbobran* objavil bore malo novega. Večina podobnih konstruktov se je že v preteklih letih tako ali drugače znašlo na njegovih straneh največkrat sploh brez posebnih odmevov. Eno izmed redkih novosti je predstavljalo avtorjevo opiranje na nove teoretske poglede. »Do zdaj se je pri nas v pretresanju« /hrvaško-srbskega/ »vprašanja izhajalo samo s filološko-etnografskega stališča... v teh vrsticah smo poskušali obrniti pozornost na sociološko stran tega vprašanja.«⁴ Pri tem se je skušal Stojanović nasloniti na tedaj priznano Gumplowiczovo teorijo narodov⁵, po kateri naj bi bilo pleme (Stamm) »etnični življenjski produkt, narod (Volk) politična tvorba in narodnost (Nationalität) kulturni pojav, kulturna tvorba.«⁶ Po zavarovanju hrbta s priznano avtoriteto je brez zadržkov sklepal: »Narod nastane v državi z iniciativo enega plemena.« Srbe naj bi politično združila »skupna obramba na Kosovu in kasneje skupna usoda suženjstva eni in isti oblasti. Kulturna enotnost,

¹ Mato Artuković, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, Zagreb, 1991, str. 242.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*, str. 241.

⁴ *Ibid.*, str. 267.

⁵ Prim. Dušan Kermavner, *Ludwik Gumplowicz in Slovenci*, Naša sodobnost, Ljubljana, 1960; Janez Cvirn, *Ludwik Gumplowicz in slovensko vprašanje*, Celjski zbornik, 1993; Bojan Čas, *Gumplowiczova sociološka misel*, Vilfanov zbornik, Ljubljana, 1999.

⁶ Mato Artuković, *Ideologija...*, str. 267.

kateri je postavil temelje sv. Sava, se je najbolj izkazala v veličastni obrambi in v kasnejšem stapljanju srbske aristokracije z demokracijo v neoločljivo, čudovito sestavino – demokracijo z aristokratskim ponosom.⁷

Po Stojanovićeve mnenju naj Hrvatje ne bi imeli nikoli razvite nacionalne zavesti, ne v času samostojnosti, še manj v trenutku združitve z Ogrsko. Zgodovini niso dali ničesar samostojnega in demokratičnega. Njihovi vzori so tuje sluge, predvsem Josip Jelačić. »Tisti narod, ki v tujih slugah gleda svoj ideal, ne more zahtevati več, kot da postane sluga.«⁸ »Hrvatje torej niso niti pleme, niti posebna narodnost. Nahajajo se na prehodu iz plemena v narodnost, vendar brez upanja, da bodo ustvarili kdaj narod.«⁹ Nimajo »niti posebnega jezika, niti skupnih običajev, niti trdne enotnosti življenja, niti tistega, kar je glavno: zavesti o medsebojni pripadnosti.«¹⁰ Kmetu iz okolice Zagreba se niti ne sanja, da obstajajo Hrvati v Dalmaciji in Slavoniji. Hrvatstvo ne more biti konstruktivno, saj predstavlja zgolj negacijo madžarstva, italijanstva in srbstva. »Njihovo beganje v 19. stoletju od gajevega Ilirizma do starčevićevega hrvatstva«¹¹ slednje še najbolj dokazuje. Oboje je, jasno, delo Avstrije za podle koristi zunanje in notranje politike.

S Srbi naj bi bilo vse drugače. Srbski kmet ima trdno kulturno zavest in željo po politični enotnosti. Narodne dobrine so za njega svete, nikoli ni in ne bo podlegel tujemu vplivu. Pri Hrvatih imajo, nasprotno, glavno besedo tujci, ki jih sprejemajo z odprtimi rokami. »Imenovati se Hrvat, a govoriti in počutiti se nemško ali italijansko je pogosto pri hrvaški inteligenci.«¹² Zaradi tega »Hrvatje ne morejo biti posebna narodnost, so pa na poti, da postanejo srbska narodnost.«¹³

Stojanović je hrvaško-srbski odnos preprosto omejil na borbo srbskega »svobodoumnega« liberalizma s hrvaškim klerikalizmom. Med srbskimi strankami ni najti nobene klerikalne, medtem ko se mora med Hrvati z lučjo pri belem dnevu iskati obrise še tako primitivnega liberalizma. Pri vseh njihovih časopisih imajo glavno besedo duhovniki, kar je edinstveno v

Evropi. Zatorej so Hrvatje na Balkanu »tuja avantgarda«, Srbi pa ostajajo zvesti principu: »Balkan balkanskim narodom.« Sloga med njimi je nemogoča, razlike so velike, nepremostljive. Kaj nam sploh še ostane? Kje je rešitev? Sledi bombastična ugotovitev: »Boj je potrebno voditi do istrage«¹⁴ naše ili vaše. Ena stran bo morala podleči. Da bodo to Hrvatje, bojda garantirajo njihova manjšinskost, geografski položaj, okoliščine, ker živijo povsod pomešani s Srbi in proces splošne evolucije, po katerem ideja srbstva pomeni napredek.¹⁵

»Postavimo se vsi kot eden, ne dajmo posla, zaslužka niti enemu Srbu!«

Na odgovor hrvaške strani ni bilo treba dolgo čakati. 26. avgusta se je v Obzoru pojavil članek Jovana Hranilovića¹⁶ z istim naslovom. »Kot je bilo pričakovati, je bil uvodnik poln zmerjanj in obtožb na račun Srbov v Monarhiji in izven nje.«¹⁷ »Tukaj je jasno rečeno. Srbi nas hočejo izbrisati z lica zemlje kot narodnost!«¹⁸ Obzor je šel še korak dlje. Že »naslednji dan je poimensko navedel večje srbske trgovce v Zagrebu kot financerje Srbobrana in dvignil hrvaško javnost...«¹⁹, kar se je v naslednjih dneh izkazalo za usodno. Sicer kozmopolitski Josip Horvat ne more iz svoje hrvaške kože in hoče zadevo v svojem pregledu zgodovine sramežljivo omiliti: »Obzor, ustvarjalec hrvaškega javnega mnenja, je alarmiral vse sloje. Pretežke so bile žalitve, premočan izziv, da bi se ga moglo zamolčati. Narod je pod pritiskom madžarizacije postal izredno občutljiv za vprašanja narodne časti.«²⁰

V zelo neprimernem trenutku se je odločil povzdigniti glas novinar, politik in tajnik hrvaške opozicije Stjepan Radić. Sestavek s pomenljivim naslovom »Svoji k svojim«²¹ je podpisal z imenom »Eden od umerjenih«, čeprav je resnici na ljubo deloval vse prej kot umerjeno. Kot so-

⁷ *Ibid.*

⁸ Artuković, *Ideologija...*, str. 243.

⁹ Članek »Srbi in Hrvati...«, *Ibid.*, str. 268.

¹⁰ *Ibid.*, str. 243.

¹¹ *Ibid.*, str. 268.

¹² *Ibid.*, str. 270.

¹³ *Ibid.*, str. 244.

¹⁴ *Uničenje*.

¹⁵ Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb, 1990, str. 246.

¹⁶ Jovan Hranilović »Je leta polnil časopis z večjimi in manjšimi komentarji srbske politike, skoraj vedno prežetimi z izrazitim sovraštvom.« (Rene Lourenčić, *Geneza...*, str. 144, opomba 9)

¹⁷ Rene Lourenčić, *Geneza politike "Novog kursa"*, Zagreb, 1972, str. 145.

¹⁸ Josip Horvat, *Politička...*, str. 247.

¹⁹ Rene Lourenčić, *Geneza...*, str. 145.

²⁰ Josip Horvat, *Politička...*, str. 246.

²¹ *Obzor*, 30. 8. 1902. (Rene Lourenčić, *Geneza...*, str. 145)

delavec in naročnik Srpskega književnega glasnika je Radić provokativni članek prebral, še preden ga je povzel Srbobran; ko se je to zgodilo, je reagiral²² v svojem tipičnem slogu: »To ni več objestnost. Od objestnosti se kujajo ljudje, katerim je preveč dobro, ne Srbom ne Hrvatom ni dobro ... Nikoli si nisem mislil, da bi lahko tako pisal o Srbih, ki sem jih od nekdaj imel za brate ... So Hrvati, ki govorijo, da je Avstrija ustvarila Srbe in so Srbi, ki govorijo iste neumnosti...«²³ Hrvati so že večkrat ponudili Srbom sodelovanje, a vedno brez uspeha. Ilirizem in jugoslovanstvo so imeli za slabosti in Hrvate za tuje »agente«. Zadnji izpadi srbskega šovinizma niso »izoliran pojav, saj v Srbobranu že dalj časa vodijo kampanijo z geslom 'svoji k svojim', v kateri pozivajo Srbe, naj kupujejo samo v srbskih trgovinah, poslujejo samo v srbskih bankah, berejo samo srbske časopise in za vajence jemljejo samo srbske otroke.«²⁴ Tisza ne bi veljal za zvitega politika, ko bi v ogrskem državnem zboru ne izjavil: »Za Hrvate naj vas ne bo strah; za njih imam pripravljen bič: Srbe!«²⁵ In ta bič je prekoračil vse meje. Povsod so proti Hrvatom: »Tukaj z madžaroni in Švabi, v Dalmaciji z Italijani...«²⁶ Potrebna je protiakcija. Hrvatje naj pogumno vrnejo žogo, kupujejo naj samo v hrvaških trgovinah in podpirajo zgolj hrvaške industrialce in delavce. »Srbski trgovci živijo od nas, naj se naučijo spoštovati naše svetinje...«²⁷ Ako Hrvatje ne bodo reagirali, bo to pomenilo samo dvoje: »...smo tako daleč padli, da nam ni več do našega ponosa - ali pa smo norci, ki redijo kačo na prsih, pripravljeno spustiti strup v našo kri.«²⁸ Zato silovito zaključil: »Naj se prelomi vsaka naša zveza z njimi, mi nimamo kaj izgubiti - nasprotno, lahko samo pridobimo... Postavimo se vsi kot eden, ne dajmo posla, zaslužka niti enemu Srbu!«²⁹

»Srbe na vrbe«³⁰

»Za otroke v tistem času prav gotovo ni bilo v Zagrebu bolj zanimive trgovine, kot je bila Mirkovićeva v Dolgi ulici...« Trgovina ni imela velike izložitve, ...vendar je bila njena »za razliko od

vseh ostalih živa!« Mirković je trgoval »z malimi živalmi, pticami pevkami, psički, zajčki in včasih celo opicami«. Njegov lokal »je bil rudimentaren živalski vrt, za takratni otroški svet prava atrakcija. Neprijetnemu vonju navkljub, ki je prihajal na vrata kletk, bi otroci najraje pred temi čudesi stali cele ure. In potem je nekega dne celo do otrok prišel glas: Mirkovićeva trgovina je vsa razbita, razrušena, opustošena, vse tiste čudovite živali so pobite ali pa so se razletele. Govorilo se je, da je neki kanarček pobegnil celo na Vrazovo cesto, kjer ga je umoril nočni mraz...« Uničenje Mirkovića in njegovih živalic »je močno zmedlo otroške sanje...«³¹

»Maksimović, Mirković in Čuk, kako so lahko Srbi, ko govorijo hrvaško, dobri ljudje so, zakaj jih preganjajo, ropajo, želijo ubiti?... Zakaj nam potem gospod katehet in gospod učitelj naročata, da moramo ljubiti svoje bližnje kot samega sebe? Tudi ljudem, ki jih napadajo, ker so Srbi - nihče ni nikoli rekel, da je to greh ali napaka -, narejeni so po božji podobi, nikomur niso stori- li nič žalega...«³²

Za mladega Josipa Horvata, bodočega novinarja, zgodovinarja in kozmopolita, so bile protisrbske demonstracije 1902 prva stvar, ki je zatresla otroško idilo in vsadila v zvedavega dečka prekletstvo, brez katerega ni moč živeti: dvom. Otrok dojema svet površinsko in ne opazi globljih vzrokov za določeno dejanje. Občuti pa tragiko, za kar so odrasli v svoji ideološki zvedavosti že zdavnaj izgubili smisel.

Radićevi pozivi so v vzdušju splošnega razburjenja, izzvanega s člankom v Srbobranu, padli na plodna tla, še toliko bolj, ker je časopis s svojimi odgovori na pisanje hrvaškega tiska samo še prilival olje na ogenj. Namesto bojkota je Zagreb (kot že leta 1895) doživel trodnevne »protisrbske demonstracije, katerih tokrat ni zasenčil nikakršen protimadžarski izgrede.«³³ Tako obsežnih demonstracij ni Zagreb doživel že od časov »židovskih pogromov 1848, prav tako uvoženih.«³⁴ »Burni izlivi negodovanja se tokrat niso

²² Branka Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb, 1998, str. 103.

²³ Stjepan Radić, *Politički spisi*, Zagreb, 1971, str. 234.

²⁴ Branka Boban, *Demokratski...*, str. 103.

²⁵ Stjepan Radić, *Politički...*, str. 235.

²⁶ Branka Boban, *Demokratski...*, str. 103.

²⁷ Stjepan Radić, *Politički...*, str. 237.

²⁸ Branka Boban, *Demokratski...*, str. 103.

²⁹ Stjepan Radić, *Politički...*, str. 236.

³⁰ Sodeč po pričevanju Josipa Horvata naj bi se to geslo uporabljalo usaj od začetka 20. st. »V trenutku so se po-

vrnila rudimentarna politična dojemanja iz zgodnjega otroštva: razbita Mirkovićeva trgovina, njegove poginje ptice, prijazni in dobri gospod Maksimović, a legionarji so se drli: Srbe na vrbe!«. Josip Horvat, *Žitjeli u Hrvatskoj*, Zagreb, 1984, str. 26, Josip Horvat, *Politička...*, str. 247.

³¹ Josip Horvat, *Žitjeli u Hrvatskoj...*, str. 10.

³² *Ibid.*, str. 12.

³³ Rene Lourenčić, *Geneza...*, str. 145.

³⁴ Josip Horvat, *Politička...*, str. 246.

zadržali na pločnikih, temveč so prerasli v demoliranje srbske narodno-cerkvene občine, Srpske Banke, srbskih trgovin in nekaterih privatnih stanovanj.³⁵ »Na udaru so bile hiše srbskih trgovcev v središču mesta in njihovi vno-gradi na Šalati, Pantovčaku in Kustošiji. Najvidnejši (Matijević, Čuk, Ivković) so zapustili mesto.«³⁶ Ljudsko nezadovoljstvo je dobilo »izrazito revolucionarni karakter«. Mase ljudi »se niso umikale oboroženi sili, ki je bila v prvih dneh, najbrž po višjem ukazu, bolj ali manj pasivna; privatna lastnina je postala plen razgrete drhali. Gradijo se barikade, podtikajo požari.«³⁷ »Prestrašeni srbski trgovci so nalepili plakate z obja-vo, da se ne strinjajo s pisanjem Srbobrana. Hrvaški trgovci z istimi priimki kot srbski so v časopisju poudarjali, da so Hrvati in prosili, naj njihovim trgovinam prizanesejo.«³⁸ Neredi so trajali štiri dneve, prekinila jih je šele intervencija vojske. Ban je bil za časa demonstracij odsoten, po vrnitvi je razglasil naglo sodbo³⁹ (3. 9. 1902) in prižgal zeleno luč za prihod rablja Baillyja iz Budimpešte. »Škodo so morali Zagrebčani nadoknaditi s posebnim samoprispevkom. Okoli 100 ljudi je bilo aretiranih in obsojenih od enega meseca pa vse do enega leta zapor. Med obsojenci je bil tudi Stjepan Radić,⁴⁰ ki je poskušal brez posebnih uspehov usmeriti demonstrante proti Madžarom.

Sovraštvo izgrednikov do trgovin in lokalov v srbski lasti nam bežna analiza zagrebške pravoslavne skupnosti hitro razjasni. Srbov je bilo v Zagrebu bore malo, vendar so imeli v svojih rokah znatno število trgovskih podjetij, ki so uspešno konkurirala židovskim in hrvaškim. »Medtem ko so se pri prejšnjih izgredih običajno razbijali samo napisi in okna političnih nasprotnikov, so tokrat izgredniki, kjerkoli je bilo mogoče, vlomili v trgovine, uničevali pohištvo in blago.« V teh razbijaških akcijah so prevladovali »vajenci, deloma oboroženi z železnimi palicami«. Verjetno so jih spodbudili in opremili za napade njihovi poslovojdje, zagrebški mali trgovci in obrtniki, med katerimi je bilo veliko »čistih pravašev.«⁴¹ Radić je v svoji korespondenci zatrje-

val, da so Franckovi sinovi z denarjem podkupovali »ulični ološ«, vendar dokazov ni mogel predložiti. Izzivanje Srbobrana je bilo za »čiste« odlična priložnost, da izlijejo »svoje staro sovraštvo na Srbe kot politične in gospodarske konkurente. 'Čistim' so se v izgredih pridružili še mnogi drugi, ne glede na strankarsko pripadnost.«⁴²

Hrvaški opozicijski voditelji so se poskrili v mišje luknje in previdno čakali. Temperament in nekaj slabe vesti glede ščuvanja ljudstva Stjepanu Radiću nista dala miru. Končno je imel »priložnost, da v teoriji in praksi preveri ne samo svojo sposobnost komuniciranja z množico, ampak da še enkrat preuči »ter pojasni svoje do-jemanje hrvaško-srbskih odnosov...«⁴³ Sedel je v sobi v družbi svoje žene in opazoval množico, ki je razbijala in vzklikala protisrbska gesla. Rad bi napisal članek za Srpski književni glasnik, vendar mu pisanje nekako ni šlo od rok. Takrat je v njem nekaj prekipelo, odprl je okno in zaklical: »To delate, a ne upate se braniti zakona, ki ga Madžari tlačijo.«⁴⁴ Množica se je še bolj razburila: »Kdo je to? Srb?« Kljub strahu za svoje otroke in ženo je stopil na ulico. »Kar delate nas bo osramotilo pred celim svetom in škodilo nam bo vsaj sto let. Hočete koristiti Hrvaški? Pojdite z menoj na kolodvor, bomo sneli nezakonite madžarske napise.«⁴⁵ »Jaz sem tisti Radić, ki je zažgal madžarsko zastavo; pojdite z menoj, vodil vas bom skupaj z ženo!«⁴⁶ Čez nekaj dni ga je doletela aretacija. Kasneje je na sodniško trditev o prijateljstvu s Srbi brez ovinkarjenja pripomnil: »Jaz sem isto kot Srb, samo imenujem se Hrvat.«⁴⁷ Sodnik ni bil pri volji, da bi poslušal Radićevo razlago jugoslovanskega vprašanja in ga je raje za pol leta postavil na hladno.

»Dejansko sta Zagreb in Beograd bolj daleč vsak sebi kot Pariz in Berlin, Moskva in London«

Radić je v teku demonstracij počel še vse kaj drugega, kot nadiral »ubogo« ljudstvo. Pisal je brošuro, in to s prav misijonarsko vztrajnostjo. Članku Srbi in Hrvati je kot nasprotje postavil esej »Hrvati in Srbi«, v katerem je pokazal, da ni zaman obiskoval Svobodne šole političnih zna-

³⁵ Rene Lourenčić, *Geneza...*, str. 145.

³⁶ Mato Artuković, *Ideologija...*, str. 247.

³⁷ Josip Horvat, *Politička...*, str. 246.

³⁸ Mato Artuković, *Ideologija...*, str. 247.

³⁹ »Kdor zakrivi rop, požig, uboj ali kaj takega, pride pred nagli sod, ki mora najkasneje v 3 dneh izreči sodbo; kaznen je vedno smrti na vešalih in se more justifikacija izvršiti dve uri po razsodbi.« (Slovenski narod, 5. 9. 1902)

⁴⁰ Mato Artuković, *Ideologija...*, str. 247.

⁴¹ Rene Lourenčić, *Geneza...*, str. 145.

⁴² *Ibid.*, str. 246.

⁴³ Branka Boban, *Demokratski...*, str. 103.

⁴⁴ Stjepan Radić, *Politički...*, str. 243. Zapisnik sojenja.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 239. Takšne besede mu je očitalo sodišče.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 244. Omenjeni stavek je sodišču sam priznal.

⁴⁷ *Ibid.*, str. 246.

nosti v Parizu. Skušal je »objektivno analizirati vzroke hrvaško-srbskega spora in načine rešitve. Umirjeni ton in bogastvo dejstev sta pripomogla k objektivnemu prikazovanju dogodkov, tako da so brošuro objavili tudi v Pragi.«⁴⁸ Že na začetku je napadel Stojanovićevo teoretično izhodišče, s tem ko je relativiziral uporabo Gumpłowiczevih pojmov. »V naši narodni govorici ne obstaja beseda narodnost, beseda pleme pomeni pri nas raso, a beseda narod vse tiste, ki ostajajo zvesti narodovemu življenju in ne samo narodni govorici, torej tisto, čemur se hrvaško reče puk, francosko *peuple*.«⁴⁹ Južnoslovanski kmečki svet od Trsta do Carigrada besede narodnost ne pozna. Namesto nje uporablja pridevniški zaimmek naš ali svoj. Pod naš razume ljudi, ki govorijo isti ali podoben jezik, kar je živ dokaz, da med preprostim ljudstvom ni nikakršnih spopadov med Srbi in Hrvati.

Idejo o kraji jezika je ironično zavrnil. »Hrvati smo torej med vsemi Slovani filološko najbolj nadarjeni, prav genialni, evo, svojim bratom Srbom smo preko noči ukradli jezik, pa vseeno ne moremo biti poseben narod, ker, kot pravi gospod N. S., nimamo posebnega jezika (podčrtal S. Radić, op. M. Z.).«⁵⁰ Vuk Karadžić je iskal vzor za svoj jezik v hercegovskih narodnih pesmih, a zagrebški lingvisti v dubrovniški umetniški književnosti. Oba vzora sta omogočala razvoj v isti smeri, no, ker je od Beograda ijekavica zelo oddaljena, je v Srbiji naravno prevladala ekavica, v Zagrebu pa se je ustalila ijekavica, čeprav se je ni govorilo v nobenem delu Hrvaške, ampak je kombinacija različnih govoric.«⁵¹ Skratka, hrvaška »kraja jezika« je le plod domišljije.

Vprašanje jezika ni edino, niti najpomembnejše vprašanje na tapeti bratskega spora. Kot bi rekel Platon: neznanje je zlo. Naroda se premalo poznata. »Dejansko sta Zagreb in Beograd bolj daleč vsak sebi, kot Pariz in Berlin, Moskva in London.«⁵² V svetu, ki se vse bolj povezuje, je to lahko usodno. Med inteligentnimi ljudmi obeh narodov ne prihaja do sporov. Zmerljivk, kot so »srbski bizantinizem« in »hrvaški jezuitizem«, je zmožna samo zaslepljena strast. Radića čudi očitak hrvaškemu »lutanju« od ilirizma do jugoslovanstva, saj je Hrvate v književnosti in znanosti ravno to pripeljalo na pravo pot slovanske vza-

jemnosti. Zaslepljenci obeh strani bi radi bili boj do »vašega ali našega uničenja, ampak pogledajte, vse okoli nas priča, da se bo boj vršil do vašega in našega uničenja.«⁵³ Srbska megalomanija, zasnovana na historizmu, je podobna poljski, s to razliko, da je na Poljskem popularna med aristokracijo, v Srbiji pa so se je oklenili povsem demokracijski ljudje. »Pri Hrvatih so 'fanatični megalomani'... tuji neofiti«⁵⁴ in taki domači ljudje, ki se jim priimek slučajno končuje na -ić, a drugače jim vso pamet solijo v Pešti, Dunaju in Rimu.«⁵⁵ »Navzven smo strahopetni in nemočni, doma smo domišljavi in siloviti.«⁵⁶ Dejstvo je, da so Hrvate in Srbi en narod, oboji so na srečo (ali nesrečo) približno enako močni oziroma šibki. Potrebno je združiti sile. Radić odkritosrčno priznava: »Ko ne bi bili Hrvati del celotnega naroda od Triglava do Balkana, bi v tej osamljenosti že zdavnaj propadli.« Pri tem ne zanika individualnosti posameznih narodov, vendar jih dojema po svoje. Srb, ki deluje v hrvaški državi, naj bi bil po njegovem mnenju »hrvaški rodoljub srbskega imena«. Tudi Hrvate se mora postaviti na trdna tla. »V zadnjih dneh smo v Zagrebu izkusili, da ne moremo pohrvatiti niti enega Srba ...«⁵⁷

Nesrečni Radić je moledoval enega izmed glavnih velmož hrvaške opozicije Bresztyenszkega, naj zaboga nekaj ukrene v smeri pomiritve duhov. Bresztyenszky se je strinjal, ne da bi mig-nil s prstom. Tišino je prekinil šele Obzorov članek 3. septembra, v katerem je za glavnega krivca obtožen madžaronski režim, ne da bi izgrede odkrito obsodili. Mogoče je to storila »mladinska« Hrvatska misao, vendar so jo oblasti v celoti prepovedale. V vsakem primeru to ne opravičuje pasivnosti mladih »realistov«, ki so rajši ždeli na varnem, kot da bi sledili Radiću in poskušali obrniti demonstracije proti režimu. »Splošen vtis političnih opazovalcev v Banovini in izven nje je bil najbrž približno tak: največji del hrvaške opozicije je bil v 'septembrskih dogodkih' več ali manj enoten, samo da so nekateri aktivno sodelovali, drugi potihem odobravali, medtem ko so nekateri obsodili izgrede zgolj zaradi reda.«⁵⁸ Demonstracije je na sestanku 6. oktobra obsodila tudi Khuenova Narodna stranka, ne da bi pisanje Srbobrana sploh omenila.«⁵⁹

⁴⁸ Branka Boban, *Demokratski...*, str. 104.

⁴⁹ Stjepan Radić, *Politički...*, str. 251.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ Branka Boban, *Demokratski...*, str. 104-105.

⁵² Stjepan Radić, *Politički...*, str. 259.

⁵³ *Ibid.*, str. 256.

⁵⁴ Novokrščenec (SSKJ).

⁵⁵ Branka Boban, *Demokratski...*, str. 105.

⁵⁶ Stjepan Radić, *Politički...*, str. 269.

⁵⁷ *Ibid.*, str. 273.

⁵⁸ Rene Lourenčić, *Geneza...*, str. 146.

⁵⁹ Mato Artuković, *Ideologija...*, str. 248.

»Septembrske dogodke« so izven Banovine na veliko komentirali. Radić je imel prav. Za Hrvate so bili najbolj boleči odmevi v slovanskem tisku, še zlasti češkem. Ta je »v hrvaško – srbskem sporu že prej obsojal hrvaško stran«, toda prej so »bili taki članki redki, sedaj pa so se pojavili tudi v nekaterih ugledih čeških časopisih. Podobno je reagirala ruska javnost, vendar so bile njene obtožbe še ostrejš«. »Slovanska javnost v monarhiji in izven nje je negodovala zaradi zagrebških izgrediv. S tem, ko se je pokazala bolj pripravljena na obračun s slovansko manjšino, kot na odločilni boj z glavnim nasprotnikom, je hrvaška politika ogrozila svojo moralno podporo v slovanskem svetu.«⁶⁰ Hladen tuš za Hrvate je imel tudi dobro stran. Pokazalo se je, kot je rekel Radić, da je moč odpora samo v slogi s Srbi in slovanski vzajemnosti.

Srbski tisk je seveda reagiral ostro. Glasilo dalmatinske Srbske stranke denimo ni izbiralo besed: »Na Hrvaškem so gospodarji Madžari in Srbi, a Hrvatje so njihove sluge, obsedeni s svojimi zmedenimi in megalomanskimi težnjami.«⁶¹ Za 18. septembra je bil napovedan srbski protestni shod v Sremskih Karlovcih, vendar ga mestni magistrat ni dovolil. Prireditelji so za novo destinacijo izbrali Novi Sad, kjer so 25. septembra organizirali veliko zborovanje. V navalu ogorčenja so sklenili: »Brez zagotovitve miru bo srbski narod v Hrvaški in Slavoniji prisiljen, da po ustavni poti – in v imenu svobode vseh narodov – zahteva drugo državnopravno osnovo, ki bi mu zagotovila njegov narodni in materialni obstoj.«⁶²

Nikola Stojanović je Srbobranu, kakršen je bil do demonstracij, s svojim člankom podpisal smrtno obsodbo. Oblasti so ga 5. septembra 1902 ukinile, proti upravniku Srpske Štamparije Ivanu Matiću in odgovornemu uredniku Josipu Horvatu (!) pa vložile tožbo. Konec starega Srbobrana »je pomenil obenem tudi konec samostojne politike, ki se je pokazala za uspešno pri ekonomskem ...organiziranju Srbov«, ⁶³ vendar je s svojo protihrvaško gonjo v novih razmerah po letu 1900 popolnoma usekala mimo. Novo stoletje je zahtevalo nove ljudi. Proti koncu leta 1902 so pri obnovi časopisa prevzeli vajeti nekdanji člani Združene hrvaške in srbske mladine in dali Novemu Srbobranu povsem drugačno

usmeritev. Urednika sta postala Svetozar Pribičević in Jovan Banjamin, oba odprta za sodelovanje s Hrvati. V naslednjem letu so protimadžarski nemiri širom Hrvaške in umor zadnjega Obrenovića v Beogradu dokončno potisnili opozicijo obeh narodov v isti čoln. Hrvaško-srbska sloga je s tem postala osnova programa Srbske samostojne stranke.

»Zagrebški neredi so predstavljali vrhunec spora med Hrvati in Srbi, končen rezultat dveh politik, ki sta /.../ ena v drugi videli zgolj nezno-sno oviro /.../, medsebojne obtožbe, podtikanja in izzivanja so zastrupile odnose hrvaške in srbske opozicije do te mere, da je bil za spopad potreben le malce hujši povod.« Na tej točki sta bili »mogoči le dve poti: potlačitev medsebojnih razprtij ali permanentna, brezizhodna vojna.«⁶⁴ Glede na položaj obeh narodnosti v monarhiji dilema niti ni bila težka.

Zgoraj omenjeni Josip Horvat, sicer očividec omenjenih dogodkov, je bil prepričan, da je vso zadevo zakuhal v svoji zlobi sam Khuen. Objavo Srbobranovega članka je celo imenoval »azevščina«, po ruskem policijskem agentu Azevu Jevni, znanem po podtalni dejavnosti in izdajanju prijateljev. Po Horvatovem mnenju naj bi šel ban tokrat predaleč. »Plamen, ki ga je prižgal grof Khuen s svojimi tihimi zavezniki, bo zažgal njegov režim.«

»Bila je prava revolucija!«

Prve novice o protisrbskih demonstracijah v Zagrebu 1902 so se v Slovenskem narodu in Slovenecu pojavile že 2. septembra. Za razliko od Slovenca je Slovenski narod objavil zgolj nekaj suhoparnih podatkov. »Srbski list 'Srbobran', ki izhaja v Zagrebu je pred kratkim prinesel članek, v katerem je grdo zasramoval Hrvate. To je dalo povod velikim izgrediv... Demonstrantje so razbili vsa okna in tudi redarje napadli s kamni ... pobrali so 'Srbobran' po vseh kavarnah in ga zažgali. Banka in trgovina Srbov Čuka in Matijevića straži policija na konjih. Vojaštvo je dobilo ostre naboje.«⁶⁵ »Bila je prava revolucija... Srbske hiše zgledajo kot po kakšnem bombardementu.«⁶⁶

Slovenec, nasprotno, s komentarji že prvi dan ni skoparil, demonstracijam je posvetil skoraj

⁶⁰ Rene Lourenčić, *Geneza...*, str. 147.

⁶¹ *Ibid.*, opomba 29.

⁶² Mato Artuković, *Ideologija...*, str. 248.

⁶³ *Ibid.*, str. 249.

⁶⁴ Rene Lourenčić, *Geneza...*, str. 147.

⁶⁵ *Slovenski narod*, 2. 9. 1902.

⁶⁶ *Ibid.*, *Telefonska in telegrafska poročila*.

celotno stran. Njihov dopisnik, po načinu pisanja očitno Hrvat, je napisal članek s pomenljivim naslovom *Srbski šovinizem in boj proti njemu*. Pri tem je zanimivo, da je med prispevkom, napisanim prvega, in člankom, napisanim drugega septembra, očitna razlika. *Srbobran* »si je predrznil žaliti hrvatski narod v njegovem kulturnem središču, samem Zagrebu... Imel je čudne veze s Srbijo ter je od tamkaj dobival podporo od srbskih radikalcev, sprejemal pa je bakšiš tudi od vlade srbske, ter tako izgubil ugled med neodvisnimi Srbi v samej Srbiji.«⁶⁷ Hrvatski časopisi so pogumno »odbili ta napad na hrvatski narod« in »razjasnili hrvatskemu občinstvu veliko predrznost 'Srbobrana'«. ⁶⁸ Hudobne namere *Srbobran* na Hrvaškem so jasne: »Preslabi zbog nesloge so zapustili svoje postojanke na Ogrskem, kjer so prepustili vse Madžarom, zanesli prepir v Zagreb, da tukaj oslabe Hrvate in jih zatro, kakor že zdaj groze.«⁶⁹ Ne samo organizirani, tudi bogati so Srbi, še toliko bolj, ker jih podpira vlada. Organizirali so posebno zaklado, ki šteje že 60.000 goldinarjev. Vsa ta oholost je prisilila Hrvate k ukrepanju. Odločili so se za bojkot in ohraniti dostojanstvo naroda. Vendar, kot smo že rekli: mladost je norost. »Mlajši naraščaj se je hotel osvetiti tudi z javno demonstracijo... Razjarjeno ljudstvo je razbilo tudi mnogo oken pri srbski banki...«⁷⁰ Prepričanje o mladostni zaletavosti lahko najdemo tudi v Slovenčevem polmesečniku *Domoljub*. Spričo časovne oddaljenosti si je lahko resnico še bolj prikrojil po svoje. »Mlajši naraščaj se je hotel maščevati..., prišlo je do spopadov, ki pa so bolj veljali redarjem.«⁷¹

Največjo odgovornost za nasilje na ulicah je pisec v Slovencu zvalil, jasno, na policijske sile. »Sploh pa se je zagrebško redarstvo prav nespretno in celo surovo obnašalo pri tej demonstraciji, ter je gotovo ono samo največ krivo, da je nemir trajal tako dolgo. Kar z golimi sabljami je udarilo redarstvo na demonstrante ter sekalo po njih brez vsake potrebe.«⁷² Pri tem je treba pripomniti, da je imela tržaška *Edinost* o aktivnosti redarjev drugačno mnenje: »Redarji in vojniki /.../ so navadno prihajali na taka mesta, kjer je bilo vse mirno! Kjer so se pa vršili izgredi, tam jih sploh ni bilo, ali pa so prihajali prepozno.«⁷³

Pravljice o nedolžnem protestiranju je moral dopisnik Slovence opustiti že v poročilu, napisanem na dan izida. »Tukaj se je grozno razsajalo, a policija se ni mogla upreti... Nekega trgovca s ptiči so hudo nabili, ker je streljal na demonstrante. Izpustili so do 1000 ptičev.«⁷⁴ Zgodba o nesrečni usodi trgovca z malimi živalmi *Mirkovića* je torej odmevala tudi v slovenskem časopisu. Ljubitelji živali so bili očitno tudi v Slovenskem narodu, zato jim ne moremo zameriti, da so ubogega trgovca malce prekrstili: »Pri trgovcu s ptiči *Miškovcu* so demonstrantje izpustili vse ptiče.«⁷⁵

Dopisnik Slovence je prispevku dodal tudi kratek opis odnosov med Hrvati in Srbi. »Da se potlačijo Hrvati, podpirali so se Srbi na vse različne načina. Dovoljevale so se jim tudi čisto protizakonite stvari, kakor n. pr. Srbska zastava in še marsikaj drugega. Pri volitvah so jih posebno negovali ter imajo v saboru nenavadno veliko število poslancev, ki so zato seveda verni oprode banovi.«⁷⁶ Srbi bi najrajši na hrvaškem dobili glavno besedo. »Toda izpodletelo jim je in kesali se bodo za svoje nepoštene čine še dolgo. Hrvat je strpljiv in dobrodušen ter prenaša marsikaj. Prenašal je tudi že dolgo časa ošabnost svojega brata Srba. Ko pa ga je le-ta v lastni hiši napadel, se je osvestil in se začel braniti.«⁷⁷ Iz tega je razvidno, da je dopisnik pri tem metal v isti koš tako srbske poslance v vladnem bloku kot srbsko opozicijo, ki je sploh ne omenja. Demonstranti so med vzklikanjem »Abzug Srbi« in »Pe-reant Nebraska!« resda uničili mnogo imovine, »a vzeli niso ničesar!«⁷⁸ Zagrebški župan *Mošinsky* bo moral najbrž odstopiti. »Tudi mažaronom ne morejo vedno cveteti le rožice.«⁷⁹

Slovenski narod je izgreedom namenil nekaj več besed šele 4. septembra. »Včeraj se je vrnil ban in dal razglasiti naglo sodbo. /.../ V trenutku, ko je bila razglašena /.../ so malone z vseh hiš vihrale narodne trobojnice. Večjega kontrasta ni skoro misliti. Vojaštvo je zasedlo skoro vse javne trge in ulice. Te varnostne odredbe so bile jako potrebne, kajti, kar se je zgodilo v noči od torka do srede, je strašno.«⁸⁰ O domnevni poštenosti demonstrantov ni v Slovenskem narodu ne du-

⁶⁷ *Slovenec*, 3. 9. 1902.

⁶⁸ *Ibid.*

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ *Domoljub*, 18. 9. 1902.

⁷² *Slovenec*, 3. 9. 1902.

⁷³ *Edinost*, 4. 9. 1902.

⁷⁴ *Slovenec*, 3. 9. 1902.

⁷⁵ *Slovenski narod*, 2. 9. 1902.

⁷⁶ *Slovenec*, 3. 9. 1902.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ *Ibid.*

⁸⁰ *Slovenski narod*, 4. 9. 1902.

ha ne sluha. »Zaradi ropanja so bile aretirane tri ženske in dva možka. Včeraj dopoldne so izgredniki vlomili v nekaj trgovin in jih izpraznili.«⁸¹ Nenazadnje je moral tudi prohrvaški Slovenec priznati: »Temu pokretu so se pridružili nevaobljeni tudi prav sumljivi življi, kar se je pokazalo poslednjo noč, ker se je tudi plenilo in celo na enem mestu zažgalo.«⁸² Že naslednji dan si je dopisnik spet premislil in vztrajal na pozicijah nedolžnosti protestnikov: »Tuji listi oponašajo zdaj Hrvatom, da se je pri teh izgredih grdo plenilo. Mi smo že zgoraj omenili, da to ni res in da imajo poročevalci zunanjih listov krivo, ko to trdijo. /.../ Včerajšnji uradni list je službeno potrdil, da so vse take trditve lažnjive /.../, pač so pobirali otroci kasneje raztresene slaščice in sladkor po ulici.«⁸³ Seveda, krivdo je najlažje preveliti na otroke.

Dopisnik Slovenca je med svojim delom raziskovalnega novinarja naletel na strašne prizore. »Pisatelj tega poročila /.../ že od daleč čuje upitje, pa se zato umakne na Vseučilišni trg. In zdaj prihrumi množica na kraj ulice; pred njo vodijo redarstveniki nesrečnega moža vsega krvavega (podčrtal Slovenec, op. M. Z.). Grozen prizor je bil to, a redarstvo zagrebško je zopet s tem činom pokazalo, kako slabo razumi svojo službo. Kaj niso mogli odpeljati moža zaprtega, da ga svet ne vidi in da se množica ne vznemiruje še huje. Vpraša pa se tudi lahko, kako je moglo redarstvo pustiti razgrajati po ulicah celo noč...«⁸⁴ Oblasti so prepovedale vse neodvisne časopise, pri tem so bile, kot ugotavlja dopisnik, usodno prepozne. »Poprej so morale vršiti svojo dolžnost.« »Do zdaj so strasti s svojim nesramnim ravnanjem podpihovale, zdaj, ko so se vžgale, jih zopet duše prav nespretno. /.../ Mesto je vse v zastavah, ker je izdano geslo od demonstrantov, da bodo razbili vsa okna na onih hišah, kjer ne bode hrvatske trobojnice (podčrtal Slovenec, op. M. Z.).«⁸⁵ »Narod je pozdravljal vojake z živio klici. Čudno je bilo, ko je vojska prihajala skozi mesto z godbo, ki je igrala narodne komade, a z hiš so vihrale narodne zastave. Izgledalo je, kakor, da se slavi kakšna narodna svečanost.«⁸⁶

»Pacifikaciji« ulic so sledile aretacije. Za slovensko časopisje je bilo predvsem zanimivo za-

prtje krščanskega socialista Hinka Sirovatke, znanega po zvezah s slovenskimi somišljeniki.⁸⁷ »Ob 11. uri po noči je bil predvčerajšnjim aretirani sotrudenik Hrvatskega prava Persić, nekoliko prej pa vodja krščansko socialnega delavstva Hinko Sirovatka. Ko je množica zvedela za ti aretacijo, je grozila, da vdre v policijske prostore.«⁸⁸ Njegov brat Ivan je imel srečo, vendar ne za dolgo. V času demonstracij je zastopal hrvaško delavstvo na sestanku Slovenske krščansko-socialne zveze v Ljubljani. Slovenec je dober teden kasneje priobčil: »Brata Hinka Sirovatke, Ivana Sirovatko /.../ je policija, ko se je vrnil v Zagreb prišla in ga zaprla. Najbrže zaradi zagrebških demonstracij.«⁸⁹ Slovenski narod ni mogel iz svoje kože, dotično aretacijo je pograbil kot sestradan lev. »Policija zapre skoro vsak dan kakega novega junaka.« Poleg Hinka Sirovatke »je aretirala tudi njegovega brata /.../, ki je zadnjič v Ljubljani rogovilil. Najbolj kompromitiran je krščanski socialist Sirovatka. /.../ Pa še nekaj zanimivega se je odkrilo. Govori se, da je po pričah dokazano, da sta železni zastor pri valjcih pri Gjukovi trgovini odprla 'prav umetniško' dva ljubljanska krščanska socialista (podčrtal Slovenski Narod, op. M. Z.). Če je to resnično, tega ne vemo, a se že iskaže.«⁹⁰ Izpustitve ubogega Ivana iz zapor se je najbolj veselil neodvisni slovenski krščansko-socialni časopis Slovenski list, o katerem bo v nadaljevanju še govora. Označil ga je za »vrlega somišljenika.«⁹¹

»Oblikovalec« slovenskega liberalnega mnenja Slovenski Narod si je komentiranje privoščil šele 5. septembra, ko se je prah okoli Srboranove objave že polegel in se je pokazalo, v katero smer bo zapihal veter. Glede Srbov in Hrvatov se je liberalni dnevnik pokazal za bolj ali manj nepristranskega. Najprej je celo skušal opravičiti organizatorje manifestacije, češ, da niso krivi. »Nameravane te dogodbe prav gotovo niso bile in gotovo je, da prireditelji rečene demonstracije

⁸⁷ Matica stranke prava je ustanovila svoj delavski klub leta 1896, ki je izdajal časopis Hrvatski radnički glas, značilen po izrazitem antisemitizmu (Mario Strecha, Katoličko Hrvatsvo, Zagreb, 1997, str. 126). »Predstavniki Katoliške narodne stranke so se torej povezali politično s tisto frakcijo pravašev, ki je pozneje stopila v Hrvaško-Srbsko koalicio in ne morda s frankoviti čistimi pravaši.« (Janko Pleterški, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894 – 1905, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor, 1981, str. 52).

⁸⁸ Slovenec, 4. 9. 1902.

⁸⁹ Slovenec, 12. 9. 1902.

⁹⁰ Slovenski narod, 13. 9. 1902.

⁹¹ Slovenski list, 27. 9. 1902.

⁸¹ Ibid.

⁸² Slovenec, 4. 9. 1902.

⁸³ Slovenec, 5. 9. 1902.

⁸⁴ Slovenec, 4. 9. 1902.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Slovenec, 5. 9. 1902.

niso ž njimi v nobeni zvezi, a da je sploh prišlo tako daleč, to kaže kako silno nasprotje vlada med Hrvati in Srbi, kako globoko se je zajedlo sovraštvo med sinovi jednega in istega naroda.«⁹² Teorijo o enem narodu bomo na teh straneh še večkrat srečali. Srbobran je Hrvatom očital, »da nimajo svojega jezika, nego, da so svoj jezik ukradli Srbom, da so v vsakem oziru manjvreden narod lakajev /.../, da imajo prihodnost le, če se posrbijo in več tacih reči.«⁹³

Komentator se je čutil dolžnega pojasniti liberalni srenji razlike med »sprtimi brati« in odkriti pravo naravo hrvaško-srbskega spora. »Silno nasprotje, ki vlada /.../ se v nas splošno ne razume in od tod tudi napačne sodbe o nasprotju med Srbi in Hrvati. Da so /.../ jeden narod, vsaj po jeziku, o tem ni dvoma, ali v drugih ozirih so se ločili... Hrvatje hodijo svojo pot, Srbi svojo – že od tedaj, ko so se Hrvatje pridružili Rimu, Srbi pa so ostali pri Carigradu.«⁹⁴ Sledi izjava, brez kakršnih Slovenski narod v zlatih časih »revolveržurnalistike« ne bi pomenil tistega, kar je. Skušnjava je bila pač prevelika: »Vera je tista moč, ki je v prvi vrsti izkopala brezdno med Hrvati in Srbi, ki je ta rod razdelila med dva sovražna tabora (podčrtal Slovenski narod, op. M.Z.)«⁹⁵ Otipljivejši vzroki za podpihovanje nesmiselnih sporov ležijo v strankah. Hrvaških in srbskih. V bistvu so pravzaprav vse iste, pardon: enake. »Srbi, ki imajo svojo narodno cerkev so ravno tako do kosti klerikalni, kakor katoliški Hrvatje, ki so razcepljeni na sedem ali osem strank, a vsaka teh strank je klerikalna.«⁹⁶ Človek bi se vprašal, kako bi se s to opredelitvijo strinjali hrvaški socialdemokrati in Napredna mladina, vendar pustimo zdaj to. Poleg vere jih ločijo politične aspiracije, še zlasti Bosna, katero si oboji lastijo. »Srbi sodijo, da je v njih narodnem interesu, če podpirajo namene ogrske vlade proti Hrvatom, Hrvatje vidijo v Srbih glavni vzrok, da ne dobe v svoji domovini oblasti v roke.«⁹⁷ Postavlja se vprašanje. Lahko ob takih peripetijah Slovenci sploh gledamo z upanjem proti jugu? »Zadnji izgredi v Zagrebu so nam dokaz, kako žalostna je naša perspektiva. Ko bi se našel med Hrvati in Srbi nekakšen modus vivendi, bi bili mogočen političen faktor in bi s tem prišli vsi Jugoslovani

do veljave, tako pa gineva in mineva vse.«⁹⁸ Res, žalostno. Vendar brez retoričnega vprašanja ne gre: »Kaj ne bo bolje? Ko bi se med Hrvati in Srbi našli možje, ki bi imeli pogum reči, da je vera zadeva vsakega posameznika, bi imeli še kaj upanja /.../, tako pa še tega nimamo.«⁹⁹

O zagrebških rabukah so lahko, kot poroča Slovenski narod, brali celo v Londonu. »Times se bavi z zagrebškimi dogodkami in poudarja, da so bili Hrvatje provocirani: Ako dobe zagrebške dogodbe v Belgradu odgovor, zna postati položaj jako nevaren.«¹⁰⁰ In seveda v Beogradu. »Sinoči se je vršil velik shod, ki je pozval vlado, naj intervenira v prid Srbom na Hrvatskem. Mnogo Avstrijevcev je zbežalo iz Belegagrada v Zemun.«¹⁰¹ »Zaradi zagrebških nemirov se sklicujejo v raznih krajih Srbske veliki shodi, ki obsojajo izgrede. Tak shod se je vršil 7. t. m. tudi v glavnem mestu pod predsedstvom predsednika državnega sveta Simića.«¹⁰²

Največjo pozornost je odmevom v tujem časopisu 5. septembra namenil hrvaški dopisnik v Slovencu. Kot Hrvata ga je dejstvo, da se njegove rojake širom Evrope krivično obtožuje, zadelo v dno srca. »Zunanji svet sodi ta naš narodni pokret seveda čisto krivo... O Srbih vemo, da nalašč o nas krivo pišejo, da pa tako delajo tudi Čehi, je res žalostno... Dunajski in budipeštanski časopisi nas napadajo ter nas skoro vsi brez prestanka psujejo kot nekulturne barbarske Hrvate.«¹⁰³ Proti taki nesramnosti je res treba ukrepati in to radikalno. Proč s pluralizmom! »Zdaj je čas, da se iz naših lokalov odstranijo za vselej ti nam sovražni listi... Če smo iztisnili 'Narodne liste', potem je naša dolžnost, da spodimo od nas tudi budimpeštanski 'Pester Lloyd', 'Neue Freie Presse', 'Grazer Tagespost' in slične slavožderske časopise.«¹⁰⁴ Hrvaški časniki so se, jasno, držali junaško, »le nemška poluradna 'Agramer Zeitung' ni mogla zatajiti svoje židovske narave...«¹⁰⁵ Sploh pa naj bodo tujci kar lepo tiho! »Nemci, Italijani, Madžari nam radi tega nimajo kaj oponašati, kajti to, kar se je izvršilo v Zagrebu, ni niti senca proti sličnim izgredom, ki se gode v Trstu, Budimpešti, pa recimo tudi v Celju, Budjejovi-

⁹² Slovenski Narod, 5. 9. 1902.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Slovenski narod, 9. 9. 1902.

¹⁰³ Slovenec, 5. 9. 1902.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid.

cah, Jičinu in drugod. Naj pometejo ti naši protivniki najpreje pred svojimi vrati, kjer imajo več smetja, nego mi pred našimi.«¹⁰⁶ Dopisnikova ogorčenost se je sčasoma še stopnjevala: »Toliko in tako zlobno se menda še ni pisalo o nobenih demonstracijah. In kaj so bili vendar zagrebški izgredi nasproti nedavnim tržaškim, kjer je imela irredenta svoje prste? /.../ Nekateri madžarski listi celo trdijo, da je kriv teh izredov katoliški klerikalizem... Tako mislijo Židje, ki nočejo vedeti, da je katoliško svečenstvo na Hrvaškem vedno.«¹⁰⁷ Toda, kdor »dobro pozna odnošaje na Hrvaškem, ta tudi ve, da se katoličani niso nikdar pregrešili proti pravoslavnim glede vere.«¹⁰⁸

O hrvaški opoziciji in njenem odnosu do opisanih dogodkov poročata osrednja slovenska dnevnika bore malo. V komentarjih spet prednjači Slovenec in ugotavlja, da bo opozicija spet potegnila krajši konec. »Zakaj se zdaj od uradne strani grdi opozicija, ki vendar ni nič kriva, mesto da se sodi objektivno v zadevah, ki se tičejo hrvaškega naroda.«¹⁰⁹ Omenja se tudi nesrečna Radičeva usoda. »Danes so zaprli Štefana Radiča, pisatelja, ker je miril Srbe in Hrvate in jih podpihoval proti Madžarom.«¹¹⁰ Po njihovem mnenju se za pomiritev najbolj zavzemajo, kdo drug, kot frankovci (!). »Stranka prava, in sicer čista, pozivlje vse svoje privržence, da delujejo pomirljivo med narodom, kajti izgredi, kakor so se godili zadnje dni, morejo Hrvatom le škoditi.«¹¹¹ Pri tem se v luči Franckovega židovskega porekla postavlja vprašanje, kako je dopisnik sovraštvo do Židov in simpatije do frankovcev sploh lahko uskladi.

Slovenski narod je v začetku decembra predstavil »čiste« pravaše povsem v drugi luči. »Vodja 'stranke prava', poslanec dr. Franck je v predvčerajšnji seji razpravljajal o zadnjih izgredih zoper Srbe v Zagrebu. Govornik pravi, da bi bila sramota, ako bi ne prišlo do odločne reakcije...Potem bi veljalo izzivanje /.../, da so Hrvatje sužnji narod. Zato so demonstrantje storili dobro delo. In govornik je ponosen, da je tudi njegova čista stranka prava stala v prvih vrstah...«¹¹² Demonstranti so pač rušili tuje imetje šele potem, ko se je polivalo nanje hudičevo olje. Že so srbski

meščani izjavili, da se ne strinjajo s pisanjem Srbobrana, pa je prišla nagla sodba in vse pokvarila. »Poslanec Harambašič je zaklical desnici: 'Ali hočete novo leto 1848? Potem vam bo slaba pe-la!'¹¹³ Franck se ni dal motiti in je razlagal dalje. Protestniki so se izkazali »spretni v operacijah ter so pokazali tudi pogum, tako da je rekel neki general, da bi voditelja demonstracij vzel v generalni štab.«¹¹⁴

Iz poročila Slovenca o združitvi hrvaške opozicije v Hrvaško stranko prava v začetku oktobra 1902 je razvidno, da so slovenskim medijem hrvaške razmere docela nejasne. Članek predstavi kratko zgodovino hrvaške opozicije, med drugim omenja tudi srečanje Strossmayerja in Starčevića leta 1894, ki je botrovalo povezavi Stranke prava in Neodvisne narodne stranke. Opozicija je bila, po piščevem mnenju, od takrat zedinjena, »čeprav se en del stranke prava ni hotel njej pridružiti, nego se je proglasil za posebno stranko, za 'Čisto stranko prava'.¹¹⁵ Naj ponovimo, da Franckova stranka v času srečanja še ni obstajala, v času njene ustanovitve pa je bila združena opozicija le še pobožna želja. Slovenčev komentator je bil nad ustanovitvijo stranke seveda navdušen, motila ga je le odsotnost njemu tako ljubega Francka. »...želeti je še, da stopi v to zvezo tudi še frakcija 'čiste stranke', da bode potem stala le ena opozicijska stranka nasproti mažaronski.«¹¹⁶

Pravzaprav je za demonstracije skoraj izključno kriva vladna stran. Hrvaški časopisi se skoraj vsakodnevno plenijo, saj »ko bi bil državni pravdnik tako vestno vršil svojo službo pred omenjenimi dogodki proti srbskim listom, ne bi imel zdaj toliko opravila, ker bi bil lahko z eno potezo svojega svinčnika preprečil nesrečno demonstracijo.«¹¹⁷ Madžarsko-srbsko zaroto je treba pripeljati do kraja. »Prenehati morajo tiste skrite vezi med Madžari in Srbi na škodo Hrvatom. Sploh se zahteva, da se vrši postava in nič drugega. Kar madžarski časopisi pišejo, da se mora srbski živelj posebno od zdaj na Hrvatskem podpirati, je čisto krivi svet.«¹¹⁸ Vendar upanje še ostaja. Tudi na pravoslavni strani so ljudje, pripravljeni na sodelovanje. »Srbi so izdali lepo izjavo o izmirenju (podčrtal Slovenec, op.

¹⁰⁶ *Ibid.*

¹⁰⁷ *Slovenec*, 25. 9. 1902.

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ *Slovenec*, 19. 9. 1902.

¹¹⁰ *Slovenec*, 6. 9. 1902.

¹¹¹ *Slovenec*, 5. 9. 1902.

¹¹² *Slovenski narod*, 4. 12. 1902.

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ *Slovenec*, 8. 10. 1902.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ *Slovenec*, 5. 9. 1902.

¹¹⁸ *Slovenec*, 6. 9. 1902.

M. Z.) in Hrvati so jo z veseljem sprejeli. Želja vseh pravih domoljubov je, da se storjene krivice z obeh strani popravijo (podčrtal Slovenec, op. M.Z.), da se zadnji žalostni dogodki čimprej pozabijo, pa da se vsi prebivalci z enako ljubeznijo oklenejo svoje domovine.«¹¹⁹ Kar seveda ne bo vseč Madžarom. Ti bi si radi s pomočjo Srbov prisvojili Slavonijo, zato nagovarjajo Srbe, češ da bodo živeli na Ogrskem svobodno kot posebna narodnost, kar pa je absurdno. »Na Ogrskem so jim Srbi največji uporniki, če branijo svojo narodnost, pa jih preganjajo z vso ojstrostjo, na Hrvaškem pa jih branijo in vabijo v svoj tabor, kjer se jim sčasoma ne bi nič bolje godilo.«¹²⁰ Bodo trezni Srbi sprejeli lažno ponudbo? Dopisnik močno dvomi in pravilno zaključí: »Srbom na Hrvaškem ne preostane nič drugega, nego da se ogibljejo vseh protivščin proti Hrvatom, ter ž njimi zajedno branijo ustavo hrvaško. Le v tem taboru je njihova rešitev.«¹²¹

Zanimive poglede na septembrske dogodke ima »neodvisno slovensko krščansko-socialno glasilo« Slovenski list (1896–1903). Časopis je nastal kot posledica sporov v krščansko-socialnih vrstah glede kandidature na državnozborskih volitvah 1896. Izdajati ga je začel s strani konservativcev odrinjeni dr. Vinko Gregorič, ki je kandidiral na volitvah naslednje leto, vendar ni dosegel nobenih uspehov. Glasilo je »nastopalo v imenu krščansko-socialnih idej proti napakam klerikalne in liberalne stranke, kot gibanje za slog s poudarkom na potrebah slovenske nacionalne politike.«¹²² Kratki komentariji so, kar je presenetljivo, bližje pisanju Slovenskega naroda kot izrazito prohrvaško usmerjenemu Slovencu. Neznani pisec je v izrazito baročnem slogu potožil: »Žalibog, to je naš podedovani greh: Slovani znajo postajati energični, radikalni in neizprosni do skrajnosti le tedaj, ko se koljejo med seboj! Kadar pa se borijo proti tujerodnim nasprotnikom, so nerazumljivo mehki, odjenljivi, in neopravičeno velikodušni. Kje bi že bilo Slovanstvo, ako bi vse one zaklade bojevitosti, ki jih hrani le za bratomorni boj, uporabljalo v boju proti sovražnemu tujstvu?!«¹²³

Slovensko časopisje je znalo vsako novičko obrniti na rovaš medsebojnega obtoževanja, kot na primer odškodnino Srbom, ki jo je zagrebš-

kemu meščanstvu naprtil s strani Hrvatov tako osovražen ban. Slovenski narod, denimo, ni za Hrvate pokazal nikakršnih simpatij. »Razglas vlade, da se pokrije povzročena škoda v približnem znesku 200 000 K s povišanjem davkov, je kakor leden curek ohladil vroče glave. Opozicijski listi protestirajo proti temu, da bi morali Hrvati povračati Srbom škodo, ter se sklicujejo na avtonomijo Zagreba. /.../ Ali tudi ne bo pomagalo, kajti davke plačujoči Srbi imajo pravico do javne varnosti in do nedotakljivosti javne posesti. Kar se jim je torej med izgredi uničilo in odneslo, mora se jim povrniti.«¹²⁴

Slovenec je nasprotnega mnenja. V oči ga je zbodla že pripomba vladnega uradnega lista, po kateri je mesto dolžno plačati škodo, ker ga na to veže čast. »To je seveda čisto nov nazor. Do zdaj se še ni nikjer plačala škoda, ki se je zgodila pojedinim osebam pri demonstracijah. Niti v Parizu, niti v Budimpešti in niti v Trstu se ni povračevalo škode in vendar ne more nobeden tajiti, da ne dajo ta mesta nič na svojo čast. Za ta mesta tedaj demonstracije niso sramota, sramota je le za Zagreb, ker je to hrvaško mesto.«¹²⁵ O pravičnosti takšnih potez bo sodilo ljudstvo, ki »dobro ve, kdo je največ kriv /.../; a ono gotovo ni pripravno, da podpira malomarnost državnih oblasti z mirnim plačevanjem nepravičnega davka.«¹²⁶

Za privoščljivo pisanje Slovenskega naroda je najhujše besede našel Slovenski list in s tem razkril prava čustva do tega časopisa. »Kakor pri vsaki zadevi, tako se je tudi pri zagrebških dogodkih postavilo glasilo slovenskih liberalcev na ono stran, ki ima našemu narodu neprijazno smer.«¹²⁷ Povišanje davkov je v nasprotju z zakoni in je s tem naperjeno proti hrvaškemu prebivalstvu. »Kadar so se prigodili izgredi od strani Lahonov v Trstu, ali od strani Madžarov v Budimpešti, tedaj seve ni bila vlada tako skrbna za oškodovance. Slovenski narod je bil tisti list, ki je tako postopanje madžarske vlade izrečno odobral in se celo norčeval iz Hrvatov (podčrtal Slovenski list, op. M.Z.).«¹²⁸ Drugega seveda ni bilo pričakovati od »lista, katerega prvaki so zvezani z Nemci in v drž. zboru s Srbi in ki letajo za vladno milostjo.«¹²⁹ Pisca v Slovenskem listu mo-

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ *Slovenec*, 25. 9. 1902.

¹²¹ *Ibid.*

¹²² *Zgodovina Slovencev, Ljubljana, 1979, str. 566.*

¹²³ *Slovenski list*, 6. 9. 1902.

¹²⁴ *Slovenski narod*, 18. 9. 1902.

¹²⁵ *Slovenec*, 19. 9. 1902.

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ *Slovenski list*, 27. 9. 1902.

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ *Ibid.*

ti še nekaj. Slovenski narod je prisoten skoraj v vseh zagrebških kavarnah in je odgovoren za napačno informiranje prijateljskih Hrvatov o slovenskih razmerah. Zato ga še toliko bolj radosti, ko sliši, »da sedaj 'Slovenski narod' mečejo iz ondotnih kavarn (podčrtal Slovenski list, op. M. Z.). Mi nimamo nič proti temu, ker je /.../ itak v nasprotju z ogromno večino slovenskega ljudstva«. ¹³⁰ Svojim političnim somišljenikom v Zagrebu priporoča širjenje »našega dnevnika 'Slovenca'. Spravite 'Slovenca' v zagrebške kavarne in restavracije. Tako bode v zvezi z umenjem slovenskega ljudstva. 'Slovenski narod' ne zastopa naše ljudstvo, ampak samo par liberalcev, od katerih se naše ljudstvo vedno v večjih množicah obrača proč«. ¹³¹ Reklama ni nikoli odveč, še zlasti, ko skrbi za njo nekdo drug. Neodvisni krščanski socialci so imeli kljub slogaški usmerjenosti liberalce očitno mnogo bolj v želodcu.

Bila je pravcata meščanska vojna

V Trstu izhajajoči socialdemokratski list Rdeči prapor je prve odmeve na zagrebške dogodke objavil 5. septembra. Pisec je pokazal veliko mero izvirnosti in literarne žilice, tako da citiram prvi odstavek skoraj v celoti. »Efialti¹³² in Herostrati¹³³! Tako so nas imenovali idealni naši rodoin domoljubi, ko niso zavriskali v bajnokrasno himno slovanske vzajemnosti. Efialti smo bili, ko smo se skeptično rogali ditirambično¹³⁴ hvalisani vzajemnosti. Herostrate so nas psovali, ko nismo sanjali idealne njihove sanje, ko si nismo belili in razbijali glave v uresničenje te ideje. Narodne izdajice so nam letale v obraz, ko smo dejali, da je nacionalno šovinističen boj diametralno nasprotje vzajemnemu nastopanju, da je vzajemnost nekaj povsem mednarodnega, da je vzajemnost internacionalna solidarnost in da je v nacionalni maškaradi ravno tako smešna kakor nacionalni socializem.« ¹³⁵ Kot ponavadi, tudi tukaj niso bili krivi preroki. Dva dela istega naroda se nerazumljivo sovražita. »...srbski nož v prsih Hrvata in hrvaška krogla v srcu Srba jim je triumf. Raje liže Srb sovražno mažaronsko peto, kot da bi podal bratskemu Hrvatu roko. In raje poljublja Hrvat »Švaba«, kot da bi privoščil bratu

Srbu prijazno besedo.« ¹³⁶ Šovinistično furijo so zanesli »fanatiki, ker niso mogli izhajati brez nje... In ker naravnega nacionalizma ni bilo, ustvaril se je umetniški«. ¹³⁷ Sledi opis omenjenih dogodkov. V Zagrebu je vladala »pravcata meščanska vojna, kakor za časa praškega tolovajstva nacionalne bestialnosti«. ¹³⁸ Iz tega sledi, da smo na pravi poti. Delavstvo je internacionalen pojem. »Zagrebški dnevi nam dokazujejo zopet iz novega, da je naš mednarodni ideal vzvišen nad umazanostjo in brutalnostjo nacionalnega šovinizma. Zatorej se ne jezite, če vam pravimo z nasmehom na obrazu: Slovanska vzajemnost – ad acta!« ¹³⁹

Nekaj dni kasneje je Rdeči prapor priobčil še natančen opis Khuenovega režima. »Sedanji ban Khuen /.../ ni sentimental – on je despotična, tiranska narava... Kakor staroperzijski satrap vlada.« ¹⁴⁰ Pod njegovo vlado »se je prepovedalo snovanje strokovnih društev, ki so v vseh deželah dovoljena... Naš bratski list 'Sloboda' ve o tej stvari povedati zgodbe, da se človeku kar lasje ježijo. Gojilo se je sistem policijotov, katerih mrghi po Hrvatskem kakor v Tržaškem starem mestu ščurkov«. ¹⁴¹ Čeprav je Praporov odnos do liberalne strani vse prej kot naklonjen, lahko na njegovih straneh preberemo podobno oceno hrvaških strank, kot v Slovenskem narodu. »Vse hrvatske stranke so bolj alimanj klerikalne in značilno je, da je bil prvi hujskač pri zadnjih izgredih, pri cestnih roparijah in cestnem požigu, krščansko – socialni urednik Hinko Sirovatka!« ¹⁴² Ubogega Sirovatko je torej slovensko časopisje obralo do kosti. Eni in drugi prenapeteži so le »orožje mažaronsko korumpirane vlade. Ona jih potrebuje, ona goji take kreature, njene mu sistemu so potrebne, da more v kalnem ribe loviti«. ¹⁴³

»Ljudstvo hrvatsko ... vidi v srbskem trgovcu čifuta.«

Tržaška Edinost je o zagrebških incidentih obširno poročala. Poleg agencijskih poročil je bralstvu že 4. septembra ponudila krajši komentar, s katerim je zbodla tudi slovensko ideološko

¹³⁰ Ibid.

¹³¹ Ibid.

¹³² Izdajalec domovine (SSKJ).

¹³³ Kdor stori slabo, nedopustno dejanje, da bi postal slaven (SSKJ).

¹³⁴ Navdušeno, zanosno (SSKJ).

¹³⁵ Rdeči prapor, 5. 9. 1902.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ Rdeči prapor, 12. 9. 1902.

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

mlatenje. »Ta podedovani greh, ta vir vse nesreče naše nosimo na sebi izlasti mi Jugoslovani. Tako vidimo v razmerju med Hrvati in Srbi, tako vidimo v klanju med Slovenci. Čitaj poročilo o kakem liberalnem, ali klerikalnem shodu – povsodi čitaš o grdih izbruhih jeze, in nekrščanskega (podčrtala Edinost, op. M. Z.) sovraštva, da se kar ne moreš ubraniti solze – rodoljubne žalosti.«¹⁴⁴ Oboji, Hrvatje in Srbi, so »skupno en fizičen narod, kajti hrvatski in srbski jezik je prav za prav identičen.«¹⁴⁵ Pisec priznava. Tokrat je prišlo izzivanje s srbske strani. »Soglašamo. Priobčene tistega članka /.../ je bil skrajno lahkomiselen čin... Vendar pa se nam zdi, da vzrok ni bil tolik, da bi opravičili take nasledke med brati iste krvi.«¹⁴⁶ Spet se pojavlja teza, prisotna tudi v Slovenskem listu in Rdečem praporju. »Ali mi znamo biti energični le proti sebi, a ne proti drugim.«¹⁴⁷ Od hrvaško-srbskega lasanja »ne bodo imeli koristi ne eni ne drugi, ampak – tretji!!«¹⁴⁸ Edinost je edina od slovenskih časopisov objavila tudi izjavo srbskih trgovcev o nestrinjanju s Srbobranom. »Podpisani meščani in trgovci izjavljamo v svojem in imenu ostalih meščanov, da obsojamo polemiko 'Srbobrana'... Izrekamo svoje obžalovanje nad žaljenjem hrvatskega naroda od strani 'Srbobrana' (podčrtala Edinost, op. M. Z.) in prosimo slavni hrvatski narod in veslepospovane meščane, da bi to našo izjavo sprejeli kot zadoščenje.«¹⁴⁹

Z naslednjim dnem je glasilo tržaških Slovencev pričelo objavljati serijo dopisov iz hrvaških krogov, podpisanih s psevdonimom Hrvat. Komentarji so bili usmerjeni slogaško, kakopak z občutnim poudarkom na Hrvatih. V samem začetku prvega sestavka pisec naznani, da ne želi razpravljati o Tomislavu, Lazarju, Tvrtku in sličnih osebah iz južnoslovanske zgodovine. Bolj ga zanimajo ideali obeh strani. Zakaj so izbruhnili neredi? »V Zagrebu vam bodo naobražene osebe rade volje priznale, da so Srbi v trgovini in kupčiji podjetnejši... Ljudstvo hrvatsko vidi /.../ v srbskem trgovcu čifuta. Istotako važno je, da Hrvatje menijo, da so Srbi po mišljenju in čustvovanju Bizantinci – ali kar je še huje – Grki!«¹⁵⁰ Srbski razumniki naj se postavijo v hrvaško kožo: »Kaj bi rekli v Belemgradu, ako bi se tam us-

tanovil 'Hrvatobran', katerega bi bila prva naloga iz Belegagrada javljati svetu, da Srbov ni...?«¹⁵¹ Hrvatje so prepolni obzirnosti. »Biskup Strossmayer je iz ozirov na Srbe akademijo umetnosti in znanosti v Zagrebu imenoval jugoslovansko!... Za Srbe pa je vse vsikdar in povsodi samo 'srbsko' (podčrtala Edinost, op. M. Z.)«¹⁵² Čehi da so v svojih časopisih nesramno podpirali Srbe, kateri se imajo, kar je absurdno, za vse kaj drugega kot za Slovane, »kajti, kdor je slab Slovan, ta ne more biti dober Srb (podčrtala Edinost, op. M. Z.)!«¹⁵³

Pisec se obljube, da se ne bo bavil z zgodovino, ni pretirano držal. Teden kasneje je že razpravljal o Konstantinu Porfirogenetu in njegovi famozni Beli Hrvaški. »Hočete li, da vam še citiram. A to, kar sem navedel, je že itak zadosten odgovor tistim, ki trdijo, da Hrvatov ni!«¹⁵⁴ Ugotovil je še, da je bila v srednjem veku »Srbija pod bratskim pokroviteljstvom hrvatskim.«¹⁵⁵ Da ga ne bi napačno razumeli, je končal v spravljivem tonu. »Morda se /.../ spametujejo tudi Hrvatje in Srbi, ki sedaj tekmujejo v upropaščanju samih sebe.«¹⁵⁶

V naslednjem prispevku se je odločil, da bi nekaj krivde za neljube razmere zvalil še na Žide. Zakaj pa ne, ko so že pri roki. »Je tudi čifutov in propadlih dijakov, ki bi Hrvatom in Srbom hoteli dajati programe! Kar se tiče čifutov, omenjam izrecno, da ne delam razlike med krščenimi in nekrščenimi, pa bili poslednji tudi katoliški kanoniki in škofje!«¹⁵⁷ Opazka o krščenih Judih je očitno letela na Francka. Avstrijski minister je izjavil, da v kulturnem pogledu ni razlike med Nemci v Rajhu in Avstriji. Zakaj zatorej obstoji meja med Hrvati in Srbi? Veliko krivde za zmešnjavo nosijo jezikoslovci, ki so razdelili Jugoslovane po zaimkih kaj, ča in što. Pri tem je treba pripomniti, da »razlika med našim jezikom tam gori na Štajerskem in tam doli v turški Macedoniji ni toliko, kakor je v Italiji med venecijanskim in florentinskim narečjem.«¹⁵⁸ Rešitev je v enotnosti knjižnega jezika (!). »Ali ne bi se moglo ustvariti književno združenje za vse pokrajine, v katerih se govori /.../ sličen jezik? Potem bi na-

¹⁴⁴ Edinost, 4. 9. 1902.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Ibid.

¹⁴⁸ Ibid.

¹⁴⁹ Edinost, 5. 9. 1902.

¹⁵⁰ Edinost, 6. 9. 1902.

¹⁵¹ Ibid.

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Edinost, 15. 9. 1902.

¹⁵⁵ Ibid.

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ Edinost, 29. 9. 1902.

¹⁵⁸ Edinost, 27. 10. 1902.

rod /.../ ceneje čital, a pisatelji bi laglje pisali in laglje živeli (podčrtala Edinost, op. M. Z.).¹⁵⁹ Ne eni ne drugi niso popolni, »Hrvat« bistrourmno ugotavlja: »Hrvatje preveč preučujejo, a premalo delajo; Srbi pa, ki dosti delajo, premalo preučujejo.«¹⁶⁰

Edinost je imela za hrvaške razmere še enega komentatorja. Svoje poglede je razgalil tudi skrivnostni »Ypsilon«, očitno Slovenec. V članku Hrvatski pa srbski šovinizem s slovenskega stališča se je najprej zgražal nad nacionalnim šovinizmom, ki je moralno nedopusten, preprosto moralno brutalen. Našel je marsikakšno pikro na račun Hrvatov, preseneča pa njegova obrazložitev, zakaj smo Slovenci upravičeni do kritike hrvaških razmer. »Večina dežel s slovenskim naseljenjem spada pod zgodovinsko hrvatsko državno pravo (podčrtala Edinost, op. M. Z.)....«¹⁶¹ Rešitev nesmiselnih sporov je jasna. »Ako gledajo zaresno nevihti v obraz, ki jim žuga skupno, potem se morajo, tako ali tako, sporazumeti med seboj za slogo (podčrtala Edinost, op. M. Z.).«¹⁶²

Tajna in skupna akcija vseh iredent

Zagrebska razgrajanja so odmevala tudi na Goriškem, v listih Soča in Gorica. Liberalne Soče dogajanje na Hrvaškem očitno ni pretirano zanimalo. Povzeli so zgolj suhoparna poročila, pri čemer so se komentarjev vzdržali. Gorica je, nasprotno, imela naše dogodke za jako važne. Vzrok za nered naj bi bila po njihovem mnenju kar pevska prireditelja! »Pevske slavnosti društva 'Kolo' v Zagrebu, o katerih smo svoj čas poročali, so imele slabih posledic. S teh slavnosti se je namreč poslal udanostni brzojav cesarju Francu Jožefu I. kot hrvatskemu kralju (podčrtala Gorica, op. M. Z.). /.../ Ta brzojavka je pa zbudila Srbe in v Belemgradu izhajajočem listu 'Srbski književni glasnik' bil je obelodanjen članek proti oni brzojavki...«¹⁶³ Zagrebški Srbobran je članek ponatisnil in dodal še nekaj opazk na račun Hrvatov, nakar se je ljudstvo dvignilo. Hrvaška užaljenost ni brez razloga, »kajti med njimi igrajo Srbi pravé kukavice, kar so zlasti pokazali za časa zadnjih drž. zbornih volitev, ko so Srbi vsi potegnili z Madžaronsko kliko.«¹⁶⁴ Gorica zagovar-

ja prepričanje o izdajalski vlogi Srbov, ki so bili nahujskani s strani Madžarov, kar naj bi dokazovala zlasti omenjena brzojavka. »Razni madžarski listi so se obregnili ob brzojavko, v kateri s imenuje Franc Jožef hrvatskim kraljem (podčrtala Gorica, op. M. Z.), češ da je nosilec krone sv. Štefana samo kralj Ogerske in so trdili, da se brzojavka vrne Hrvatom in se cesar ne zahvali. A cesar je na brzojavko odgovoril in se zahvalil na izrazih udanosti Hrvatov.«¹⁶⁵ Cesar že ve, koga ceni.

Gorica, vsaj formalno glasilo društva Sloga, je bila zagrizena zagovornica južnoslovanske sloge. V tem oziru je tudi pravilno napovedala prihodnost hrvaško-srbskih odnosov. »Madjari se sicer vesele tega dogodka, a njih veselje ne bode dolgo trajalo, ker se baš vsled teh dogodkov utegne izvršiti sporazumenje med Hrvati in Srbi.«¹⁶⁶ Obširnejše ovrednotenje južnoslovanskih razmer je Gorica priobčila šele 27. septembra s člankom Trnjeva pota Jugoslovancov. Sestavek bi lahko brali tudi kot shrhljivko. »Kakor, da mero-dajni činitelj v naši državi ne vidi, kaj se kuha tu doli na jugu, - kakor da je ta činitelj sploh obrnil obraz proč od našega juga - tako se godi državi in cesarju najzvestejšemu prebivalstvu tu doli, Slovencem in Hrvatom. To najzvestejše prebivalstvo je v čedalje večji nevarnosti ne le za svoj narodni obstanek, marveč tudi za obstanek življenja in imetja.«¹⁶⁷ Zakaj se to dogaja? Na tej točki nastopi paranoično-strašljivo vzdušje teorije zarote. Proti Slovanom na jugu je »organizirana neka skupna in tajna akcija vseh iredent (podčrtala Gorica, op. M. Z.) v svrhu, da se Slovani čim prej uničijo. Na Hrvatskem, osobito v Zagrebu, prizadeva se madjarska iredenta, da bi na razne načine škodovala Hrvatom in jim izpodgrebla lastna domovinska tla.«¹⁶⁸ Srbi imajo pri tej očitni zaroti posebno vlogo. »In jedna takih zanj so srbski naseljenci na Hrvatskem, kateri raje služijo madjarskemu šovinizmu, nego skupnosti s Hrvati in v blagor slovanske ideje.«¹⁶⁹ Gorica Srbom na Hrvaškem torej ne priznava statusa naroda, ampak jih ima zgolj za »naseljence«. V nadaljevanju komentarja je govora predvsem o povezavi Srbohrana z Madžari in banovi krivdi, ki je sploh dopustil tako hude žalitve.

¹⁵⁹ Edinost, 29. 9. 1902.

¹⁶⁰ Edinost, 27. 10. 1902.

¹⁶¹ Edinost, 22. 9. 1902.

¹⁶² Ibid.

¹⁶³ Gorica, 6. 9. 1902.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Gorica, 9. 9. 1902.

¹⁶⁷ Gorica, 27. 9. 1902.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Ibid.

Brez antisemitskih vložkov očitno ne gre. Za izpodkopavanje hrvaškega naroda naj bi nosila del odgovornosti tudi »nemška irredenta v zvezi z Židovstvom. To vidimo v trgovstvu in napredujoči industriji«. ¹⁷⁰ Prav tako da so se proti Hrvatoma zarotili Italijani, ki »kakor i Madjari in Nemci sovražijo hrvatsko politično misijo združenja Dalmacije s Hrvaško in tem potom ojačenje hrvatskega naroda«. ¹⁷¹ Članek se zaključi z vizijo samoodločbe narodov z ozadjem trialistične ureditve pod žezlom habsburške monarhije. Postavlja se vprašanje. »Kako pa naj mislijo Jugoslovani na samoobrambo /.../, ako se jim pred očmi vlade na javni cesti pri belem dnevu pobijajo njih pesniki, učitelji naroda in širitelji prosvete, kakor da bi bil najnevarnejši nasprotniki (podčrtala Gorica, op. M. Z.)?« ¹⁷²

»Znana je ona zgodovinska pravljica o Svatopulku in njegovih sinovih.«

Slogaški, a kljub temu klerikalni, ¹⁷³ v Mariboru izdajani Slovenski gospodar, ni razveselil svojih bralcev s podrobnejšim opisom zagrebških dogodkov. »Srbi in Hrvatje se vedno pisano gledajo, ker so Srbi pravoslavne vere, Hrvati pa naše katoliške.« ¹⁷⁴ Srbski časopis je Hrvate grdo oklevetal, »zato ni čudno, da se je vnela huda rabuka... Hrvati so vdrl v srbska stanovanja ter pobijali ondi, kar se je dalo pobiti«. ¹⁷⁵ Za zaključek je dobesečno ponovil ugotovitev Gorice, da lahko ravno te demonstracije pripeljejo do hrvaško-srbske sloge.

Več pozornosti dogodkom v Zagrebu pa je namenila celjska Domovina (1891-1908), ki je svarila pred razporom v bratskih vrstah. »Znana je ona zgodovinska pravljica o Svatopulku in njegovih sinovih. Na smrtni postelji jim je dal lomiti najprej zvezano butarico šib. Nihče je ni mogel prelomiti. Dal jim je posamezne šibe, te je prelomil vsak otroče.« ¹⁷⁶ Proti temu dobremu in prepotrebemu nauku se med Slovani dandanes najbolj greši. Bratsko mrcvarjenje »imamo prilike opazovati zlasti med Slovenci na Kranjskem, kjer se bje bratomorni boj skoro samo v zabavo posameznikov, ki iščejo na ta način zadoščenja

svoji strasti, svoji dobičkariji in slavospesnosti«. ¹⁷⁷

Srbi in Hrvatje so pravzaprav en narod. »To kaže zgodovina, to kaže naravna lega njihovih bivališč, posebno nam priča to skupni jezik. Sploh se imenuje od Germanov in Romanov oni, ki govori srbsko ali hrvatsko Srbo-Hrvat.« ¹⁷⁸ Bralci so dovolj podučeni, liberalna narava se lahko pokaže: »Izvor vsega srbsko-hrvatskega nasprotstva je v veri. Iskati ga je daleč v zgodovini.« ¹⁷⁹ Sovraštvo ni zajelo samo preprostih ljudi, vse bolj se širi tudi med omikanci. »To je pokazalo v zadnjem času čudno nesoglasje v odboru Hrvaške Matice, kjer je neki hrvatski učenjak privoščil Srbom dobro besedo in bil je skoro izobčen.« ¹⁸⁰ Srbi tudi niso nedolžni. »Povsod, kjer so, iščejo podpore v Slovanom sovražnih faktorjih. V Dalmaciji vidimo kako gredo /.../ z Lahoni roko v roko... V Hrvatski in Slavoniji podpirajo /.../ mažaronski sistem.« ¹⁸¹ Ogrom dovolijo skoraj vse zgolj iz enega razloga: »... da se zmaščujejo na Hrvate, ki so povsod kazali prejasno svoje sovraštvo do Srbov in so jim dajali preveč okušati svojo premoč.« ¹⁸² Komentator se je proti koncu naveličal zgražanja, tako da je zaključek sestavka raje posvetil pomilovanju. »Mi le pomilujemo te naše slovanske brate, ker ne spoznajo svoje lastne krvi, svojega lastnega rodu. Pomilujemo jih, ker vidimo, da ni daleč prekletstvo, ki je zadelo morilca svojega brata Kajna. Naša želja je, da se v imenu jugoslovanske ideje (podčrtala Domovina, op. M. Z.) /.../ srbsko-hrvaški boj čim prej preneha v prid slovanstva in osvobojenja od mađarstva.« ¹⁸³

Zusammenfassung

Das Echo auf antiserbische Demonstrationen 1902 in der slowenischen Presse

Im August 1902 publizierte das zentrale Presseorgan der serbischen Gemeinschaft in Kroatien Srbobran ohne Distanzierung einen Artikel von Nikola Stojanović über Serben und Kroaten. Der Autor berief sich auf die damals anerkannte

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Zgodovina Slovencev..., str. 560.

¹⁷⁴ Slovenski gospodar, 11. 9. 1902.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Domovina, 12. 9. 1902.

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Ibid.

Theorie der Nationen von Gumpowicz. Er erklärte, „die Kroaten sind weder ein Stamm noch ein Volk, sie befinden sich am Übergang vom Stamm zum Volk, aber ohne Hoffnung, daß sie je ein Volk bilden werden.“ Wegen des „Prozesses der allgemeinen Evolution“ seien sie auf dem Weg, „ein serbisches Volk zu werden.“ Dieser Artikel verschärfte die unterschwelligen kroatisch-serbischen Gegensätze derart, daß er dreitägige antiserbische Demonstrationen in Zagreb hervorrief, die zu gewaltsamen Zerstörungen serbischer Geschäfte und Lokale ausarteten. Die Demonstrationen 1902 bedeuteten den letzten und größten Ausbruch des Hasses zwischen beiden Völkern vor dem Beginn der kroatisch-serbischen Zusammenarbeit in der sogenannten „Politik des neuen Kurses“.

Die slowenische Presse kommentierte das Geschehen ausführlich, doch zeigte sie dabei, daß sie die kroatischen Verhältnisse schlecht oder gar nicht kannte. Der liberale Slovenski narod erklärte, daß die Kroaten „auf sieben oder acht Parteien zersplittert“ seien und von diesen Parteien „jede klerikal“ sei – womit er die kroatischen Sozialdemokraten und die „fortschrittliche Jugend“ ignorierte. Der katholische Slovenec wiederum informierte die slowenische Öffentlichkeit, daß die kroatische Opposition seit dem Treffen von Strossmayer und Starčević 1894 vereint sei, „obwohl sich ein Teil der Staatsrechtspartei nicht anschließen wollte, und sich zur Reinen Staatsrechtspartei erklärte.“ In Wahrheit bestand damals die Reine Staatsrechtspartei noch gar nicht, und ein Jahr später, als sie gegründet wurde, war die Opposition in Kroatien am zersplittertsten.

Die Überzeugung von der slawischen und jugoslawischen Verbundenheit war in allen Zeitungen unabhängig von ihrer politischen Orien-

tierung zu finden. Dennoch unterschied sich die Auffassung der jugoslawischen Idee bei den einzelnen Presseorganen der politischen Konkurrenz doch beträchtlich. Der Slovenski narod suchte die Ursache für die Auseinandersetzungen unter den „Brüdern gleichen Blutes“ im Glauben, der Slovenec hob den Katholizismus als Seele des Slawentums hervor, der sozialdemokratische Rdeči prapor blieb hingegen dem geflügelten Wort treu: „Proletarier aller Länder, vereint euch“. Auch innerhalb der einzelnen politischen Lager gab es Unterschiede. Unter den zahlreichen Berichterstatteern verschiedener Gesinnung finden wir auch „Jugoskeptiker“, die aber in der Minderheit waren und daher leichter zu ignorieren. Die größte Angst vor dem Süden zeigte, trotz dem Wohlwollen gegenüber dem Slawentum des Balkans, das katholische Lager, dessen negative Auffassung entlang der Achse orthodox – griechisch – östlich oszillierte.

Die slowenische Presse in Görz, Triest und der Steiermark nützte wegen des deutschen und italienischen Drucks die Geschehnisse in Zagreb nicht für partelpolitische Angriffe. Sie rief vielmehr zur Einheit der südslawischen Völker im Kampf gegen die ungarische und deutsche Oberherrschaft auf. Das katholische Blatt Gorica sah die Serben in Kroatien als „Ansiedler“ und deckte eine vermeintliche Weltverschwörung gegen die Slawen auf. Das Cillier Blatt Domovina verglich die Konflikte zwischen Kroaten und Serben mit den Auseinandersetzungen des katholischen und liberalen Lagers der Slowenen. Das Triester Blatt Edinost wälzte hingegen die Schuld an den Geschehnissen auf die Juden ab und empfahl eine einheitliche Schriftsprache für alle südslawischen Völker. Außerdem stellte es fest, daß „die Kroaten zuviel studieren, aber zuwenig arbeiten, die Serben aber, die viel arbeiten, zuwenig studieren.“

Mateja Režek

NEODVISNOST SODSTVA NA PREIZKUŠNJI

*Pravosodje in sistem politične kazenske represije
v Jugoslaviji (1948–1959)*

Desetletje po sporu z Informbirojem je bilo prelomno obdobje v zgodovini druge Jugoslavije. Vodstvo komunistične partije je tedaj opustilo togo posnemanje sovjetskega sistema, jugoslovanski socializem pa je začel dobivati drugačno podobo od tiste v Sovjetski zvezi. Kljub temu je bila neposredno po sporu z Informbirojem politika jugoslovanskih voditeljev vse prej kot premočrtna. Na eni strani so zavračali sovjetske obtožbe in neusmiljeno preganjali zagovornike resolucije Informbiroja, na drugi strani pa popravljali napake, ki jim jih je očital Stalin, ter s številnimi ukrepi dokazovali svojo poslušnost Moskvi. Takšno držo so jim narekovala tako ideološke vezi s Sovjetsko zvezo kot strah pred oboroženim posegom z Vzhoda in s tem povezano izgubo oblasti. Poudarjene stalinistične metode, ki so se jih še bolj kot prej oprijeli po sporu s Stalinom, so politično in gospodarsko krizo samo še bolj poglobile, zato so bili kmalu prisiljeni poiskati drugačne rešitve. Obenem je na jugoslovanske oblasti pritiskal Zahod, ki je v zameno za gospodarsko, politično in vojaško pomoč pričakoval koncesije v obliki demokratizacije politične ureditve.

Prisiljeni in odločni iznajti alternativo sovjetskemu modelu socializma so jugoslovanski voditelji na pragu petdesetih let ubrali vrtoglavo pot ideoloških iskanj. Krivdo za deformacije sovjetskega sistema so videli predvsem v zaverovanosti v močno državo, zato so začeli v nas-

protju s sovjetskim centralizmom poudarjati Marxovo tezo o odmiranju države, po kateri naj bi funkcije države postopoma prevzel delavski razred. Temu so se skušali približati z uvedbo samoupravljanja in družbene lastnine ter z decentralizacijo oblasti. Samoupravljanje je bilo najprej uvedeno v gospodarskih podjetjih, vendar so bila pooblastila delavskih svetov sprva bolj ali manj simbolična, domala vsa gospodarska gibanja pa je še naprej usmerjala centralna oblast. Politični voditelji so sklenili poenostaviti tudi orjaški državni aparat. Poleg tako imenovane reakcije so namreč najhujšega sovražnika socializma videli v birokraciji, ki se, če se ji ne prirežejo krila, slejkoprej razvije v vladajoči družbeni sloj.

Kritika stalinizma je spodbudila tudi razmišljanja o ločitvi partijske in državne oblasti, ki sta se dotlej tesno prepletali. Na šestem kongresu novembra 1952 se je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) deklarativno odpovedala neposredni oblasti ter se preimenovala v Zvezo komunistov Jugoslavije (ZKJ). Njena temeljna naloga naj bi postalo idejno usmerjanje in vzgoja množic v duhu socializma, s preimenovanjem pa so želeli njeni voditelji tudi navzven poudariti novo vlogo partije. V sklepih šestega kongresa se je zrcalila povrnjena politična samozavest in vizionarstvo tistega časa, čeprav za tako globoko rekonstrukcijo družbe, kot so jo napovedovali, ni bilo resnične volje in pripravljenosti. Notranji ustroj

partije je zato ostal skoraj nedotaknjen. Temeljlj je na načelu tako imenovanega demokratičnega centralizma, po katerem so bili višji organi nadrejeni nižjim, manjšina pa se je morala prilagajati sklepom večine, čeprav je bila znotraj partije dovoljena nekoliko svobodnejša razprava kot prej. V nasprotju s sklepi šestega kongresa sta se še vedno prepletali tudi državna in partijska oblast, edina zares avtonomna institucija sistema pa je bil Izvršni komite Centralnega komiteja (CK) ZKJ.

V začetku petdesetih let je prišlo do radikalnih premikov predvsem v ideologiji, praksa pa je za njimi precej zaostajala, saj je partija dovoljevala demokratizacijo le znotraj okvirov, ki so še zagotavljali njen politični monopol. Kljub temu je politična odjuga zajela domala vsa področja družbenega življenja, med njimi tudi pravosodje in kazensko pravo, ki sta bila dotlej le podaljšani roki revolucionarne oblasti.

Politična kazenska represija je bila v Jugoslaviji najostrejša v prvih letih po drugi svetovni vojni, ko je komunistična partija prevzela oblast, obenem pa tudi popoln nadzor nad pravosodjem. Njena politična represija je pravno slonela predvsem na zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo,¹ ki je politične delikte opredeljeval nadvse ohlapno ter s tem zajel domala vse dejanja, za katera je oblast menila, da jih je treba preganjati. Ker do leta 1951 ni bilo popolnega kazenskega zakonika, so posamični zakoni obravnavali tudi druge skupine kaznivih dejanj. Varstvu države so bili poleg zakona o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo namenjeni tudi zakon o zaščiti ljudskega premoženja, zakon o prepovedi izzivanja nacionalne, rasne in verske nestrpnosti ter zakon o zatiranju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže. Decembra 1947 je zvezna skupščina sprejela splošni del kazenskega zakonika,² ki se je prav tako zgledoval po sovjetski zakonodaji. Obsegal je le nekaj načelnih določb o kaznivih dejanjih, kazenski odgovornosti in sankcijah, že te pa so resno ogrožale temeljne pravice in svoboščine dr-

žavljanov. Zakon denimo ni spoštoval načela, da ni kaznivega dejanja in kazni zanj brez ustreznega zakona, temveč je uveljavil analogijo oziroma sklepanje po podobnosti kaznivih dejanj. S tem je poteptal načelo zakonitosti in odprl vrata samovolji, že tako represivni zakoni pa so postali zaradi možnosti ekstenzivne interpretacije še ostrejši.

Revolucionarna oblast je v praksi zavrгла načelo delitve oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno, namesto tega pa uvedla enotno oblast. Sodstvo je izgubilo vsakršno samostojnosti, kajti »ljudska oblast« je bila, kot se je avgusta 1945 izrazil poslanec začasne ljudske skupščine, kasneje minister za pravosodje, Frane Frol, »enotna in nedeljiva in vedno pridržana ljudstvu, zato je potemtakem tudi sodna funkcija vedno povezana z izvorom oblasti: z ljudstvom«.³ Politično zvestobo sodstva si je oblast zagotovila tudi z drugimi ukrepi, zlasti z uvedbo instituta sodnikov laikov, sodnikov brez pravne izobrazbe, včasih celo brez vsakršne izobrazbe, ki pa so bili toliko bolj predani novi politični ureditvi. Dejansko so bili sodniki laiki politični aktivisti, ki so z izrazito enostranskim sojenjem in nepoznavanjem zakonov resno ogrožali pravno varnost državljanov. Pomanjkljivosti instituta sodnikov laikov je oblast zaznala razmeroma zgodaj, saj se je že oktobra 1947 v poročilu slovenskega ministrstva za pravosodje znašla ugotovitev, da sodniki laiki nepravilno uporabljajo zakone in izrekajo kazni, ki jih zakon sploh ne pozna.⁴ Zaradi nepravilnosti v njihovem sojenju so se kmalu pojavile zahteve po večji strokovnosti in sistematičnem izobraževanju sodnikov laikov. Na pragu pomladi 1948 je slovensko pravosodno ministrstvo poročalo, da »smo s čiščenjem in prevzgojo pravniškega kadra pri naših sodiščih dosegli, da je odpadla potreba po političnih aktivistih pri sodiščih, kar so sodniki nepravniki sprva dejansko bili. Začeli smo uveljavljati načelo, da veljajo tudi za sodnike nepravnike enaki kriteriji kot za sodnike pravnike in da ne moremo več ločiti pri sodniku politične izgraženosti na eni strani in njegovega strokovnega znanja na drugi strani.«⁵ Kljub dodatnemu izobraževanju in nenehnim opozorilom so sodniki laiki ponavljali napake, zato so začele oblasti razmišljati o ukinitvi tega instituta. Tik pred njegovo načel-

¹ Uradni list DFJ, 1945, št. 66. Več o materialnem kazenskem pravu: Ljubo Bavcon, Ivan Bele, Peter Koba, Marijan Pavčnik: Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve; politični delikt, Ljubljana 1987, str. 175–177; Ljubo Bavcon, Alenka Šelih: Kazensko pravo; splošni del, Ljubljana 1999, str. 92–93; Ljubo Bavcon: Materialno kazensko pravo v času dachauskih procesov, v: Dachauski procesi; raziskovalno poročilo z dokumenti, Ljubljana 1990, str. 118–124.

² Uradni list FLRJ, 1947, št. 106.

³ Treće zasedanje AVNOJ i zasedanje privremene narodne skupštine, 7.–24. 8. 1945, str. 383.

⁴ Roman Ferjančič, Louro Šturm: Brezpravje; slovensko pravosodje po letu 1945, Ljubljana 1998, str. 19.

⁵ Prav tam, str. 114.

no odpravo leta 1951 je bilo med jugoslovanskimi sodniki 21 odstotkov laikov, vendar se je njihov delež po posameznih republikah precej razlikoval. Daleč največ sodnikov laikov je bilo med bosansko-hercegovskimi sodniki, kar 60 odstotkov, njihovo število pa je obenem doseglo tudi 40 odstotkov vseh laikov na jugoslovanskih sodiščih.⁶

Pod vplivom sovjetske teorije je leta 1948 nastal tudi zakon o kazenskem postopku.⁷ Pravice obdolženca in vlogo odvetnika je postavljal v ozadje, bolj kot običajno pa je v predhodnem postopku poudarjal vlogo javnega tožilca in organov državne varnosti, ki naj bi delovali pod tožilčevim nadzorom. Dejansko je imela v prvih povojnih letih Uprava državne varnosti (UDV) odločilno vlogo v celotnem kazenskem postopku, saj je javno tožilstvo njene odločitve nemalokrat zgolj pravno formuliralo, sodišče pa potrdilo pred javnostjo. Tedanji zvezni javni tožilec Josip Hrnčević je v spominih zapisal, da je bila pri pomembnejših kaznivih dejanjih preiskava v rokah UDV, v postopkih, ki so bili sproženi z namenom zaplembe premoženja, pa se je celo dogajalo, da so javni tožilci v sodelovanju s partijskimi komiteji in UDV vnaprej določili, koga in kako kaznovati ter od sodišča zahtevali le izvršitev.⁸ V političnih sodnih procesih je preiskava pogosto potekala le v smeri obremenjevanja obtoženca, ta pa je bil zaradi nedosledne zakonodaje z obtožnico nemalokrat seznanjen šele na glavni obravnavi. Sodniki, med katerimi je bilo precej nepravnikov, so se ob zanemarljivi vlogi odvetnikov mnogokrat opirali le na trditve javnih tožilcev, sodbe pa prepisovali iz obtožnic, kar pomeni, da mnogim obtožencem niso sodila sodišča, temveč javni tožilci.⁹

Nezakonitost in samovolja sta se razrasli zlasti v političnih sodnih procesih. Mednje so sodili procesi proti kolaborantom in vojnim zločincem, sojenja nasprotnikom komunizma ter sodni procesi, sproženi z namenom zaplembe premoženja. Nedolgo zatem so se jim pridružila sojenja komunistom, med katerimi so bili daleč

najobsežnejši tako imenovani Dachauski procesi med letoma 1947 in 1949. Neposredno po sporu s Sovjetsko zvezo se je krog političnih nasprotnikov razširil tudi na komuniste, ki so zagovarjali resolucijo Informbiroja. V brezglavem strahu so oblasti preganjale tako resnične kot namišljene »informbirojevce«, število notranjih sovražnikov pa je tako naraslo, da ga sodišča kmalu niso dohajala. Oblast je zato del pristojnosti prenesla na upravne organe, ki so brez vsakršne sodne obravnave pošiljali ljudi na tako imenovano družbeno koristno delo na Goli otok ali v kak drug kraj. Po doslej znanih podatkih je bilo kaznovanih 16.288 oseb, število vseh, ki so jih jugoslovanske oblasti obravnavale zaradi »informbirojevstva«, pa presega 55.000. Med kaznovanimi je bilo Slovencev razmeroma malo, le 3.4 odstotka, precej večji, kar 65 odstoten, pa je bil delež Srbov in Črnogorcev.¹⁰

Klasični kriminal je bil v prvih povojnih letih deležen precej manjše pozornosti, čeprav se je zaradi neurejene zakonodaje pogosto dogajalo, da so skušali javni tožilci tudi najbanalnejšim kaznivim dejanjem pripisati politično težo. Vodilni hrvaški politik Vladimir Bakarić je februarja 1951 v zvezni skupščini grajal takšne poskuse javnih tožilcev, saj so po njegovih besedah debeli premazi politične barve prek običajnega kriminala zmanjševali težo storjenih kaznivih dejanj, kaznim pa nadeli privid trenutnega političnega oportunizma.¹¹

Bakarićeva kritika javnih tožilcev sodi v čas, ko je jugoslovanski politični vrh že opustil posnemanje sovjetskega vzora in začel iskati alternativni model socializma. Val sprememb je zajel tudi pravosodje in kazensko pravo, ki sta dotlej nosila izrazit sovjetski pečat. Eden najpomembnejših partijskih dokumentov, ki je posegel na to področje, je bila Resolucija o nadaljnji krepitvi pravosodja in zakonitosti, sprejeta na četrtem plenumu CK KPJ junija 1951.¹² Resolucija je v marsičem spremenila dotedanji koncept pravosodja, saj so se partijski voditelji zavzeli za utrditev zakonitosti in izpopolnitev sodne zakonodaje, poudarili pa so tudi, da morajo biti sodniki ne le predani socializmu, temveč tudi pravno

⁶ Četvrti plenum CK KPJ, 3.–4. 6. 1951, v: *Sednitce Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)*, Beograd 1985, str. 529.

⁷ Uradni list FLRJ, 1948, št. 97. Več o procesnem kazenskem pravu: Peter Kobe: *Kazensko pravni sistem, organi kazenskega pregona in pravosodja v času dachauskih procesov*, v: *Dachauski procesi*, str. 91–106.

⁸ Josip Hrnčević: *Svjedočanstva*, Zagreb 1986, str. 122, 127–128.

⁹ R. Ferjančič, L. Šturm: *Brezpravje*, str. 28–33.

¹⁰ Radovan Radonjić: *Izgubljena orijentacija*, Beograd 1985, str. 74–77.

¹¹ Treće redovno zasjedanje Veća naroda i Saveznog veća; stenografske beleške, 25.–27. 2. 1951, Beograd 1951, str. 30–31.

¹² Resolucija IV. plenuma CK KPJ o nadaljnji krepitvi pravosodja in zakonitosti. *Komunist*, V, 1951, št. 2–3, str. 1–4.

izobraženi, s čimer je bil vsaj načelno opuščen institut sodnikov laikov. Preiskavo o kaznivih dejanjih naj bi prevzela sodišča, funkcija javnega tožilca bi bila omejena na zastopanje obtožbe pred sodiščem, dotlej stigmatizirani odvetniki pa naj bi dobili več prostora v kazenskem postopku.

Uvodni referat četrtega plenuma je pripravil zvezni notranji minister in načelnik UDV Aleksandar Ranković. Ta je za tisti čas dokaj odkrito govoril o napakah in slabostih v delovanju pravosodja in organov kazenskega pregona, vendar je bilo v njegovih besedah precej sprenevedanja. Tako je denimo Goli otok opisal kot *»delovišče socialistične izgradnje, kjer je zapornikom, poleg koristnega fizičnega dela, omogočeno tudi kulturno-prosvetno življenje»*.¹³ V nadaljevanju je povedal, da je napočil čas, ko je treba okrepiti pravosodje, utrditi zakonitost in zaščititi pravice državljanov ter s tem preprečiti samovoljo in nezakonitost. Sodišča so namreč po njegovih ocenah mnogokrat sodila površno in pod vplivom lokalnih oblasti, njihove odločitve pa so se opirale bodisi na premoženjsko stanje, razredno pripadnost ali preteklost posameznikov, ne pa na konkretna kazniva dejanja. Poleg tega so se sodniki nemalokrat zadovoljili zgolj z izsledki UDV in obtoženčevim priznanjem, za materialno resnico pa jim ni bilo mar. Ranković je priznaval, da je številne napake zagrešila tudi UDV, ki ji je sam načeloval. Tajna policija namreč pogosto ni spoštovala zakonov, čeprav se *»v nobenem primeru ne nahaja nad oblastjo in zakonom, temveč je po svojem značaju in nalogah predvsem poklicana, da štiti interese ljudske skupnosti in da se strogo drži zakona»*.¹⁴ Zlasti kritičen je bil do neupravičenih aretacij, saj je bilo po podatkih javnega tožilstva in ministrstva za notranje zadeve leta 1949 kar 47 odstotkov aretacij neutemeljenih. Poleg tega je UDV pogosto kršila zakonske roke pri prijavljanju aretacij tožilstvu ter izsiljevala sojenja, četudi je šlo za neznatna kazniva dejanja.

Skrb zbujaajoče stanje v pravosodju je bilo po Rankovićevem mnenju posledica vpletanja lokalnih oblasti v delo sodišč, saj so ponekod sodniki iz strahu pred morebitno nepravilno odločitvijo pričakovali povsem konkretna navodila, kako naj sodijo. Ranković je zato izrecno zavrnil vsakršen poskus neposrednega vpletanja v delo

sodišč z lokalnih oblastnih pozicij, ne pa tudi z najvišjih. Obenem je poudaril, da *»neodvisnost naših sodišč ne pomeni in ne sme pomeniti njihove neodvisnosti od pridobitev ljudske revolucije, od interesov delovnih množic, niti njihove izoliranosti od družbenih in političnih dogajanj naše socialistične graditve»*.¹⁵ Zavzel se je tudi za strokovno izpopolnjevanje sodnikov, ki bi morali biti hkrati dobro seznanjeni s politično usmeritvijo. Pogoj za mesto stalnega sodnika naj bi postala pravna izobrazba, od tega načela pa bi smeli odstopiti le ob resničnem pomanjkanju strokovnega kadra. Poleg tega bi morali preiskavo prenesti na sodišča in poskrbeti za zakonitost predhodnega postopka, okrepiti pa bi morali tudi vlogo odvetnikov. Utrditev ugleda sodišč, krepitev zakonitosti in demokratizacija pa nikakor ne pomenijo popuščanja sovražnikom socializma, je bil odločen notranji minister, *»nasprotno, prav sodišča, ki bodo imela veliko avtoriteto in bodo svoje delovanje utemeljevala na spoštovanju zakonitosti - bodo in morajo biti najstrožji in najbolj neusmiljeni sovražniki vseh pojavov, ki povzročajo škodo socialistični skupnosti ali ogrožajo njen obstoj»*.¹⁶

V razpravi po Rankovićevem referatu se je odnosa lokalnih partijskih organizacij do sodišč dotaknil tudi Josip Hrnčević. Po njegovem mnenju se je ta odnos omejeval zgolj na direktive, *»takšno komandiranje pa ni prihajalo le s strani lokalnih organov. Vemo za razne stvari. Na primer, ne le da so sekretarji menili, da morajo celo v mesecih odrediti kazen, ki jo bo izreklo sodišče, kar je resnično povsem narobe, temveč so takšne direktive prihajale tudi od zgoraj»*.¹⁷ Poleg tega se je postopek pred sodišči pogosto odvijal v povsem napačno smer, saj je bil usmerjen predvsem k dokazovanju krivde obtoženca, obramba pa ni imela nikakršne veljave. Zakaj je imela partija odklonilen odnos do odvetnikov, je skušal pojasniti Miloš Minić. Odrinjenost odvetnikov je opravičeval z njihovo *»idejno zaostalostjo»*,¹⁸ čeprav so v resnici odvetniki tedaj veljali za vnaprej sumljive, pritiskom pa so bili podvrženi zlasti tisti, ki so zagovarjali politične prestopnike.

Mnenjem o sovražnosti odvetnikov je pritegnil tudi Edvard Kardelj. Poudaril je, da bo treba izbiri odvetnikov v prihodnje nameniti več po-

¹³ Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952), str. 514.

¹⁴ Prav tam, str. 522.

¹⁵ Prav tam, str. 527.

¹⁶ Prav tam, str. 542.

¹⁷ Prav tam, str. 546.

¹⁸ Prav tam, str. 555.

zornosti, kajti »če ne dosežemo kvalitete kadrov v advokaturi, jo bomo morali enkrat razpustiti. Zdaj je celotna dejavnost advokature uperjena proti nam.«¹⁹ Govoril je tudi o napakah v sistemu pravosodja, zlasti o premoči javnih tožilcev in mačehovskem odnosu do sodnikov, ki so bili slabo plačani in odrinjeni v povsem neprimerne prostore, za nameček pa so se v njihovo delo vpletale lokalne oblasti. Kardelj je menil, da bi morala vrhovna sodišča postati samostojnejša, vendar bi jih morali prej politično in strokovno utrditi, kajti »dati jim zelo pomembne naloge, pustiti pa slabe kadre, /.../ to bi praktično pomenilo oslabiti naš sistem. Tukaj ne smemo imeti iluzij. Ko govorimo o neodvisnosti sodišč, ne govorimo o neki administrativni neodvisnosti. Tu gre, po mojem mnenju, predvsem za neodvisnost sodišč od lokalnih faktorjev. To je najvažnejše. Sodišča morajo delati na podlagi zakona, pa tudi na splošni liniji partijske politike.«²⁰ Ker naj bi vrhovna sodišča politično usmerjala delo nižjih sodišč, bi morali biti med vrhovnimi sodniki tudi člani partijskega vodstva, pri čemer »ne pravim, da bi morali biti vsi (vrhovni sodniki) člani CK, temveč da bo vsaj čvrsto jedro, na katero se bo Partija mogla opreti.« Partija namreč ni nameravala spustiti vajeti iz rok, njeni voditelji pa tega niti niso prikrivali. Kardelj je, denimo, svoj pogled na neodvisnost sodstva izrazil z besedami: »Bili bi iluzionisti in frazerji, če bi rekli, da želimo povsem neodvisna sodišča, vendar moramo preprečiti, da bi lahko vsak lokalni organ, kolikor bi hotel, vplival na njih.«²¹

Z načelno prepovedjo vmešavanja lokalnih oblasti v delo sodišč je bil resda storjen korak k njihovi neodvisnosti, vendar o pravi samostojnosti sodstva ne moremo govoriti, ker so morala sodišča še vedno odločati v sozvočju s partijsko politiko. Oblast se je namreč odpovedala le neposrednemu poseganju v njihovo delo, ne pa tudi posrednemu vplivu nanje, saj so morali sodniki poleg strokovnih izpolnjevati tudi politične pogoje. Premik k neodvisnosti sodstva je pomenila tudi opustitev instituta sodnikov laikov, čeprav je bilo še konec leta 1952 na jugoslovanskih sodiščih prek 11 odstotkov sodnikov brez pravne izobrazbe.²² V Sloveniji je bil odstotek sodnikov laikov nekoliko nižji, zato so slo-

venski partijski voditelji že aprila 1952 ugotavljali, da vprašanje strokovnosti sodnikov ni več aktualno. Bolj vprašljiva naj bi bila njihova politična primernost, kajti na Hrvaškem so se po besedah Mirka Zlatnarja »pri reorganizaciji orientirali samo na strokovnost ter so natrpali sodišča s pravniki, ne glede na to, ali je član Partije ali ne. Tako so si v sodno službo natrpali veliko ljudi, ki so negativni, ter so glede tega dosti na slabšem kot pri nas.«²³

Da bi si zagotovila vdanost sodnikov, jih je skušala oblast čim več pritegniti v partijo, kajti, kot je na seji politbiroja CK KPS 18. maja 1951 povedal Boris Kraigher, »morajo biti sodišča tako formirana, da se na njih lahko zanesemo kot na UDV.«²⁴ Leta 1954 je bila na slovenskih sodiščih skoraj polovica stalnih sodnikov članov ZKS, kar je v primerjavi z letom 1951, ko je bila v partijo včlanjena tretjina sodnikov, opazen porast.²⁵ Še več skrbi so oblastem povzročali odvetniki, saj so se po Kraigherjevih besedah v njihovih vrstah združevali »klerikalni in liberalni elementi v zelo rafinirani, ne konkretno organizirani, toda praktično vsakodnevnih akcijah proti socializmu.«²⁶

Kljub zahtevam po večji neodvisnosti sodišč in prepovedi vmešavanja lokalnih oblasti v njihovo delo je šel razvoj marsikje svojo pot. Navodila od zgoraj so bila namreč nejasna in dvoumna, odločitev o tem, kje je meja med neposrednim vpletanjem v delo sodišč in posrednim političnim vplivanjem, pa je bila največkrat prepuščena lokalnim partijskim komitejem, ki so si priporočila višjih forumov pogosto razlagali po svoje. Tako se je denimo konec leta 1951 v Trbovljah zgodilo, da se je moral neki sodnik zagovarjati pred okrajnim komitejem, češ da je nepravilno sodil, zaleгла pa niso niti opozorila predsednika okrožnega sodišča in okrožnega tožilca o nedopustnosti takšnega ravnanja. Spet drugje so po mnenju partijskih voditeljev neodvisnost sodstva razumeli preveč dobesedno, saj so »nekako dvignili roke od sodišč.«²⁷

¹⁹ Prav tam, str. 567.

²⁰ Prav tam, str. 564.

²¹ Prav tam, str. 565.

²² Šesto redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća; stenografske beleške (knjiga druga), Beograd 1953, str. 238.

²³ ARS I, fond CK ZKS, šk. 2, Seja organizacijskega sekretariata CK KPS, 28. 4. 1952, str. 2.

²⁴ ARS I, fond CK ZKS, šk. 2, Seja politbiroja CK KPS, 18. 5. 1951, str. 1.

²⁵ R. Ferjančič, L. Šturm: Brezpravje, str. 57.

²⁶ ARS I, fond CK ZKS, šk. 1, VII. plenarno zasedanje CK KPS, 26.-27. 1. 1952, str. 8.

²⁷ Prav tam, str. 26.

Že tako omejeno neodvisnost sodstva je redkokdo spoštoval, sodne odločitve pa so napadali celo v tisku. Nestrinjanje s posameznimi odločitvami sodišč se je nemalokrat sprevrglo v udrihanje po sodstvu, ki da ne razume revolucionarnih sprememb v družbi, podlega preživetju miselnosti in se zateka k formalizmu, s katerim ščiti predvsem nasprotnike socializma. Nič bolj spoštljivi do sodstva niso bili najvišji partijski voditelji. Tako je denimo član CK ZKJ in eden vplivnejših partijskih ideologov Milentije Popović julija 1953 v Naši stvarnosti ostro napadel sodišča, trditve o njihovem nerevolucionarnem sojenju in formalizmu pa je podkrepil s tremi, po njegovem mnenju nepravilnimi sodnimi odločitvami. V prvem primeru naj bi neki »reakcionar« javno razglašal, da se bo kralj Peter vrnil, hkrati pa žalil Tita. Ogorčen nad njegovimi besedami, ga je neki komunist pretepel in bil obsojen na deset mesecev zapora, »reakcionar« pa naj bi ostal na prostosti. K formalizmu naj bi se sodišče zateklo tudi v drugih dveh primerih, ko je nekega »špekulanta« iz povsem formalnih razlogov oprostilo davka oziroma ko je na zaporno kazen obsodilo komunista, ki naj bi v času obveznih odkupov nadlegoval nekega »vaškega mogotca«. Takšna sodna praksa je bila po Popovičevem mnenju posledica nepravilnega razumevanja sprememb, ki so se zgodile v preteklih letih, zato se je spraševal, ali so sodniki in odvetniki sploh dorasli zahtevam časa in ali se ni morda prav zaradi njihove buržoazne miselnosti sovražnik že vtihotapil v socialistično življenje.²⁸

Površnim ocenam in udrihanju vsevprek se je na zasedanju zvezne skupščine septembra 1953 uprl predsednik vrhovnega sodišča FLRJ Josip Hrnčević. Čeprav se je strinjal, da mora biti delo sodišč podvrženo nadzoru javnosti, je opozoril, da kritiki mnogokrat ne ločijo resničnega formalizma od namišljenega. O pravnem formalizmu bi namreč lahko govorili le tedaj, ko sodnik zaradi površnosti, zmede in zunanega pritiska pred seboj ne vidi bistva odnosov, o katerih odloča, v takšnih primerih pa zakon omogoča pritožbo na višje sodišče, obnovitev postopka in druga izredna pravna sredstva, s katerimi je mogoče preprečiti ali vsaj omejiti krivice. Na očitke, da sodišča izrekajo preblage kazni, je Hrnčević odgovoril, da so dolgoletne zaporne kazni že same po sebi dovolj hude, predvsem pa, da na-

men kaznovanja ni maščevanje, temveč odvrčanje od kaznivih dejanj ter izolacija in prevzgoja storilca. Strogo spoštovanje zakonov je nekaj povsem drugega od pravnega formalizma, je poudaril predsednik vrhovnega sodišča, vprašal pa se je tudi, kaj bi ostalo od zakonov, če jih ne bi spoštovali. Zakoni namreč zagotavljajo svobodo in pravice državljanov, z njihovim nespoštovanjem pa bi odprli vrata samovolji in brezpravju.²⁹

Zaradi kritik, kakršna je bila Popovičeva, se je marsikateri sodnik spraševal, ali so represivne metode iz časov obveznih odkupov res stvar preteklosti in ali ni morda načelo enakosti pred zakonom zgolj deklarativno. V polemiko o pravosodju v Naši stvarnosti sta se zato vključila sodnik vrhovnega sodišča FLRJ Vladimir Klember in sodnik vrhovnega sodišča LR Srbije Tihomir Janić, ki sta dokazovala enostranskost Popovičeve kritike in svarila pred brezpravjem, v katerem bi se znašli, če bi dopuščali samovoljo lokalnih aktivistov. Opozorila sta tudi, da primeri, ki jih je navedel Popović, niso bili niti posrečeno izbrani niti natančno opisani. V prvem primeru je namreč komunist vinjenemu »reakcionarju« povzročil hude telesne poškodbe, zato mu je sodišče odmerilo temu primerno zaporno kazen, zaradi besed, ki jih je izrekel v pijanosti, pa je kazen štirih mesecev zapora doletela tudi »reakcionarja«. V drugem primeru je sodišče razveljavilo odločbo davčnega organa, ker je bil »špekulantu« davek odmerjen brez ugotovitve davčne osnove, v tretjem primeru pa je sodišče ugotovilo, da je organ odkupa resnično grobo ravnal z »vaškim mogotcem«.³⁰

Kako majhen vpliv so imeli pozivi k spoštovanju zakonitosti in kako omejena je bila neodvisnost sodstva, dokazuje Titov govor v Trebinju 3. oktobra 1954. Predsednik republike je povedal, da kljub zahtevam po strogem spoštovanju zakonov, ki varujejo državno ureditev in interese državljanov, nekateri s pomočjo sodišč še vedno zlorablajo njihove pomanjkljivosti. Z delom sodišč, ki da nepravilno interpretirajo socialistične zakone in se za nameček upirajo javni kritiki, zato ni bil zadovoljen. »V naši državi je sleherni človek podrejen javnemu mnenju, mne-

²⁸ Milentije Popović: *O nekim pojavama iz oblasti pravne i sudske prakse. Naša stvarnost, VII, 1953, št. 7, str. 125–130.*

²⁹ Šesto redovno zasedanje Veća naroda i Saveznog veća, str. 255–260.

³⁰ Vladimir Klember, Tihomir Janić: *Povodom napisa »O nekim pojavama iz oblasti pravne i sudske prakse«. Naša stvarnost, VII, 1953, št. 11, str. 103–112.*

nju skupnosti, kritiki. So mar sodniki kaj drugega,« se je spraševal ter nadaljeval, da »imamo tudi take sodnike, ki ne zaupam, da imajo pri izpolnjevanju svoje dolžnosti dobre namene; saj imamo celo vrsto dokazov, kako so izrabljali svojo sodno prakso. /.../ Ne bom jih omenjal, rečem pa, naj si zapomnijo, da imamo v naši skupnosti tudi vrhovno nadzorstvo, in sicer ljudstvo - temu nadzorstvu pa se ne bo izognil nihče; in ti ljudje ne smejo prav nič godrnjati, zakaj ljudstvo ima pravico, da jih nadzoruje in da pove, kaj je pravično in kaj ne.«³¹

Milejše sodbe, ob katere so se spotikali celo najvplivnejši politiki, so bile plod nove kazenske zakonodaje oziroma politične sprostitev po prelomu s stalinizmom. Marca 1951 je zvezna skupščina sprejela kazenski zakonik,³² ki je v splošnem delu odpravil analogijo ter s tem omejil samovoljo in nezakonitost. V nasprotju s stariim kazenskim zakonikom je obsegal tudi posebni del oziroma seznam prepovedanih dejanj in kazni zanje, zajel pa je tudi klasična kazniva dejanja, za katera so dotlej sodili na podlagi predvojne kazenske zakonodaje. Novi kazenski zakonik je vnesel precejšnje novosti na področje kaznovanja, saj je ukinil kazni izgube državljanstva, odvzema prostosti s prisilnim delom, izgube čina in državne službe, razen za tujce pa tudi kazen izgona. Smrtne kazni sicer ni odpravil, vendar so jo smela sodišča izrekat le kot skrajni ukrep za najhujša kazniva dejanja, sodnik pa je imel vedno na izbiri kazen dosmrtnega zapora. Kot stranska kazen je še vedno obstajala kazen izgube državljanstvih pravic, ki je zajemala odvzem volilne pravice, pravice opravljanja voljenih funkcij in javnega nastopanja, kazen konfiskacije premoženja pa je bila lahko izrečena kot stranska kazen le za tista kazniva dejanja, kjer je bilo to izrecno določeno. Kazenski zakonik je v naslednjih letih doživel nekaj sprememb, kazensko represijo pa je omilila zlasti leta 1959 sprejeta novela kazenskega zakonika,³³ ki je ublažila kazni za nekatere delikte, zmanjšala število kaznivih dejanj, za katera se je lahko izrekla smrtna kazn, odpravila izvršitev

smrtne kazni z obešenjem ter namesto dosmrtnega zapora uvedla dvajsetletno zaporno kazn.

Septembra 1953 je zvezna skupščina sprejela tudi novi zakonik o kazenskem postopku.³⁴ Najpomembnejše novosti so bile prenos preiskave v roke sodišča, razširitev pravice do obrambe, omejitev trajanja pripora in preiskovalnega zapora, pravica do pritožbe ter pravica po krivem obsojenih ali nezakonito zaprtih do odškodnine. Zakonik o kazenskem postopku je precej omejil vsemogočnost javnih tožilcev, čeprav so ti zadržali pomembno pooblastilo, da lahko z zahtevo o poizvedbah sprožijo kazenski postopek, ne da bi bila njihova zahteva podvržena nadzoru. Javni tožilec je imel glavno besedo v predhodnem oziroma pripravljalnem postopku, saj je odločil, kateri organ bo opravil poizvedbe, pri čemer je imel na izbiri preiskovalnega sodnika ali organ za notranje zadeve. Kot je v dopisu Borisu Kraigherju julija 1953 zapisal podpredsednik zveznega izvršnega sveta Aleksandar Ranković, pa so lahko organi za notranje zadeve »v nujnih primerih« začeli poizvedovati tudi brez zahteve javnega tožilca. Drugi del predhodnega postopka, preiskavo, naj bi vodilo okrožno sodišče po senatu ali preiskovalnem sodniku, pri čemer je Ranković poudaril, da mora imeti preiskovalni sodnik ustrezno strokovno izobrazbo »in druge kvalifikacije«. V sozvočju s tem navodilom je Državni sekretariat za pravosodno upravo LRS izdelal načrt, koliko preiskovalnih sodnikov bi bilo treba izvoliti na posameznih okrožnih sodiščih in kdo bo lahko kandidiral za preiskovalnega sodnika. Ker je pravnikov primanjkovalo, so maja 1953 sklenili, da »bi bilo potrebno zato kandidirati za preiskovalne sodnike tudi takšne tovariše, ki imajo na eni strani dovolj izkustva z dosedanjim preiskovalnim delom pri UDV ali javnem tožilstvu, na drugi strani pa študirajo na pravni fakulteti kot izredni študenti ter imajo vse izglede, da bodo pravno fakulteto tudi dovršili.«³⁵ Pri prenosu preiskave na sodišča pa se je očitno zatikalo, saj

³¹ Jostp Broz Tito: *Borba za mir in mednarodno sodelovanje* (VIII. knjiga), Ljubljana 1959, str. 298.

³² Uradni list FLRJ, 1951, št. 13. Več o KZ iz leta 1951: L. Bavcon, A. Šelih: *Kazensko pravo*, str. 93–94; L. Bavcon, I. Bele, P. Kobe, M. Pavčnik: *Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve*, str. 177–185.

³³ Uradni list FLRJ, 1959, št. 30.

³⁴ Uradni list FLRJ, 1953, št. 40. Več o ZKP iz leta 1953: P. Kobe: *Kazensko pravni sistem, organi kazenskega pregona in pravosodja v času dachauskih procesov*, v: *Dachauski procesi*, str. 106.

³⁵ ARS, kabinet Borisa Kraigherja, 1953/1, dok. 117/53, prepis dopisa ZIS (kabinet Aleksandra Rankovića), str. 1–2.

³⁶ ARS, kabinet Borisa Kraigherja, 1953/1, dok. 117/53, dopis Državnega sekretariata za pravosodno upravo, 10. 7. 1953, str. 1–2.

je slovenski partijski vrh še leta 1958 ugotavljal, da poteka zelo počasi.³⁷

Čeprav je nova kazenska zakonodaja precej omejila samovoljo, je nekatera kazniva dejanja, zlasti tista zoper ljudstvo in državo, še vedno opredeljevala ohlapno. Kljub temu se je v petdesetih letih število političnih deliktov skokovito zniževalo ter v Sloveniji s povprečno 8,5 odstotnega deleža v kriminaliteti med letoma 1947 in 1949 zdrknilo na 0,3 odstotka vseh kaznivih dejanj. Pred sprejetjem popolnega kazenskega zakonika leta 1951 so slovenska sodišča zaradi političnih kaznivih dejanj vsako leto obsodila približno 1000 oseb, leta 1952 je njihovo število padlo na 207, naslednje leto na 91, v letih 1954 in 1955 pa na 44 oziroma 45 oseb.³⁸ Pretirano zatekanje k represiji tudi ni bilo več potrebno, saj se je oblast večine političnih nasprotnikov znebila v preteklih letih, nova miselnost pa je že dodobra prepojila zavest ljudi, ki so vsaj na področju politične delinkvence redkeje prihajali navzkriž z zakonom.

V nasprotju s trendi v kaznovalni politiki je v začetku petdesetih let naraslo število političnih sodnih procesov proti katoliškim duhovnikom, ki so jim sodili bodisi zaradi kolaboracije, sovražne propagande ali zlorabe vere v politične namene. Sodni procesi proti njim sovpadajo z najhujšo zaostritvijo odnosov med državo in katoliško cerkvijo, ki je konec leta 1952 privedla celo do prekinitve diplomatskih odnosov z Vatikanom.³⁹ Sredi petdesetih let je pritisk oblasti na katoliško cerkev popustil, hkrati pa je upadlo tudi število sodnih procesov proti duhovnikom.

Znižanje števila obsojenih zaradi političnih deliktov ni bilo le plod liberalnejše kazenske zakonodaje, temveč tudi posledica izločitve ilegalnih prehodov državne meje iz skupine političnih kaznivih dejanj. V prvi polovici leta 1951 so slovenska sodišča po starem zakonu o kaznivih

dejanjih zoper ljudstvo in državo obsodila 330 oseb, od 1. julija 1951, ko je stopil v veljavo novi kazenski zakonik, pa 114 oseb. Če bi med politične delikte sodil tudi ilegalni prehod meje, bi bila številka neprimerno višja, saj je bilo samo v drugi polovici leta 1951 zaradi tega obsojenih kar 723 oseb.⁴⁰ Število nedovoljenih prehodov državne meje je v petdesetih letih vseskozi naraščalo in postajalo pereč politični problem, zato so mu v najvišjih partijskih forumih namenjali precej pozornosti. Oktobra 1956 so slovenski politični voditelji ugotavljali, da gre predvsem za ekonomsko emigracijo, da je med prebežniki kar 80 odstotkov delavcev, med njimi tudi kvalificirani in visoko kvalificirani, 73 odstotkov pa da je mlajših od 25 let.⁴¹

V petdesetih letih je naraščala tudi klasična kriminaliteta, resen problem pa je postajal zlasti tako imenovani gospodarski kriminal. Po poročilih slovenskega notranjega ministrstva je število gospodarskih prestopkov samo v letu 1952 naraslo za 42 odstotkov, kar so skušali na eni strani pojasniti kot novo obliko sovražnega delovanja, na drugi strani pa kot posledico dejstva, da »je tudi zahtevnost ljudskih množic danes večja, in ker vsem potrebam ni mogoče ugoditi, krenejo nekateri na kriminalno pot«.⁴² Število kaznivih dejanj zoper gospodarstvo je naraščalo tudi v naslednjih letih, sredi petdesetih let pa je celo preseglo četrtnino vseh kaznivih dejanj v Sloveniji.⁴³

Po sprejetju novega kazenskega zakonika leta 1951 so sodišča izrekala tudi občutno milejše kazni. Obsodbe na smrt in dolgoletne zaporne kazni so bile odtlej razmeroma redke, zlasti če jih primerjamo z obdobjem med letoma 1945 in 1951, ko so slovenska sodišča z usmrtnitvijo kaznovala kar 211 oseb, od tega 203 osebe zaradi političnih kaznivih dejanj. Po letu 1951 v Sloveniji smrtnih kazni zaradi političnih deliktov ni bilo več, izrečenih pa je bilo 12 obsodb na smrt za druga kazniva dejanja, zlasti za umore.⁴⁴ Med zadnjimi, ki so bili v Sloveniji obsojeni na smrt

³⁷ ARS I, fond CK ZKS, šk. 8, Seja izvršnega komiteja CK ZKS, 6. 6. 1958, str. 7.

³⁸ Podatki so povzeti po: ARS, kabinet Mihe Marinka, šk. 30, dok. 73/50, Poročilo o stanju in delu javnih tožilstev v LRS v letu 1949, str. 8; Statistični letopis LRS (1955), Ljubljana 1955, str. 328; Jugoslavija 1918–1988; statistički godišnjak, str. 431 in 433; Ljubo Bavcon: Ko se pojavijo kljukasti križi. Sobotna priloga, 11. 9. 1993, str. 25.

³⁹ Mateja Režek: »Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana«; odnosi med državo in katoliško cerkvijo 1949–1953. Zgodovinski časopis, 1999, št. 3, str. 367–390.

⁴⁰ ARS, kabinet Mihe Marinka, šk. 35, mapa 225/52, Analiza statističnih podatkov o delu sodišč LR Slovenije v letu 1951.

⁴¹ ARS I, fond CK ZKS, šk. 7, Seja izvršnega komiteja CK ZKS, 29. 10. 1956, str. 1.

⁴² ARS III, A-13-0, inv. 1559, Letno poročilo 1952, str. 4–5.

⁴³ ARS III, A-13-0, inv. 1560, Letno poročilo 1955, str. 2.

⁴⁴ Spisek obsojenih oseb, nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen v času od 1945, v: Zdenko Zavadlav: Partizani, obveščevalci, jetniki; iz dosjeja Zavadlav 1944–1994, Ljubljana 1996 (Dokumenti in priloge).

zaradi kaznivih dejanj zoper ljudstvo in državo, sta bila Miha Štrumbelj in Franc Zupančič iz okolice Novega mesta. Novembra 1950 jima je ljubljansko okrožno sodišče izreklo smrtno kazen z obešenjem zaradi umora krajevnega aktivista OF, usmrčena pa sta bila 1. februarja 1951.⁴⁵ V Jugoslaviji je bila zadnja smrtna kazen za politični delikt izvršena leta 1954,⁴⁶ za klasična kazniva dejanja pa so jo jugoslovanska sodišča izrekala tudi kasneje. Na ozemlju Jugoslavije je bilo domala vsako leto izrečenih in izvršenih nekaj smrtnih obsodb, medtem ko je bila v Sloveniji zadnja smrtna kazen izvršena 30. oktobra 1959. Doletela je tridesetletnega Franca Rihtariča iz Očeslavcev, ki je pri poskusu pobega prek meje na radgonskem mostu ustrelil miličnika, mari-borsko okrožno sodišče pa ga je spoznalo za krivega tudi vrste drugih kaznivih dejanj, zlasti vlomov in ropov.⁴⁷ Zadnji slovenski obsojenec na smrt je bil usmrčen trideset let pred formalno odpravo smrtne kazni v Sloveniji.

Medtem ko je število obsojenih zaradi klasičnih kaznivih dejanj v petdesetih letih naraščalo, je politična delinkvenca upadala. S kakšnimi političnimi kaznivimi dejanji so imeli organi pregona opravka v drugi polovici petdestih let, pri-poveduje poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve LRS iz leta 1955. Politična kazniva dejanja so bila v poročilu ocenjena kot malenkostna, saj so dosegla le 0,24 odstotni delež v kriminaliteti. Omejevala so se predvsem na sovražno propagando, pri čemer so bile najbolj razširjene *»alarmantne in omalovažujoče razlage, s katerimi skušajo sovražni elementi zamegliti uspehe naše države v zunanji politiki in slabiti naša prizadevanja pri izgrajevanju in krepitvi družbenega upravljanja in komunalne ureditve«*. Pomemben del sovražne propagande so bile tudi *»razne šovinistične nacionalistične parole in tolmačenja raznih pojavov v naši notranji politiki in gospodarstvu.«* Obenem so pis-ci poročila opozarjali, da *»nekateri sovražno nastrojeni ali odkrito sovražni ljudje poizkušajo dobiti pozicije v raznih državnih, družbenih, znanstvenih in kulturnih ustanovah v interesu širjenja svojega vpliva«*, čemur bo treba v prihodnje nameniti več pozornosti.⁴⁸ O upadanju politične delinkvence so govorila tudi poročila

slovenskega vrhovnega sodišča. V poročilu za leto 1958 je denimo zapisano, da je *»t.i. politični kriminalni padel na minimum in da gre pri tej vrsti kriminala predvsem za sovražno propagando, torej za verbalne delikte največkrat alkoholu vdanih ter živčno in psihično neuravnosvesenih oseb.«*⁴⁹

Med tedaj razmeroma redkimi političnimi sodnimi procesi v Sloveniji najbolj izstopa proces proti Jožetu Pučniku leta 1959. Pučnik je bil sodelavec Revije 57,⁵⁰ ki je združevala krog mlajših intelektualcev, zlasti literatov in filozofov. Ti so s svojim pisanjem kmalu zbudili pozornost oblasti, ki je od začetka petdesetih let resda dovoljevala nekakšen tihi pluralizem v kulturi, vendar je bila meja njene tolerance razmeroma nizka in precej spremenljiva. Revija 57 in Jože Pučnik sta tolerančni prag kmalu prestopila. Oktobra 1958 je bila zadnja številka revije zaplenjena, Pučnik pa aretiran. Obtožnica je Pučnika bremenila sovražne propagande in združevanja zoper ljudstvo in državo, za katero je bila po kazenskem zakoniku iz leta 1951 zagrožena kazen najmanj petih let strogega zapor, v skrajnem primeru pa celo smrtna kazen. Sestavljena je bila na podlagi poročila UDV, ki je kot ključna obremenilna dokaza navedla Pučnikov članek Naša družbena stvarnost in naše iluzije ter njegovo pismo znancu. V sicer neobjavljenem članku je Pučnik pisal o partiji, ki se je povsem odtrgala od družbe in postajala vse bolj nezaupljiva, prepada med dejanskim in normativnim stanjem pa se je poglobljaj. S člankom je dregnil v zelo občutljivo točko politike, v nedotakljivost partije, zato je oblast v njem videla nevarnost za organiziranje opozicije. Slednje je UDV dokazovala zlasti s Pučnikovim pismom znancu, v katerem je govoril o urejanju konfliktov v podjetjih, omenjal pa je tudi možnost stavke. Iz tega je bila izpeljana obtožba, da je ustanavljal ilegalne skupine in jih pripravljaj na upor. Omemba stavke je oblasti močno vznemirila, saj so se komaj leto dni pred tem soočile s prvo veliko delavsko stavko v socialistični Jugoslaviji, ki je močno omajala prepričanje, da v socializmu ne more priti do nasprotij med delavskim razredom in njegovo »avantgardo«. O Reviji 57 so v najvišjih slovenskih političnih forumih precej razpravljali. Ocenjevali so jo kot nevarnost, ki jo je treba čimprej odstraniti, še več pozornosti pa so namenili

⁴⁵ Prav tam; glej tudi: Slovenski poročevalci, 13. 11. 1950, str. 4.

⁴⁶ Ivan Janković: Smrt u prisustvu vlasti; smrtna kazna u Jugoslaviji i svetu, Beograd 1985, str. 201.

⁴⁷ Slovenski poročevalci, 17. 4. 1959, str. 6.

⁴⁸ ARS III, A-13-0, inv. 1560, Letno poročilo 1955, str. 1 in 2.

⁴⁹ R. Ferjančič, L. Šturm: Brezpravje, str. 68.

⁵⁰ Več o tem: Mateja Režek: Ideološko ozadje ukinitve Revije 57. Nova revija, 1994, št. 151–152, str. 194–206.

vprašanju, kako v prihodnje preprečiti takšne primere. Edvard Kardelj je na devetem plenumu CK ZK Slovenije grajal neodločnost in popustljivost političnih voditeljev, ki »zamužamo, da bi z odločnejšo uporabo radikalnejših sredstev udarili tam, kjer je to potrebno. Ker zamujamo, imamo potem težje posledice. Tu mislim na Revijo 57. /.../ Treba je postaviti jasno mejo, kaj lahko v imenu demokracije še trpimo, kaj pa je treba v imenu socializma preprečiti.«⁵¹ Politični voditelj Pučniku morda res niso sami odmerili kazni, posredno pa so na sodišče vplivali že s pogostim in nadvse zaskrbljenim obravnavanjem primera. Marca 1959 je bil Pučnik pred okrožnim sodiščem v Ljubljani obsojen na devet let strogega zapor, leta 1962 mu je bila kazen znižana na sedem let, leta 1963 je bil po petih letih zapor pogojno izpuščen, že naslednje leto pa je bil zaradi člankov v Perspektivah znova zaprt za dve leti. Kazen bi lahko doletela tudi druge sodelavce Revije 57, vendar se je oblast odločila kaznovati samo Pučnika. Njegovi članki so bili namreč najbolj neposredni in zato najnevarnejši, poleg tega pa Pučnik, v nasprotju z nekaterimi drugimi sodelavci revije, ki so izhajali iz družin vplivnih politikov, ni imel nikakršnega političnega zaledja. Dolgoletna zaporna kazen je bila eksemplarična in je služila kot grožnja vsem, ki bi se utegnili preveč svobodno izražati, kar pomeni, da je kazensko pravo še vedno služilo kot sredstvo političnega pritiska. S tem namenom ga je oblast uporabljala tudi kasneje, čeprav si ga v Sloveniji nikoli več ni privoščila v tako rigorozni obliki.

Jugoslovansko pravosodje in kazensko pravo sta se v petdesetih letih otesla stalinističnega dogmatizma, vendar je bila pot do neodvisnosti sodstva in spoštovanja zakonitosti še dolga. Resolucija o krepitvi pravosodja in zakonitosti, ki so jo partijski voditelji sprejeli junija 1951, je namreč demokratizaciji odprla vrata predvsem na deklarativni ravni, neodvisnosti sodstva pa je položila precej majave temelje, saj je dopuščala posredno politično vplivanje na sodišča, ki se je lahko kaj kmalu sprevrglo v neposreden pritisk. Odprta je ostajala tudi možnost politične zlorabe kazenskega prava, čeprav si jo je po letu 1951 oblast privoščila razmeroma redko. V primerjavi s prvim povojnim obdobjem so bile spremembe na zakonodajni ravni precejšnje, vendar se pravosodje in kazensko pravo v praksi nista

približala ravni v demokratičnih državah. Neodvisnosti sodstva in demokratizaciji nasploh je namreč na poti stalo načelo enotnosti oblasti, še bolj pa politični monopol komunistične partije, ki se je poistovetila z državo.

Zusammenfassung

Die Unabhängigkeit der Justiz
auf dem Prüfstand

*Das Rechtswesen und das System der
politischen Strafrepession in Jugoslawien
(1948–1959)*

An der Schwelle der fünfziger Jahre hörte die KPJ-Führung auf, das sowjetische System rigide nachzuahmen und begann nach einem alternativen Modell des Sozialismus zu suchen. Den radikalen Veränderungen in der Ideologie folgten auch Veränderungen in der Praxis, die allerdings den ideologischen beträchtlich nachhinkten. Dennoch umfaßte das politische Tauwetter nahezu alle Bereiche des gesellschaftlichen Lebens, darunter auch das Rechtswesen und das Strafrecht, die bis dahin ein ausgesprochen sowjetisches Gepräge hatten.

Die politische Strafrepession war in Jugoslawien in den ersten Jahren nach dem Weltkrieg am schärfsten, als die kommunistische Partei die Macht und gleichzeitig die völlige Kontrolle über das Rechtswesen übernahm. Die politische Repression der Partei beruhte rechtlich vor allem auf dem Gesetz über Straftaten gegen das Volk und den Staat aus dem Jahr 1945, welches politische Delikte äußerst unpräzise definierte und damit nahezu alle Taten umfaßte, von denen die Machthaber meinten, sie müßten verfolgt werden. Da es bis zum Jahr 1951 kein vollständiges Strafgesetzbuch gab, behandelten einzelne Gesetze auch andere Gruppen von Straftaten. 1947 wurde nur der allgemeine Teil des Strafgesetzbuches verabschiedet, der lediglich einige grundsätzliche Bestimmungen über Straftaten, Straffähigkeit und Sanktionen beinhaltete, die aber die Grundrechte und Freiheiten der Staatsbürger bereits ernstlich gefährdeten. Das Gesetz übernahm zum Beispiel nicht den Grundsatz, wonach es keine Straftat und Strafe ohne entsprechendes Gesetz gibt, sondern führte eine Analogie bzw. Schlußfolgerung zu ähnlichen Straftaten ein. Damit trat es den Grundsatz der Gesetzmäßigkeit mit Füßen und öffnete der Willkür Tür und Tor. Die ohne-

⁵¹ ARS I, fond CK ZKS, šk. 7, IX. plenum CK ZKS, 5. 12. 1958, str. 73.

hin repressiven Gesetze wurden wegen ihrer möglichen exzessiven Auslegung noch schärfer. Unter dem Einfluß der sowjetischen Theorie entstand 1948 auch das Gesetz über das Strafverfahren, das die Rechte des Beschuldigten und die Rolle des Verteidigers in den Hintergrund drängte, während es die Rolle des Staatsanwaltes und der Organe der Staatssicherheit mehr als üblich hervorhob. Die Organe der Staatssicherheit sollten unter Aufsicht des Staatsanwaltes tätig sein, hatten aber in Wirklichkeit eine entscheidende Rolle im gesamten Strafverfahren, da die Staatsanwaltschaft nicht selten nur die Entscheidungen der Staatssicherheitsorgane juristisch formulierte und das Gericht sie vor der Öffentlichkeit bestätigte. Da die revolutionären Machthaber das Prinzip der Gewaltentrennung in der Praxis aufhoben, hatte die Legislative keinerlei Selbständigkeit. Die politische Treue der Justiz sicherten sich die Machthaber auch mit anderen Maßnahmen, insbesondere mit der Einführung von Laienrichtern ohne juristische – nicht selten auch ohne jegliche andere – Ausbildung, die der neuen politischen Ordnung um so ergebener waren.

Die Ansichten der Obrigkeit über das Rechtswesen änderten sich am Beginn der fünfziger Jahre. Eines der wichtigsten Dokumente, das in diesen Bereich eingriff, war die Resolution über die weitere Stärkung des Rechtswesens und der Gesetzmäßigkeit, angenommen am 4. Plenum des ZK KPJ im Juni 1951. Die Parteiführung setzte sich für eine Festigung der Gesetzmäßigkeit und eine Ergänzung der Gesetzgebung ein. Sie betonte außerdem, daß die Richter nicht nur dem Sozialismus ergeben, sondern auch juristisch geschult sein müssen, womit die Institution der Laienrichter zumindest prinzipiell abgeschafft war. Die Gerichte sollten die Untersuchung von Straftaten übernehmen, die Funktion des Staatsanwaltes sollte auf die Anklagevertretung vor Gericht beschränkt werden und die bisher stigmatisierten Anwälte sollten im Strafverfahren mehr Gewicht bekommen. Außerdem wies die Parteiführung ausdrücklich die Einmischung lokaler Behörden in die Arbeit der Gerichte zurück – nicht aber die Einflußnahme der höchsten Stellen. Durch das prinzipielle Verbot der Einmischung lokaler Behörden war zwar ein Schritt zur Unabhängigkeit der Gerichte getan, doch kann man nicht von einer echten Selbständigkeit der Justiz sprechen, da die Gerichte immer noch in Übereinstimmung mit der Parteipolitik entscheiden mußten.

Obwohl deklarativ eine größerer Unabhängigkeit der Gerichte und ein Verbot der Einmischung von lokalen Stellen gefordert wurden, ging die Entwicklung oft einen anderen Weg. Die Anleitungen von oben waren nämlich unklar und zweideutig und die Entscheidung, wo die Grenze zwischen unmittelbarer Einmischung und mittelbarer politischer Einflußnahme zu ziehen war, blieb meist den lokalen Parteikomitees überlassen. Die eingeschränkte Unabhängigkeit der Gerichte wurde nur von wenigen respektiert und Gerichtsentscheidungen wurden sogar in der Presse angegriffen. Der Dissens mit einzelnen Gerichtsentscheidungen schlug nicht selten in eine allgemeine Kritik an der Justiz um, die die revolutionären Veränderungen in der Gesellschaft nicht verstünde, der überlebten Denkweise unterliege und bei Formalismen Zuflucht suche, die vor allem die Gegner des Sozialismus schützten.

Die mildereren Urteile, an denen sogar die einflußreichsten Politiker Anstoß nahmen, waren die Folge der neuen Strafgesetzgebung und des politischen Tauwetters nach dem Bruch mit dem Stalinismus. Das 1951 verabschiedete neue Strafgesetzbuch schaffte im allgemeinen Teil die Analogie ab und schränkte damit Willkür und Ungesetzlichkeiten ein. Im Gegensatz zum alten Strafgesetzbuch beinhaltete es auch einen besonderen Teil mit dem Verzeichnis der verbotenen Taten und der damit verbundenen Strafen. Zwei Jahre danach wurden ein neues Gesetzbuch über das Strafverfahren angenommen, das die Allmacht der Staatsanwälte einschränkte, den Gerichten die Untersuchung übertrug und das Recht des Beschuldigten auf Verteidigung ausweitete. Damit rückte das Strafrecht zumindest auf gesetzgebender Ebene vom Stalinismus ab.

In den fünfziger Jahren nahm die Zahl der politischen Delikte sprunghaft ab und fiel in Slowenien von einem fast 10% Anteil an der Kriminalität auf 0,3% aller Straftaten. Eine übertriebene Zufluchtnahme zur Repression war auch nicht mehr notwendig, hatte sich doch die Obrigkeit in den Jahren zuvor des Großteils der politischen Gegner entledigt. Außerdem hatte die neue Denkweise das Bewußtsein der Menschen bereits durchdrungen, so daß sie zumindest im Bereich der politischen Delinquenz seltener mit dem Gesetz in Konflikt kamen. Die Gerichte verhängten auch spürbar mildere Strafen. Todesurteile waren von nun an verhältnis-

mäßig selten, besonders im Vergleich zur Periode zwischen 1945 und 1951, als slowenische Gerichte über 211 Personen die Todesstrafe verhängt hatten. Nach 1951 gab es in Slowenien keine Todesstrafe für politische Delikte mehr, während im übrigen Jugoslawien die letzte Todesstrafe für eine politische Straftat 1954 vollstreckt wurde. Für die „klassischen« Straftaten verhängten Gerichte auch weiterhin Todesstrafen. In Slowenien wurde die letzte Todesstrafe 1959 vollstreckt und formal wurde die Todesstrafe erst 1989 abgeschafft.

Das jugoslawische Rechtswesen und Strafrecht schüttelten in den fünfziger Jahren den stalinistischen Dogmatismus ab, doch war es noch ein langer Weg bis zur Unabhängigkeit der Gerichte und der Achtung der Gesetzmäßigkeit. Die von den politischen Führern im Juni 1951 angenommene Resolution öffnete nämlich nur

deklarativ einer Demokratisierung das Tor und stellte die Unabhängigkeit der Gerichte auf tönernen Füßen, da sie den mittelbaren politischen Einfluß auf die Gerichte zuließ, der sich nicht selten zu direkter Einflußnahme ausweitete. Auch die Möglichkeit des politischen Mißbrauchs des Strafrechts blieb bestehen, auch wenn sich dies die Obrigkeit nach 1951 verhältnismäßig selten erlaubte. Im Vergleich zu den ersten Nachkriegsjahren waren die Veränderungen auf der gesetzgebenden Ebene beträchtlich, doch näherten sich Rechtswesen und Strafrecht in der Praxis keinesfalls dem Niveau demokratischer Staaten an. Gegen die Unabhängigkeit der Justiz und die Demokratisierung überhaupt stand nämlich der Grundsatz der Parteieinheit, vor allem aber das politische Monopol der kommunistischen Partei, die sich mit dem Staat gleichsetzte.

Damir Globočnik

»PODOBA GLASOVITEGA BISMARCKA«

»Železni kancler« Bismarck na karikaturah v slovenskih satiričnih listih s konca 19. stoletja

Leta 1870 se je pisatelj, literarni teoretik in kritik Fran Levstik (1831-1887) podal na Dunaj z namenom, da bo izdal satirični list z imenom Blisk. Levstik je veljal za najbolj ostrega in doslednega kritika jezikoslovnih in političnih vprašanj svoje dobe. Ker se ni bal ne Nemcev in nemškutarjev ne konservativnih staroslovencev, je slovenska javnost Levstikov list pričakovala z velikim zanimanjem. Dejstvo, da bo Levstik imel svoj list, in še satirični povrhu, seveda ni moglo biti pogodu staroslovcem, s katerimi je bil Levstik že nekaj časa v sporu. Njihov privrženec Jakob Alešovec (1842-1901) je namreč že leto dni izdal satirični list Brenclj,¹ zato so Levstika poskušali onemogočiti. Oglasil se je prav Alešovec, ki je v Triglavu (1867-1870) zapisal, češ da bo nov liberalen satirični list poskušal izpodriniti Brenclja, da njegov urednik niti ne obvlada dobro slovenščine ter da ni znano, ali bo pri listu sodeloval tudi renegat Karel Dežman in če bo list deležen podpore iz vladnega dispozicijskega fonda (državnega denarja, s katerim so prosto razpolagali ministri).² Sledila je polemika med Levstikom in Slovenskim narodom (1868-1945) na eni in Alešovcem na drugi strani, ki je v Triglavu objavil trditev, da je kranjski deželni predsednik Conrad pl. Eybesfeld ponujal Levstiku visoko letno plačo, če prevzame uredništvo vladnega lista v slovenskem jeziku. Ponovil je izmišljeni očitek, da bo Blisk prejemal finančno podporo iz vladnega dispozicijskega fonda. Slo-

venski narod je seveda branil Levstika in priporočil njegov list.

Da bi si pridobil finančna sredstva za svoj list, si je Levstik denar sposodil od Josipa Stritarja (1836-1923), ki je pričakoval, da bo Levstik na Dunaju prevzel uredništvo Zvona (1870-1880), in še nekaterih prijateljev ter sprejel 25 goldinarjev posojila, ki mu ga je ponudil kranjski deželni predsednik Conrad, ki ga je Levstik v tem času učil slovenščine. Kljub staroslovenskim nasprotovanjem je list izšel, vendar pod novim naslovom - Levstik je na Dunaju namreč prisluhnil Stritarjevemu predlogu in zanj izbral naslov Pavliha - ter naletel na izredno dober sprejem, saj je njegova naklada po nekaj številkah narasla na 1.500 izvodov. Ne glede na bojazni v staroslovenskih vrstah, je Levstik satirično ost Pavlihe naperil predvsem proti domačim nemškutarjem, do staroslovenskih prvakov pa je bil do neke mere prizanesljiv in jim je ponujal celo roko sprave.³ Prvaki so po izidu prve številke planili po Levstiku z objavo namiga, da je za Pavliho prejel denar od deželnega predsednika Conrada, kar pa je ta lahko zanikal. Levstik je namreč Conradovo ponudbo zavrnil.

Nekaj posebnega so bile karikature na naslovnih straneh Pavlihe, ki jih je Levstiku iz rodoljubnih namenov zastoj risal na Dunaju živeči Čeh Karel Václav Klíč (1841-1926), glavni risar in urednik tedaj vodilnega dunajskega humorističnega časopisa Floh (op. bolha).⁴ Klíč, ki velja za enega najboljših evropskih karikaturistov druge polo-

¹ Naslov lista si je Alešovec »sposodil« pri »zabavljivo-šaljivem« rokopisnem lističu Brenclj, ki ga je Levstik med leti 1865 in 1869 pisal za branje na veselicih in sobotnih večerih Južnega Sokola. V Brenclju, »porednem Pavlihi vsake sokolovske veselice, možu, ki je tolikokrat globoko zbadal in sekal, a pekoče rane vendar zopet s smehom zacelil« (Po: Anton Slodnjak, *Levstikovo zbrano delo III.*, Ljubljana 1953, str. 202), »je v humoristični obliki razpravljaj dogodka našega javnega življenja ter zbadal in ujedal nasprotnike našega naroda, časih pa tudi prvakov povedal kakšno dobro soljeno« (*Slovenski narod*, 1894/297).

² Po: Jakob Alešovec, »Neues slovenisches Witzblatt«, *Triglav* 1869/101.

³ *Dunajski visokošolec Davorin Bole je v pismu dr. Janezu Blewetsu menil, da naj bi bil za Levstikovo zmernost zaslužen tudi karikaturist Pavlihe*: »Levstik je prišel na Dunaj s principi 'Slovenskega Naroda': 'Šibati premalo energične narodne može, dokler se ne dvignejo iz letargije, kakor nemškutarje!' Tukaj so ga pregovorili, kakor sem posnel iz nekaterih pogovorov, šibati samo napake na narodni strani. Pa zdaj se je povrnil k prvotnemu programu. Veliko je k temu pripomogel risar Klíč. Dokler bo on sodelavec 'Pavlihov', bo list zmeren proti narodnjakom, šibajoč le nemškutarje, kvečjemu bo Svetec nekoliko trpel. Kakor stvari zdaj stojijo, menda 'Pavliha' ne bo napačen. Klíč je risar pri listu 'Floh', ki nikdar Slovanov ne šiba« (*Iz pisma Davorina Boleta Janezu Blewetsu z dne 8. 4. 1870*, po: *Levstikov zbornik*, (uredila Janez Logar in Anton Ocvirk), Ljubljana 1933, str. 254-255).

⁴ »V Ljubljani ne dobodem niti risarja, da bi kaj veljal, niti lesorézca, da bi torej bilo treba podobe na Dunaj pošiljati rézat, in če bi vse vkupej ne bilo za nič - saj veš, kakšen je 'Brenclj', a dražji bi vendar bilo, nego bode na Dunaji,« je Levstik pisal Dragottinu Rudežu 18. 2. 1870 (Po: *Levstikova pisma*, Ljubljana 1931, str. 250-251).

AVLIHA

Zabavljivo-šaljiv list.

Grof Bismarck-Schönhausen.

Izbaja po dvakrat na teden za zdaj, kadar bo gotov, in velja do konca avgusta 1 gld., do konca decembra letos 2 gld. Posamezni listi se prodajajo po 14 kr. v Ljubljani pri tabakarni pred franciškanskim mostom in pri A. Klemensu na starem trgu, a v Trstu v Učarjevi tabakarni «via della Caserma».

vice 19. stoletja, zaslovel pa je tudi kot izumitelj vrste pomembnih tiskarskih izboljšav,⁵ je za prvih pet števil Pavlihe prispeval karikature slovenskega renegata oziroma odpadnika dr. Vinke Fererija Kljuna, nemškutarja Antona Grčarja, madžaronskega hrvaškega bana Levina Raucha, štajerskega Nemca Friderika Brandstetterja in renegata Karla Dežmana. Vsi karikiranci so sodili med nasprotnike slovenskih oziroma slovenskih narodnih interesov. Karikirance je izbiral Levstik, prijatelji, npr. časnikar Albin Arko (1845-1893), pa so mu iz Kranjske pošiljali fotografije, po katerih je Ključ narisal karikature. Karikature enega najboljših dunajskih karikaturistov v Pavlihi so povsem zasenčile karikature v Alešovčevem Brenclju, ki so takrat prav tako nastajale na Dunaju.

Za 6. številko Pavlihe je Ključ po Levstikovih navodilih narisal vodilnega mladoslovenskega politika, pravnika in pisatelja dr. Valentina Zarnika (1835-1888), ki se je nedavno iskreno zanimal za Levstikov satirični list – menil je, da bi se namesto Blisk moral imenovati Strela, želel je tudi sam sodelovati z listom in je Levstiku svetoval naj napada predvsem nemškutarje in ne toliko prva-

ke, v »klerikalnih stvareh« pa naj bo čisto indifereenten;⁶ predlagal je tudi, naj bi prvo številko Pavlihe priložili Slovenskemu narodu in se strinjal, da bi bila v Pavlihi objavljena njegova, seveda nekoliko drugačna, idealizirana karikatura, ki bi jo spremljal primeren panegirik. Do Levstika je namreč nenadoma prišla novica o Zarnikovi nenačelnosti. Izvedel je, da je Zarnik zato, da bi si pridobil deželnozborski mandat na volitvah v Trebnjem, pristal, da bo izstopil iz kranjskega deželnega zbora, če večina z njim ne bo zadovoljna. Zarnik se je torej odločil sprejeti staroslovenski politični program, česar dosledni Levstik ni mogel odobravati in mirno požreti, še zlasti zato, ker je v Zarniku donedavna videl zgled načelnega politika. S pesmimi »Na kolodvoru«, »Molčimo« in »Pesmijo o kožuhu« ter karikaturu Zarnika, ki naj bi želel istočasno sedeti na mlado- in staroslovenskem stolu, a je telebnil na tla med obema stoloma – skratka z ostrimi komentarji predvolilnih dogodkov je Levstik nameraval znotraj mladoslovenskega političnega tabora sprožiti opozicijo proti Zarniku, s katerim sta bila do nedavnega ne samo politična somišljenika, temveč celo prijatelja, in ga na ta način spametovati.⁷ Toda Zarnik, ki je menda ob pogledu na svojo karikaturu jokal od jeze, ga je prehitel. Na svoji strani je imel leta 1868 ustanovljeni mariborski mladoslovenski časnik Slovenski narod, v katerem se je po zaslugi Zarnikove intervencije znova pojavil očitke, da Pavliho »vlada z novci podpira«. Tokrat so Slovenci laži verjeli, saj jo je potrdilo mladoslovensko glasilo in se jim je zdela edino verjetno pojasnilo za Levstikovo neizbirčno popadljivost. Zarniku je uspelo, da je Levstiku spodmaknil tla pod nogami. Naročniki so začeli množično vračati list, ki je na ta način izgubil finančne temelje.

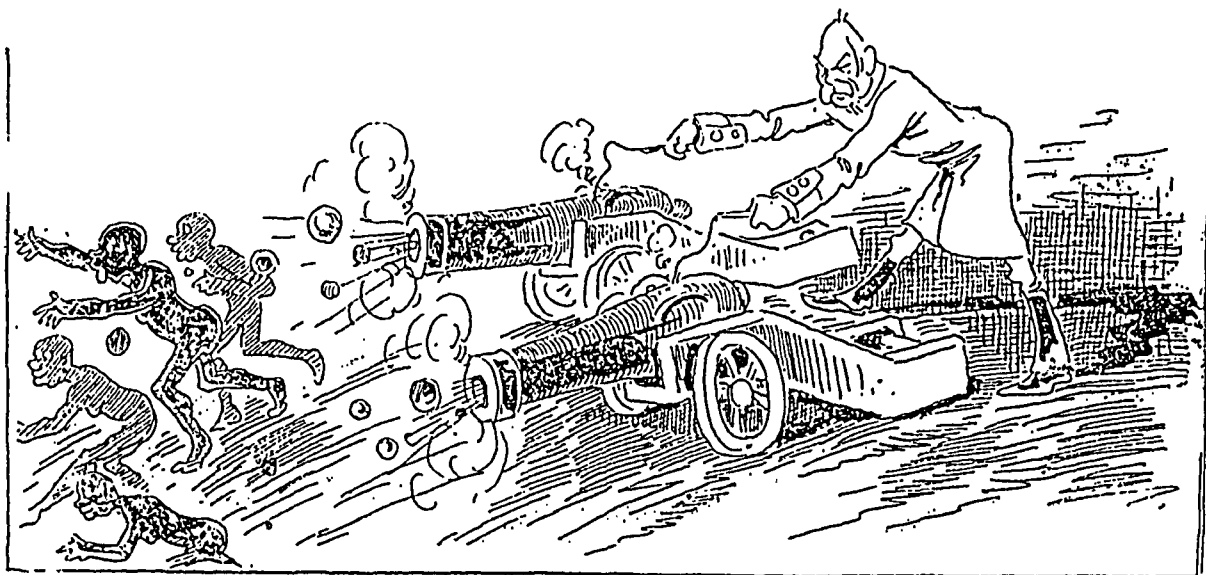
⁵ Karel Václav Klíč sodi poleg Josefa Mánesa (1820-1871), Františka Karla Kolářa in Mikoláša Aleša (1852-1913) med najpomembnejše češke ilustratorje 19. stoletja. Uveljavil se je kot risar in karikaturist pri različnih časopisih in listih. Rodil se je 30. maja 1841 v Hostinném. Po končani slikarski akademiji v Pragi, na kateri je moral študij za nekaj časa prekiniti, ker se je znašel na policijskem seznamu sumljivih oseb, se je leta 1862 naselil v Brnu, kjer je odprl fotografski atelje in začel izdajati satirični list Veselé listy. Leta 1867 je kot karikaturist sodeloval pri budimpeštanskem listu Borszem Jankó. Leta 1869 se je iz Budimpešte preselil na Dunaj, kjer se je pridružil novoustanovljenemu Flohu. Leta 1872 je zapustil Floh in začel naslednje leto izdajati lastni humoristični list Humoristische Blätter von Karl Klíč. Floh je po Klíčevem odhodu izhajal še nekaj desetletij.

Obenem s portretnimi karikaturami je risal tudi politične karikature in satirične ilustracije. Leta 1877 je npr. narisal vrsto karikatur vodilnih socialnodemokratskih politikov. S 100 perorisbami je ilustriral E. M. Vacana Bilderbuch für Hagestolze in izdelal ilustracije za Der Roman der Adelfina Patti istega avtorja (oba 1875) ter se posvečal tudi slikarstvu. Leta 1899 se je preselil v Anglijo, nekaj časa deloval kot ilustrator pri londonski Stevens Review in bil nato med soustanovitelji litografskega zavoda Rembrandt Intaglio Printing Comp. Ltd. v Lanchestru. Sodeloval je tudi s Puckom. V začetku 20. stoletja se je kot premožen Mister Kley, kot so ga imenovali v Angliji, vrnil na Dunaj. Slavo in premoženje so mu namreč prinesli njegovi tiskarski izumi: leta 1879 je izumil heliograuro, leta 1890 bakrotisk z rakljem in ključotipijo (zrnasto visoko jedkanje) tdr. Umrl je na Dunaju 16. novembra 1926.

⁶ Po: Zarnikovo pismo Levstiku, v: Levstikov zbornik, (uredila Janez Logar in Anton Ocvtirk), Ljubljana 1933, str. 250.

⁷ Za naslovitico 6. številke je bila prvotno predvidena Souvanova karikatura. Levstik je razmišljal tudi o karikaturi dr. Louva Tomanu. »Slavni gospod železnocestni doktor! Zeló me je žal, ker se niste dali zopet izvoliti v deželni zbor. Vašo bradato podobo mi je pan Klíč uže izvrstno 'nakresil', a zdaj ne bode ta veličastna brada niti mojih čitateljev razveseljevala niti Vaše slave širila. Prisiljen sem v prihodnjem listu na prve strani prvaka Souvana prinesiti namesto Vas. Kak razloček! Vendar Vas nij bilo rabiti; kajti pensijonista nikakor svétu ne more podajati. Kdo se zdaj méni o Benedku, in kdo se bode o Vas, ko Vas ne najde na javnem odru - Svojo in Vašo izgubo čutéči. Pavliha« (»Pavliha dr. Tomanu«, Pavliha 1870/5)

Častni „doktor thleologiae“ knez Bismarck poučuja

afriško mure v ljubezni do bližnjega.

Izšla je samo še sedma, zadnja številka Pavlihe, ki je imela na naslovnici objavljeno Klíčevo karikaturu velikonemškega »grofa Bismarcka - Schönhausena«, čeprav so bili pri Levstikovem izboru karikiranca za naslovnico dotlej v igri tudi nekateri domači politiki (Souvan, dr. Toman). Karikirana Bismarckova postava je sestavljena zgolj iz ogromne glave, iz katere poganja par drobnih nožic. Tako kot vse Klíčeve karikature za Pavliho se zato uvršča v 19. stoletju zelo pogost tip »glavonožcev«, ki so jih nedavno v časnikarsko karikaturu vpeljali francoski karikaturisti, npr. Benjamin Rouband (1811-1847), ki je sodeloval z znamenitim Philiponovim satiričnim listom *Le Charivari* (1832-1893). Benjaminovo najpomembnejše delo predstavlja 100 portretnih karikatur »Panthéona Charivarique« iz 1840. Leta 1860, na začetku svoje umetniške poti, sta tovrstne portretne karikature za list *La Diogenes* risala tudi impresionista Edouard Manet in Claude Monet. Klíč se je pri snovanju karikatur najbrž oprl na neprekosljivega mojstra v tej vrsti karikiranja človeške podobe, najpomembnejšega francoskega karikaturista med leti 1867 in 1879, Andréja Gilla (s pravim imenom Louis-Alexandre Gosset de Guinness; 1840-1885), ki je celostranske kolorirane portretne karikature risal za naslovnice satiričnih listov *La Lune* in *L'Eclipse*. Na karikaturah v vrsti t. i. »glavonožcev« so bili upodobljeni kljub nesorazmju med telesnimi deli le rahlo karikirani, saj so karikaturisti ohranjali čim večjo portretno podobnost, ki je

bila seveda osredotočena na obraz, in karikiran-ce smešili s pomočjo atributov, napisov in pod-napisov. Tudi Pavlihove karikature so poleg tele-snih deformacij utemeljevali številni povedni dodatki (npr. sporna Zarnikova stolčka, Bi-smarckova krača z bajonetom, Grčarjeva »grčav-ka« (gorjača), s katero grozi »narodnostnemu paragrafu«, cilinder (simbol nemštva, okrašen z makovimi glavicami, ki je omamil Dežmana).

»Na prvi strani smo danes prinesli čitate-ljem podobo glasovitega Bismarcka, da zvedó kakšno lice po svetu nosi mož, kateri je največ kriv za avstrijske nesreče 1866. leta, kolikon je namreč ni Avstrija sama kriva,« se je glasil Lev-stikov komentar oziroma opis karikature. »Bi-smarck je na Pruskem toliko mogočen, kolikor je bil malokedaj kak monister na zemlji, zato se godí vse po njegovih besedah, a kralj ga je posta-vil za kancelarja nemške zveze. Kako pohlevno srce nosi v prsih priča njegov prigovor 'kri in že-lezo', kar je naš risar s tem pokazal, da na glavi namesto treh las, kateri so mu edino še ostali zvesti, naredil mu je tri ostre bajonete. Drugi po-božni prigovor tega moža je: 'Moč je več nego pravica', zato ima poleg sebe drug bajonet, za-sajen v kračo, kar je znamenje, da si jo misli prisvojiti, ako mu je kdo ne brani. Bismarck je zdaj prusko kraljestvo zapletel v grozovito voj-no z Napoleonom. Prava dva ptiča sta se zgrabi-la, vredna oba, na bojišču biti pošteno tepena. Avstriji sta oba naredila kvare, kolikor in koder

je kateri koli mogel, vendar še nij gotovo, da v zdajnej vojni Avstrija ne bi nobenemu pomagala, da jo pozneje s hvaležnostjo zopet namaha, koder ugodno priliko najde.⁸

V zadnji številki Pavlihe je Levstik odgovoril na očitke Slovenskega naroda in bralcem Pavlihe pojasnil, zakaj se je odločil objaviti Zarnikovo podobo oziroma karikaturu. Zgovorne so zlasti sklepne misli Levstikovega zagovora. »Očita se dalje za pregreho, da je 'Pavliha' prinesel podobo osebnega prijatelja,« je zapisal Levstik. »To je res žal, da je res, a nikakor se nij bilo tega ogniti, kajti tukaj gre za slovenski narod, kateri je še zmirom več vréden nego sam dr. Zarnik. Podoba se je torej po neizprosnej dolžnosti našega programa prinesla edino zato, ker je gotovo bridko grajo zaslužil mož, ki je bil še lani po pravici tako slopeč, in ki je letos tako sam sebe ponižal, da v zboru, na prvaških verigah radovoljno priklenen, imel bode samo ta nálog, da včasih plane tja, kamor z njim zaščuje dr. Bleiveis in dr. Kosta. Osebnosti pri tej stvari nij torej bilo nobene. Celó ako bi se 'Pavliha' domislil, da morebiti kdaj prinese obraz 'Narodovega' urednika, ki zdaj nad njegovo glavo z ubijalnim kolom tako kolegijalno stoji – tudi takrat bi se držal nepristranskega načéla, kakor je prav in potrebno.

Dalje je zavriniti besedovanje 'Slovenskega Naroda', kakor bi se bila podoba dr. Zarnika dala v naglici delati. Ne! Imel jo je risar uže predno je bilo javno znano, kako se je tam doli v Trebnjem zares godilo, in prva misel je bila dr. Zarnika načrtati za zmagovalca nad staro gardo. Kdo je kriv, morebiti 'Pavliha', da je bilo treba to misel popustiti, ko se je za trdno razglasilo, da je Zarnikova zmaga žalostna Pirhova zmaga [op. Pirova zmaga: s prevelikimi žrtvami plačana in zato ničeva zmaga]?

Ugovarja se dalje, da slovenski narod v politiki še nij zrel, in da ga torej oči zabolé, ako v tekeji podobi vidi meso svojega mesa, kost svoje kosti. – Kaže, da je to, žalibog! res, in zaradi tega je pri nas, kjer se vsaka stvar meri na mravljíčko péd, mnogo laže napačno delati nego napačna dela grajati. Kdor napačno dela, nikoli se mu ne očíta, da ga je vlada podkupila, nego o svojem času se mu vse opusti; a kdor krivo početje graja, tega je najéla vlada ter nanj ob vsakem času leti vse kamenje. Tudi naši voditelji se mnogo ne razlikujejo od prostega naroda; torej bi jih za-

V evropski menašeriji

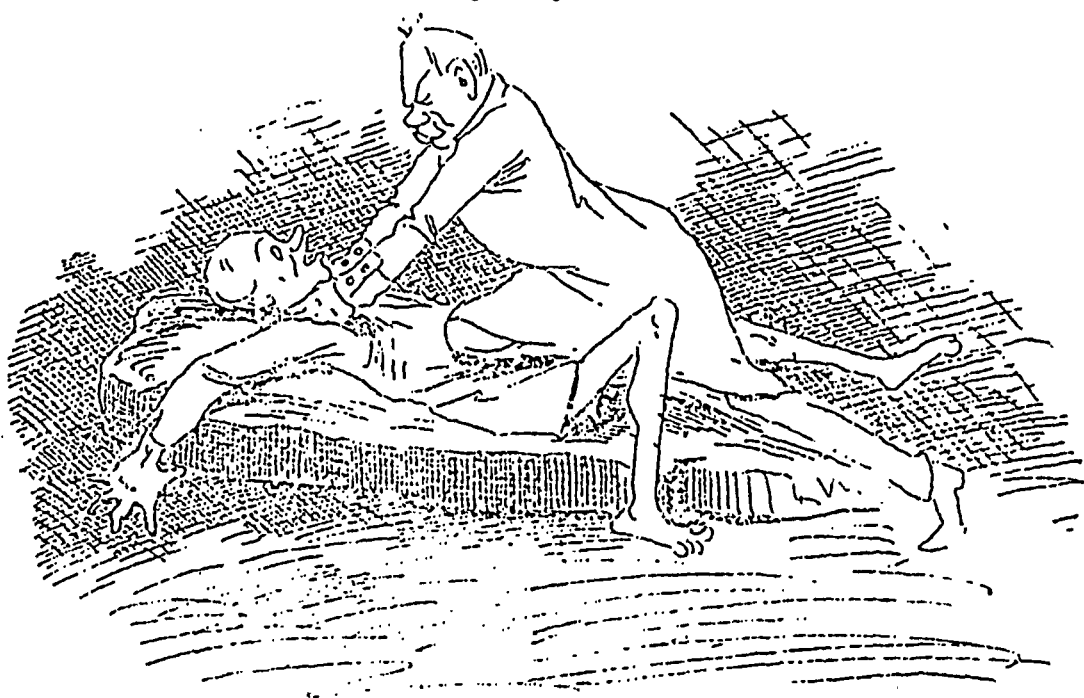
stonj opominjali, da satirični listi družih jezikov prinašajo samo obraze visocih glav na pr. Napoleona, Bismarcka, Viktorja Emanuela, Beusta itd., kateri so morebiti še malo večji od dr. Zarnika; a vendar njihove slave nič ne manjša to mušje zbadanje begóčih novín, katere so denes v rokah, jutri bog védi kje.⁹

Bismarckova Nemčija je leta 1870 veljala za največjega zunanjega sovražnika habsburške monarhije. Bismarcku je s spretnim političnim manevriranjem in naposled z vojaško zmago leta 1866 uspelo habsburško monarhijo ponižati in izločiti iz Nemške zveze. V času nastanka karikature se je Bismarck zapletel v novo francosko-prusko vojno, kar lahko razberemo tudi iz Levstikovega komentarja ali iz prav tako v 7. št. Pavlihe objavljene pesmice Francosko-pruska vojna: »Naspróti stojita si vojski dvé, / Pogumni, slavni, veliki obé. / Na enej strani francoski car, / Napoleon, mogočni vladar. / Na drugej strani pruski kralj, / Z njim Bismarck in premnogi maršalj. / Stojita nasproti nekatere si dni, / Do zdaj še nobena zgrabila ni. / ... / Zató se gledati vojski obé, / Nobena boja začéti ne smé. / Začéti ne smé ni teči domov, / Ker spremljal po poti bi smeh je gotov. / A smeh in sramota je huda stvar, / To Bismarck vé in francoski car. / Toréj si zabavljata, kar se dá, / Ker nema dovolj nobeden srcá.« Vendar vojaški uspehi Bismarckove Nemčije nika-

⁸ Pavliha, 1870/6.

⁹ Pavliha, 1870/7.

Prijatelj miru:

stiska ga samo zaradi tega za vrat, da bi umirajočemu duša ne ušla.

kor niso bili najpomembnejši razlog za objavo Bismarckove karikature v Pavlihi: karikirana upodobitev najbolj mogočnega nemškega politika naj bi služila predvsem za dokaz, da se celo največjim možem ne sme prizanašati, če delajo napake, obenem pa se ti pretirano ne jezijo, če jih za tarčo morda izberejo karikaturisti.¹⁰ Levstikov trud je bil seveda zaman, in tudi sam je moral ugotavljati, da slovenska javnost za (samo)kritiko očitno še ni bila zrela.

Če vzamemo za predpostavko, da je 19. stoletje na Slovenskem čas zmernih korakov naprej, da se slovenska žurnalistika, izdajateljstvo in nasploh književnost vežejo zgolj na skromne pojavne oblike, da so torej ilustracije v slovenskih časnikih

redkejše od belih vran, da so si Slovenci izključno v nemških časnikih lahko ogledovali, kakšen je bil zunanji videz najbolj znamenitega tedanjega državnika, da iz besedil 19. stoletja veje zaprašen in votel duh, ali če slepo prisluhnemo nenapisanemu pravilu, da karikatura ne more ogroziti ničesar, npr. volilne kandidature ali celo človeške eksistence, potem je Levstikov Pavliha vsa ta na prvi pogled samoumevna dejstva postavil na glavo. Levstikov Pavliha je resda svojevrstna žaloigra, a tudi eden od mejnikov na poti kulturnega in političnega napredka Slovencev. Kar pa zadeva Zarnika, velja poudariti naslednje: ustavno in parlamentarno življenje je bilo leta 1870 v monarhiji staro komaj desetletje; postavljanje kandidatur, predstavljanje volilnih programov, povezovanje in slo-

¹⁰ Čeprav je bila Levstikova kritika na Zarnikov račun objavljena v satiričnem listu, je bila Zarnikova reakcija ostra. Na tehničarje je bil namreč njegov poslanski stolček, torej je bilo posredno politično vprašanje. Povsem drugačen epilog je leta 1891 doživela tožba zaradi razžaljenja časti, ki jo je proti uredniku satiričnega lista Brus Ivanu Železnikarju vložil neki gostilničar in oderuh Želko, o katerem so bralci v Brusu mdr. lahko prebrali, da si je prilastil neki cerkveni kip in ga samovoljno postavil na lastno hišo ter »iz enega soda točil 7 vin«. Železnikarja je branil dr. Ivan Tavčar. Želkovo obtožnico je napisal dr. Ivan Šušteršič, tožilec pa je bil dr. Ahazhtzh. Gostilničar je tožbo vložil, ker se je zbal, da bo zaradi Brusovega zapisa propadel na bližnjih volitvah za žu-

pana. Da je šlo za političen proces, dovolj zgovorno pričajo tudi imena vpletenih odvetnikov. Sodna razprava se je spremenila v farso in nudila publiki veliko zabave. Železnikar je bil oproščen. V Tavčarjevem zagovoru Železnikarja zasledimo tudi naslednje besede: »... v poštev je imeti, da je bil dopis v šaljivem listu. Tacega ni tako v poštev jemati, kakor resen političen list. Da bi bil dopis v 'Slovenskem Narodu', potem bi bila stvar vsa drugačna. Ker je bil v Brusu, pa je pravilno..., da se je bilo zgolj smejeti o njem. Kaj pišejo in kako slikajo nemški šaljivi listi Bismarcka in kralja Milana, a doslej še ni bilo slišati, da bi se bil nemški ali srbski poslanik na Dunaji o tem pritožil, in vendar sta Bismarck in Milan vsa druga moža nego Želko« (Slovenski Narod, 1891/51).

žen nastop na volitvah, politično lobiranje, meta-nje polen pod noge protikandidatom in političnim nasprotnikom, utišanje polemičnih glasov itd. - vse to so bile dotlej neznane, povsem nove izkušnje, vendar so se tudi Slovenci hitro učili.

Dogodki okrog konca Levstikovega Pavlihe so literarni in kulturni zgodovini zato nudili lepo priložnost za razglabljanje o nenačelnosti slovenske politike in politikov, o klavrnosti majhnosti Levstikovih nasprotnikov, Levstikovem samospoštovanju in tudi njegovih človeških stiskah, v slovensko likovno satiro pa so uvedli karikirano upodobitev Bismarcka, ki jo lahko vrednotimo tako s kulturnozgodovinskega kot estetskega in ikonografskega stališča.

Pruski državnik Otto Eduard Leopold Bismarck - Schönhausen (1815-1898) je Nemčijo uspel iz šibke konfederacije preoblikovati v mogočen imperij. Dobršen del druge polovice 19. stoletja je Bismarckova politika vplivala na usodo večine evropskih držav. V politiko se je Bismarck podal leta 1847 kot konservativen poslanec. Leta 1859 je postal poslanik v Petrogradu in čez tri leta poslanik v Parizu. Pruski kralj Viljem I. ga je istega leta imenoval za pruskega ministrskega predsednika in zunanjega ministra. Bismarck se je odlikoval z izredno državniško spretnostjo, bil je gonilna sila t. i. »malonemške rešitve« - združitve Nemcev z izključitvijo habsburške monarhije. Politične cilje se je namenil doseči tudi s »*krvjo in železom*«, kot je izjavil leta 1862 pred pruskim parlamentom, saj je bil prepričan, da se mora »*moči držav ukloniti vsakršno moralno načelo in vsakršna mednarodna zakonitost*«. V skladu s svojo »realno politiko« se je odločil razpustiti Nemško zvezo in iz nje izločiti Avstrijo, kar se je zgodilo po vojni med habsburško monarhijo in Prusijo leta 1866, ki se je končala s prusko zmago v bitki pri Sadowi. Po francosko-pruski vojni (1870/1871) mu je v nacionalističnem vojnem navdušenju uspelo ustanoviti »drugo nemško cesarstvo«. Sam je postal nemški državni kancler (»*Železni kancler*«). Novi nemški cesar Viljem II. ga je leta 1890 prisilil k odstopu.

Vsekakor je bil Levstikov izbor odlične osebe, ki se kljub svoji nedotakljivosti in vsemogočnosti pogosto pojavlja na karikaturah, ravno pravšnji, kajti Bismarck velja za eno najpogostejše karikiranih političnih osebnosti nasploh. Po vsej Evropi so nastajale številne Bismarckove karikature, ki so ob koncu 19. stoletja začele izhajati tu-

di v zbirkah oziroma albumih.¹¹ Bismarckova Nemčija je nastala po francoskem porazu, zato so bile posebej številne in neusmiljene francoske karikature Bismarcka. Francoski karikaturist Faustin (1847-po 1910) je leta 1870 na kolorirani litografiji npr. prikazal Bismarckovo simbolno usmrnitev. Karikatura je del šestdelne serije »*Les Guillotinés*«. Faustin je pod giljotino, prekrito z jakobinsko čepico s kokardo, upodobil tudi pruskega kralja Viljema I. (1797-1888) in francoskega cesarja Louisa Napoleona / Napoleona III. (1808-1873). Slednji je po porazu v bitki pri Sedanu septembra 1870 odšel v prusko ujetništvo v Kassel, v Franciji pa so ga razglasili za izdajalca. Tudi Napoleon III. podobno kot njegov stric Napoleon I., ki je veljal za največkrat karikirano osebnost svojega časa, pogosto nastopa na karikaturah. Zlahka ga prepoznamo po dolgih, rahlo zavihanih brkih in bradici. Pruskima voditeljema Viljemu I. in Bismarcku neposredno iz glave poganja konica pruske čelade. Na njunem čelu sta napisa njunih grehov. Bismarck je »*ambitieux gerdin*« (častihlepen lump), Viljem I. »*buveur de sang*« (pivec krvi). Edmond Guillaume (dejaven je bil okrog 1870) pa je npr. v kolorirani litografiji »*Les génies de la mort*« iz istega leta zlil Bismarckov portret, prusko čelado, mrtvaško lobanjo in nemškega cesarskega orla z žezlom in vladarskim jabolkom v krempljih v grozljivo celoto, ki jo namesto lovorovega venca obkrožajo listi strupene rastline. Bismarckov pošastni portret lebdi nad gorečo vasjo. Karikatura sodi v serijo štirih karikatur, pri kateri je Guilla-

¹¹ Npr. Wilhelm Scholz, *Bismarck - Album des Kladderadatsch*, Berlin 1890, John Grand-Carteret, *Bismarck en caricatures*, Paris 1890, John Grand-Carteret, *Crispi, Bismarck et la Triple-Alliance en caricatures*, Pariz 1893, Walter K., *Bismarck in der Karikatur*, Stuttgart 1898, Walther C., *Bismarck in der deutschen Karikatur*, Stuttgart, brez letnice, Walther C., *Bismarck in der Englischen Karikatur*, *Bismarck in der Französischen Karikatur*, *Bismarck in der Russischen, Italienischen, Amerikanischen etc. Karikatur*, *Bismarck in der Wiener Karikatur*, vse Stuttgart 1898, (Otto Fürst von) *Bismarck, Historische Karikaturen*, Berlin 1915, Paul Litman, *Bismarck in Geschichte, Karikatur und Anekdote / Ein großes Leben in bunten Bildern*, Stuttgart 1915. Med osebnostmi, ki so se pogosto pojavljale na karikaturi in so jim okrog leta 1900 posvetili posebne knjižne zbirke karikatur, velja omeniti tudi plesalko in ljubico bavarskega kralja Ludvika I. Lolo Montez (1818-1861), nemškega skladatelja in dirigenta Richarda Wagnerja (1813-1883) in po krivem obsojenega francoskega oficirja židovskega rodu Alfreda Dreyfusa (1859-1935). Priljubljene so bile tudi zbirke karikatur na določeno temo, npr. ženske, moda, erotika, Cerkev, Židi, socializem, stroji, advokati itd.

Vse prizadevanje zastonj.

me kot »genije smrti« poleg Bismarcka prikazal tudi Viljema I., Napoleona III. in papeža Pija IX.¹²

Karikature niso bile osamljeni primeri ostrega, neizprosnega in sovražnega karikiranja Bismarcka. Za francoskimi karikaturami niso zastajale karikature drugih evropskih narodov, Bismarckove karikature pa so nastajale tudi v Združenih državah Amerike in na Japonskem. Negativen odnos do Bismarcka in njegove politike so si skupaj z drugimi evropskimi narodi delili vsi nenemški narodi zbrani pod habsburškim dvoglavim orlom. V Sloveniji je bila v zraku celo bojazen, da bo zaradi rasti pruske moči Avstro-Ogrska razpadla, slovensko ozemlje pa si bodo razdelili Nemci in Italijani. Med avstrijskimi Bismarckovimi karikaturami so se na vidno mesto uvrščale tudi Klíčeve karikature v Flohu, saj je Klíč kot karikaturist in satirični risar krepko presegal svoj čas. Floh je po njegovi zaslugi

postal tudi prvi avstrijski in nasploh evropski v barvah tiskani humoristični list. Floh, ki je izhajal v velikem, časopisnem formatu, so krasile imenitne Klíčeve karikature. Na naslovnica, natisnjenih v dveh ali več barvah, so bile praviloma objavljene portretne karikature, med katerimi je bilo izredno veliko karikatur predstavnic lepšega spola, s kakršnimi se slovenska likovna satira konca 19. stoletja ni mogla pohvaliti.

Klíč je veliko Bismarckovo portretno karikaturar narisal za naslovnico 5. št. Floha v letu 1869, v prvem letu izhajanja. Bismarckov obraz krasijo košate obrvi in monokel. Na karikaturi »*Blicke in das Jahr 1870*« (Pogled v leto 1870) v 1. št. iz leta 1870 srečamo Bismarcka, okrašenega z monoklom in tremi laski na golem čelu. Na karikaturi »*Ein bürgerliches Trainerspiel*« v 37. št. iz 1870 na krožniku pred Bismarckom leži zemeljski globus. Bismarck se ga je polotil z nožem in vilicami, personifikacija Germanije mu na krožniku prinaša nov posladek – glavo francoske Marianne (personifikacije Francije). Prikazan je tudi Napoleon III., ki so ga pravkar zapustile življenjske moči, tako da je zdrsnil na tla. Na karika-

¹² Po: Jürgen Döring, »*Satirische Porträtgalerie, Bild als Waffe / Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten*«, Wilhelm-Busch-Museum Hannover, 1985, str. 123-124.

turi »*Variation über ein bekanntes Thema*« (Variacija na znano temo) v 41. št. iz 1870, na kateri sta predstavljena Bismarck in Napoleon III., oblečen v žensko obleko, ki naj bi nakazovala bojazljivca, šlevo..., Bismarckovo plešasto glavo znova krasijo trije lasi. Karikatura »*Die Wilde Jagd 1870*« (Divji lov 1870) iz 52. št. pa npr. predstavlja variacijo na temo štirih apokaliptičnih jezdecev, Zmagovalca, Vojne, Lakote in Smrti ali Kuge. Napis na Bismarckovi zastavi se glasi »*Blut, Eisen, Gewalt vor Recht!*« (Kri, železo, oblast pred pravico!).

Na Bismarcka so Nemci seveda gledali drugače kot Francozi ali Avstrijci. V Nemčiji so nastajale številne Bismarckove slavlne likovne upodobitve. Bismarckovi spomeniki in apoteoze pričajo o pretiranem poveličevanju, ki mu je bilo pozno 19. stoletje tako naklonjeno. »*Car Peter Veliki je zgodovinska oseba, in Rusom je heroj,*« je leta 1905 (v ogorčenem odgovoru Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne?, namenjenem recenzentu njegove pesnitve Primož Trubar« dr. Josipu Tomišku) zapisal pesnik Anton Aškerc (1856-1912). »*Kaj pa Garibaldi? Še ni tako dolgo, odkar je umrl, pa naj stopi g. dr. Tomišek za par tednov v Italijo – v vsakem večjem mestu najde kak Garibaldijev spomenik ali vsaj kako ulico – 'via Garibaldi'. Italijanska poezija ga tudi proslavlja. – Katero zgodovinsko življenje nam je bolj znano ko življenje Napoleonovo – in Napoleon je Francozom polbog, to priča že monumentalni mavzolej v Parizu, kjer počiva njegov prah. Najradikalnejšemu republikancu francoskemu je Napoleon nadčlovek – heroj. Umetnost ga je proslavila že večkrat.*

In ozrimo se v sedanost! Bismarck je umrl šele pred par leti. Ta mož je menda dovolj zgodovinska oseba, saj smo ga takorekoč osebno poznali tudi mi, ki nam ni bil prijatelj. In glejte, pred našimi očmi se razvija med nemškim narodom Bismarckov kult! Znani železni kancelar je Nemcem že pravi nadčlovek, je heroj, ki se mu stavijo nenavadni monumenti. Luther in Bismarck! Da, tudi Bismarck prehaja že, ko se je komaj poveznila plošča v njegovem mavzoleju, nekako v mythus. Nemškemu narodu je Bismarck simbol brezobzirnega narodnega smotrovitega egoizma. Bismarck je nemški duh. Vse nemške umetnosti so se že polastile zgodovinske prikazni moža 'aus Blut und Eisen'.«¹³

¹³ Anton Aškerc, »Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne? / Gospodu profesorju dr. Josipu Tomišku odgovarja A. Aškerc«, Slovenski narod, 1905/89.

Za najbolj znamenitega Bismarckovega uradnega portretista je veljal münchenski slikar Franz von Lenbach (1836-1904), vodilni portretni slikar t. i. »Gründejahre«, ki je izdelal okrog 80 Bismarckovih portretov in portretnih študij. Najpomembnejši nemški Bismarckov karikaturist pa je bil Wilhelm Scholz (1824-1879), ki je skorajda 40 let sam risal karikature za berlinski humoristični list Kladderadatsch (1848-1898). Bismarckove karikature so pogosto objavljali tudi Frankfurter Laterne, Münchner Punsch, Eulenspiegel, Schalk, Wahrer Jakob in drugi satirični listi. Reprezentativen izbor 300 Sholzovih Bismarckovih karikatur je leta 1890, ob Bismarckovi 75-letnici, izšel v posebni zbirki oziroma albumu z naslovom »Bismarck – Album des Kladderadatsch«, ki predstavlja prvo knjižno zbirko Bismarckovih karikatur.

Scholzove karikature do Bismarcka nikakor niso bile sovražno nastrojene. Pruskemu prvega ministru in nemškemu državnemu kanclerju, kovaču nemške države in enotnosti, so se namreč priklanjale kot močnemu, energičnemu politiku in simbolu nemške moči, toda to še ni pomenilo, da so ga obravnavale z vsem dolžnim spoštovanjem. Hišni risar Kladderadatscha Scholz ga je celo preoblečal v ženska oblačila, prikazoval v živalski podobi, npr. kot leva itd., vendar je skrbno pazil, da so bili Bismarckovi nasprotniki vedno predstavljeni vsaj nekoliko manjši in še bolj smešni.¹⁴

Scholz je Bismarcka, ko je bil ta še pruski minister, redno opremil z neposredno na plešasto glavo posajeno konico pruske pikače, čelade s konico na vrhu (»Pickelhaube«), ki se tudi kasneje pogosto pojavlja takrat, ko je bilo treba na karikaturah označiti Nemca. Leta 1863 pa se je domislil, da bi Bismarckovo redko lasišče lahko izboljšal s pomočjo že omenjenih treh osamljenih, na sredino glave posajenih las, »*kateri so mu edini še ostali zvesti*«, kakor je zapisal Levstik o »plešastem Bismarcku«, medtem ko je Klíč tri laske na karikaturi v Pavlihi upodobil kot tri bajonetne nože.

Trije lasi, o katerih je pogosto govor tudi v satiričnih tekstih o Bismarcku, so postali kanclerjev razpoznaven znak in so dovoljevali njegovo prepoznavanje tudi v najbolj nenavadnih pred-

¹⁴ Po: Jürgen Döring, »Satirische Porträtgalerie«, Bild als Waffe / Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten, Wilhelm-Busch-Museum Hannover, 1985, str. 127.

Govornik v imenn drugih: Veš, kamarad, mi drugi smo že vsi odložili orožje, samo ti ga imaš še vedno na rami.

Trolasnilisjak: Da, da, a samo zaradi tega, ker tu čuvam, da vam kak lopov odloženega orožja ne odnese.

stavitvah. Takšna Bismarckova tipizirana podoba se je iz nemške karikature razširila po vsej Evropi.

Bera slovenske likovne satire druge polovice 19. stoletja je bila dokaj skromna, vendar na vrsto Bismarckovih karikatur lahko naletimo tudi v Alešovčevem Brenclju (1869-1875; 1877-1885), Magoličevem humorističnem listu Rogaču (1886-1888) in predvsem v njegovem nasledniku Brusu (1889-1891), ki ga je v Ljubljani urejal časnikar Ivan Železnikar (1839-1892). V slednjem listu so seveda izzvenevale nekoliko v prazno, saj se je Bismarckova doba zaključila ravno leta 1890. Mladi cesar Viljem II. je namreč odstavil 74-letnega Bismarcka, ki je bil do tedaj državni kancler in pruski predsednik. Razlog za

zamudo v njihovem objavljanju se skriva v dejstvu, da karikature niso bile izdelane posebej za Brus, temveč sodijo med množico tujih klišejev, s katerimi so bili v tem času opremljene naše, še vedno nadvse redke ilustrirane revije in listi. Kupovanje že poprej izdelanih klišejev je bilo namreč mnogo cenejše kot naročanje novih ilustracij. Za Brus je bilo tako posebej izdelano samo naslovno zaglavje, ki ga je izdelal češki ilustrator in karikaturist Karel Krejčík (1857-1901), medtem ko je vse ostale ilustracije in politične karikature, vključno z Bismarckovimi, Železnikar dobival iz Prage. S Čehi so Slovenci gojili mnogostranske, zlasti kulturne stike. V Brusu se tako pogosto pojavljajo politične karikature, ki so ubrane na češke razmere, na njih nastopajo staročehi in mladočehi, srečamo celo napise v

češčini itd., toda ker je bil položaj slovenskega in češkega naroda v monarhiji podoben, sorodno pa je bilo tudi njuno gledanje na notranje in tujepolitične dogodke, so slovenski bralci brez težav lahko dojeli sporočilo karikatur in jih povežali z domačimi razmerami.

Karikature v Brusu, na katerih nastopa Bismarck, so bile najbrž delo na Češkem izredno priljubljenega karikaturista in igralca Františka Karla Kolárja (1829-1895).¹⁵ Odlikujejo se po zaslugi kvalitetne, rahlo skiciozne risbe. Na Kolárjevih karikaturah v Brusu se podobno kot v Brenclju in Rogaču poleg Bismarcka zelo pogosto pojavlja tudi grof Eduard Taffe, avstrijski ministrski predsednik v letih 1868 in 1879-1893.

Zaradi načina pridobivanja karikatur in ilustracij je bil izbor Bismarckovih karikatur v Brusu seveda bolj ali manj naključen. Dve karikaturi Bismarcka sta bili npr. objavljeni v 1. št. Brusa. Na prvi Bismarck »osvoboduje afriške robove – ker potrebuje železja drugej« – za zaslužnjenje personifikacij nemških dežel Saške, Šlezije in Lotaringije (Lorene), ki je po nemško-francoski vojni 1870/1871 pripadla Nemčiji. Nemčija si je namreč za časa Bismarckovega vladanja pridobila kolonije v Afriki in na Pacifiku. Na drugi karikaturi »evropski brivec« Bismarck opazuje bratatega Rusa. Komentar: »*Blut und Eisen!*« To bi bilo veselje, ko bi tega kosmatina mogel obriti in ostrčiti!« V isti številki je bil objavljen tudi velik Levstikov portret, ki so ga po Levstikovi fotografiji iz dunajskega obdobja izdelali v Pragi. V 3. št. Brusa iz leta 1889 je bila npr. objavljena karikatura »Častni doktor thleologia' knez Bismarck poučuje afriške mure v ljubezni do bližnjega«. Na njej je upodobljen Bismarck, ki z dvema topovoma strelja na črnce. Na karikaturi »Priatelj miru« iz 9. št. Bismarck poskuša zadaviti personifikacijo miru – »stiska ga samo zaradi tega za

urat, da bi umirajočemu duša ne ušla«. Tudi na personifikacijo miru pogosto naletimo na karikaturah v Brusu. V naslednji številki je sledil »Rebus«, ki je predstavljal »ime važnega vprašanja, o katerem se danes prav veliko govori in katero je močno zatemnilo nastopno sliko«. V spremljajoči sličici, prekrti s črnim rastrom, lahko delno prepoznamo Bismarckovo glavo s tremi laski. Karikatura »Evropsko razoroževanje« iz 18. št. prikazuje predstavnike evropskih držav, ki nagovarjajo Bismarcka: »Veš, kamarad, mi drugi smo že vsi odložili orožje, samo ti ga imaš še vedno na rami.« »Trolasni lisjak« jim odgovarja: »Da, da, a samo zaradi tega, ker tu čuvam, da vam kak lopov odloženega orožja ne odnese.« Med najbolj zanimivimi Bismarckovimi upodobitvami v Brusu je tudi karikatura »V evropski menažeriji« iz 22. št., na kateri je Bismarcku dodeljena vloga cirkuškega direktorja, ki razkazuje posebej zanimivo, krokodilu podobno zver »Militarismus« (militarizem): »To vam je zver, katere ne zna nihče tako krmiti, kakor jaz, ker sem jo z malega vzgojil. Ta zver živi na kopnem in na morju in je požrešnejše, nego bi si kdo mislil. Požira ne le ljudi, ampak tudi hiše in cela posestva, še dolgovi se jej ne gabijo. To je pravi pravcati 'Kabinetstück'!« V 4. št. za leto 1891 je bila objavljena karikatura »Skupno darilo Avstrije in Rusije za Njegovo večno lajanje na nji«. Darilo, namenjeno Bismarcku, je predstavljal nagobčnik. In tako naprej... seznam Bismarckovih karikatur v Brusu bi bil seveda lahko vsaj še nekoliko daljši.

Bismarck na vseh Kolárjevih karikaturah nastopa z obveznimi tremi laski, ki jih je uporabil npr. tudi risar Alešovčevega Brenclja Franc Zorec (1854-1930) na karikaturi »Bismarck na Dunaji« v številki 17/18 iz leta 1880.¹⁶ Bismarcka je

¹⁵ František Karel Kolár ni bil samo izvrsten karikaturist, veljal je tudi za enega najbolj znamenitih čeških igralcev 19. stoletja. Gledališke deske so ga začele privlačiti že med študijem na slikarski akademiji, ki jo je obiskoval od leta 1845 dalje. Sprva je nastopal v manj pomembnih stranskih vlogah ljubimcev in komičnih vlogah. Uspeh je dosegel z vlogami iz Shakespearovega dramskega repertoarja in vlogo mlinarja v Rychnovskovi igri »Raupachové«, v kateri je vse do smrti žel triumfalne a-plavze. Ukvarjal se je tudi z gledališko režijo. Kot karikaturist je trideset let sodeloval z znanimi Humorističké Listy (1858-1914), zato so najbrž tudi v Brusu objavljene Kolárjeve karikature sprva nastale za ta češki list. Njegove karikature pa so objavljali tudi tudi mnogi listi: poleg slovenskih Škrata (1883-1885) in Rogača mdr. tudi zagrebški Naše gore list in Jovanovičev Zmaj.

¹⁶ Če si je Levstik s sedmimi številkami Paulihe pridobil nesmrtno slavo, je urednik Brenclja za to potreboval kar poldrugo desetletje. Alešovec je Brenclja namreč bolj ali manj uspešno, z občasnimi prekinjtvami in v stalnih finančnih stiskah, izdajal vse do začetka leta 1886. Posebne važnosti za razvoj slovenskega novinarstva pa je leto 1869, zato, ker nam je porodilo prvi slovenski šaljivi list, rekše 'Brenclj v lažnjivi obleki'. Zalaga in ureduje ga še zdaj njegov prvi voditelj Jakob Alešovec, jeden izmej izgubljenih slovenskih talentov; tega pisatelj ne izrazuje v šaljivem smislu ter tudi nikakor ne kara Brencljevega urednika, ker si s svojim mnogostranskim in nepristanem delu služi kruh v potu svojega obraza, sedaj bolj obilo, sedaj bolj pičlo. Sedaj pa sedaj se je bil 'Brenclj' zlezel v podstrešje, a zmirom je z nova prifrčal ter se šalil z dobrovoljnimi Slovenci do današnjega dne. Naj mu kdo očita to ali ono, priznati pač mora vsak, da nam je 'Brenclj' ustvaril to stroko slovenskega časopisja, vsaj 'Brenclj' je začel s prvim takim podjetjem« (»Časnik in časnikarstvo«, Slovenski Narod, 1883/289).

upodobil kot lisjaka, avstrijske narode pa kot piščance. Personifikacija Avstrije je nezaupljiva do novega prijateljstva med Bismarckom in avstrijskim zunanjim ministrom Gyullom Andrassyjem (1823-1890): »*Moj varuh se brati z lesjakom? Zdaj se pa že skoro bojim za svojo perutnino.*« Bismarck v podobi lisjaka se pojavi tudi na karikaturi »*Evropejski kongres*« v 11. številki Brenclja za leto 1878. V živalski podobi so prikazani tudi ostali predstavniki evropskih velesil (npr. ruski medved, turški pes Sultan), udeleženk Berlinskega kongresa, ki ga je leta 1878 vodil Bismarck. Karikatura ima najbrž svoj prototip v nemški karikaturi »*Die konstitutionelle Monarchie der Tiere*« iz leta 1823 oziroma 1824, ki je bila naperjena proti konstitucionalizmu. Satirični princip zamenjave med človeškimi in živalskimi vlogami sicer lahko pogosto srečamo v satiričnih listih druge polovice 19. stoletja. Alešovec in Zorec sta Bismarcka predstavila tudi kot murna.

Urednik, tiskar in slikar Srečko Magolič st. (1860-1943), poleg Zorca edini slovenski karikaturist, ki je upodobil Bismarcka, pa je za 22. številko Rogača iz leta 1886 sam narisal karikaturu »*Po izgnanji lončevcev iz Nemčije*«, na kateri je tri laske nadomestil z dvema rožičkoma in enim samim laskom. Na rogove, ki krasijo Bismarckovo čelo, prav tako lahko naletimo na nemških karikaturah. Leta 1887 je Rogač v pismu, namenjenem vrhniškemu Nemcu, zapisal: »*Zmaga Nemcev, trdih Nemcev – kajti še nemški ne znajo, tako so trdi – na Vrhnikih je obveselila Bismarcka tako, da se je bati za njegovo zdravje. V svojej radosti se je tako spozabil, da se je prijel stari kancelar za glavo in izgubil pri tem jeden las, toraj ima samo še dva.*«¹⁷

Trije laski pa so lahko kot pars pro toto nadomeščali kar celotno osebo. Dovolj je bil že ta najmanjši namig, da so bralci vedeli, da je govorila o Bismarcku, kar nam potrjuje tudi skrivnostna risbica v 14. številki Brusa iz leta 1890, na kateri je zgornji del Bismarckove glave spremenjen v »*vzhajajoče sonce*«. Komentar k risbici se glasi: »*Neue Freie Presse*« [op. dunajski dnevnik] je zadnjič prav dobro povedala, češ le v popolnoma izpeljanem okviru punktacij vidi Nemec (kakor podoba kaže) zopet svoje 'vzhajajoče solnce'.« Risbica ni karikatura, ampak neke vrste »rebus« oziroma »slikana uganka« in je bila najbrž izpeljana iz Scholzovih karikatur, morda iz

karikature »*Bismarckov barometer*«, ki je bila v osemdesetih letih objavljena v Kladderadatschu. Na seriji treh Scholzovih sličic so trije laski postopoma prevzemali obliko konice pruske pikače, prikazan pa je bil samo zgornji del Bismarckove glave. Vremenski komentar pod srednjo izmed njih, ki je formalno identična z Brusovo podobico, se je glasil »spremenljivo«.

V 9. številki istega letnika Brusa lahko naletimo na podobno zamotano geometrijsko zasnovano podobo, posvečeno katoliškemu politiku dr. Ivanu Šusteršiču (1863-1925), ki nam jo pojasnjuje daljši urednikov komentar:

»Žnidaršič in Šusteršič
ali
narodna umetnost

Slavni slikar Kistoslav Žnidaršič, sloveč zlasti po takozvanem 'Concretzeichnen', začel je to svojo čudovito spretnost uporabljati tudi za portrete. Uspehi so velikanski, fenomenalni, kajti par črt in portret je gotov. Te dni je napravil nastopno krasno sliko: /.../

Na prvi pogled človek skoro ne umeje, a čim dalje jo gleda, tem bolj se mu znana zdi, dokler naposled ves vesel na zavptje: 'Vidiš ga no, saj sem dejal, da je dr. Šusteršič.' In res je tako. Genijalni umetnik pogodil ga je baš v onem zgodovinskem hipu, ko bi imel priti izza vogala. Prednji del nosu pomolil je že naprej, še hipec, in gospodar pride za njim! In ta kos nosu, kako duhovito, kako plastično je narisano. Zdi se, kakor da bi vohal po klerikalnih volilcih in v svoji duševni napetosti gledalec še ves razburjen jedva diše, ker se ima zdaj in zdaj pokazati sam dr. Šusteršič, čigar sladko ime naj se abeceduje na vse večne čase Amen!

Slika ta dela globok vtis, njena posebna vrednost pa tiči v tem, da se ista lahko porabi tudi za kapelana Kalana [op. Brus se je v tem času zapletel v tiskovno pravdo s trnovskim kaplanom in urednikom Domoljuba Andrejem Kalanom], kadarkoli in kjerkoli bode kot kandidat propal! – Non quis, sed quid.»

Likovni princip, na katerem temeljita Bismarckova in Šusteršičeva »upodobitev«, ima dokaj dolgo tradicijo. Angleški slikar William Hogarth (1697-1764), ki je najbolj znan kot avtor satiričnih ciklusov, je npr. omenjal znano »karikaturu« nekega italijanskega pevca. Kot je zapisal, naj bi

¹⁷ »*Bismarck vrhniškim Slovincem*«, Rogač, 1887/3.

prvi pogled nanjo sprožil osuplost, saj je bila postavljena zgolj iz ravne navpične linije in pike nad njo.¹⁸ Vendar Hogarthov primer, prav tako kot Brusovi podobi, ki naj bi očitno nastali po postopku, imenovanem »Concretzeichnen« (morda risarska konkretizacija, konkretna označba...), ne sodijo v sklop karikaturnega upodabljanja. Eden od pogojev, ki karikaturu loči od drugih »smešnih« upodobitev, je namreč podobnost s predlogo (modelom), ki pa jo tovrstna abstrahirana oziroma »konkretizirana« risbica ne more nuditi. Čeprav je poenostavljanje eden najpomembnejših postopkov pri zasnovi karikatur, je risar v tem primeru prekoračil mejo razumljivosti in prepoznavnosti.

Bismarckova in Šušteršičeva risba bi torej lahko predstavljala obliko »likovnega rebusa« oziroma »naslikane uganke«, ki jo je Malvasia v svojem »Vite de' Pittori Bolognesi« iz leta 1681 poimenoval kot »*ennimi o divinarelli pittorici*« (kot uganko ali sličico za ugibanje) in pripisal njen izum bolonjskemu baročnemu slikarju Agostinu Carracciju (1557-1602), ki skupaj z bratom Annibalom po nekaterih interpretacijah velja za izumitelja karikature v današnjem pomenu besede.¹⁹ Malvasia je opisu dodal tudi prikaze

domnevnih Carraccijevih narisanih ugank, pri katerih je moral opazovalec na podlagi neznanih namigov sklepati o pomenu očem nevidne celote: zidarsko žlico in del zidarjeve glave, ki sta skrita za visokim zidom, kapucinarja, ki počiva v prižnici, viteza s sulico za pregrado in slepca s palico in beraško skodelico, ki stoji za hišnim vogalom.²⁰ Zadnja med njimi je najbolj sorodna risbici v Brusu. V nemškem jeziku naj bi se za takšne likovne uganke uporabljal izraz »Drudel«, ²¹ v angleščini »doodle« (»doodle riddle«).

ali ud pretiran. Če na kakem obrazu narišemo nos prevelik, se nam vidi preveč 'naložen' v razmerju z ostalim in ravnotežje celote je podrt. Karikatura bi bila torej umetniška podoba, pri kateri je naravna harmonija, ravnotežje posameznih delov odstranjeno in se nam zato ta ali oni del vidi 'preobtežen', pretiran - karikiran. Toda rušitje ravnotežja, nastala vsled neznanja ali netočnega opazovanja, ni še karikatura, sicer bi bila to že vsaka ponesrečena risba. Le če je delo resničnega umetnika, zasluži v polni meri to označbo. Če n. pr. umetnik nariše moža s prevelikim nosom in premajhnimi usti, s prekratimi nogami in predebelim trebuhom, ali s preveliko glavo in s premajhnim truplom, je ta in slična pretiravanja storil s polno zavestjo. Kajti če pazno motrimo original, ki si ga je vzel slikar za model, vidimo pač, da mož sicer nima tako velikega nosu, ne tako majhnih ust, ne tako kratkih nog, ne tako debelega trebuha, kakor mu jih je narisal umetnik, vendar pa ima v *razmerju* z nosom premajhna usta, v *razmerju* s trebuhom premajhne noge. Tega poprej niti opazili nismo, toda slikar je z ostrim očesom našel to nesorazmernost in spoznal, da je za dotično osebo *značilna*. Tedaj je vsako teh lastnosti na svoji sliki *ojačil* in *pretiral*, tako da je še precej pravilno oblikovana postava modela postala smešno učinkujoča figura.

A karikatura v pravem pomenu besede ne pomeni samo pretiravanja in podčrtavanja značilnosti, ampak pomeni istočasno tudi *redukcijo*, *brisanje* podrejenosti. Vse, kar je nevažnega, nebitvenega potisne pod črto normalnega razmerja, zopet z namenom, da tembolj ostro izrazi bistvenost in tako tem nazorneje pokaže gledavcu jedro značilnosti. Najčeseje opazimo to v karikaturah oseb s prekomerno veliko glavo. Poleg stremljenja po močnem komičnem vtisu, hoče resnični umetnik dovesti *dušo*, vtelešeno v glavi kot glavnem izrazilnem sredstvu, do polnega uveljavljanja. To je bistvo grotesknega karikiranja. 'Grotesknost pričinja tam, kjer končajo vse možnosti'.

Karikirati bi potemtakem pomenilo: zavedno pretiravanje značilnosti kakega pojava in abstrahiranje od posrsknega, splošnega. Karikatura je zavedna komičnost« (Alojzj Res, »O karikaturi«, *Mladika*, 1922, str. 365).

²⁰ Po: Gerd Unverfehrt, »Karikatur – Zur Geschichte eines Begriffs«, *Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten / Bild als Waffe*, München 1985 (druga, dopolnjena izdaja kataloga razstave v Hannoveru, Dortmundu, Göttingenu in Münchnu), str. 349.

²¹ »*Dru-del* (m. 5), witziges Zeichenrätsel, in dem von Sachverhalten und Gegenständen Unwesentliches überbetont und Wesentliches vernachlässigt oder verändert wird, so daß die Frage nach der Bedeutung nur

¹⁸ Po: Gerd Unverfehrt, »Karikatur – Zur Geschichte eines Begriffs«, *Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten / Bild als Waffe*, München 1985 (druga, dopolnjena izdaja kataloga razstave v Hannoveru, Dortmundu, Göttingenu in Münchnu), str. 349.

¹⁹ Razmišljanje književnika Alojzija Resa (1893-1936) velja za eno prvih strokovnih opredelitev karikature v slovenski literaturi: »ČUDEN, prečuden svet nam odpira zgodovina karikature: svet izprevrženih pojmov, samovoljnosti, izbruha jeze in strasti, sovraštva in ljubezni, veselja in žalosti, v nenavadnih, nenaravnih oblikah. Zakoni, ki jih sicer vse spoštuje ali vsaj boji, so v žarki luči karikature brez veljave. Castitiljive, na videz nedotakljive pravice posameznika, družine, slojev, držav, narodov – vse se ruši v prah ali prehaja v smešnost pod čopičem in peresom karikaturista. Glave ljudi, in to po večini najbolj spoštovanih in vplivnih, z živalskimi telesi, živali s človeškimi glavami, deli telesa ali celo telo izpačeni, pohabljeni, zverženi. Preko vseh ovir se vpenja karikatura, preko vseh predsodkov, obzirov, javnega mnenja in avtoritete: brezobziren zasmeh vlada, zasmeh, ki vzbuja prešeren krohot, včasih pa komaj viden, bolesten nasmešek.

Svet karikature – svet nebrzdanosti, brezzakonja, krute samovoljnosti, a to samo navidezno, zakaj vsa ta zmes satire, zasmeha, bičanja – govori svoj lastni jezik, ustvarja iz dane nujnosti in stremi po čisto določenih ciljih.

Kaj je karikatura?

Beseda izhaja iz ital. 'caricare' – dobesečno: naložiti, otežiti. Če n. pr. pri risanju človeške postave kak del ali ud preveč otežimo, preveč naložimo, se nam *vidi ta del*

Brus je na zadnjih straneh redno objavljajal šaljive rebase, kriptograme in druge »zabavne naloge« in »zagonetke« (npr. »magične kvadrate«, »skakalnice«). Mednje bi samo delno lahko šteli prazen pravokotnik v 5. št. Brusa iz 1891, ki ga je spremljal naslednji komentar: »Državnega poslanca pl. Globočnika program in razni govori!« V 24. št. istega letnika Brusa so bile objavljene štiri sličice, ki prav tako močno spominjajo na Carraccijeve narisane uganke: »Napoleon I. pred bitko pri Marengi v svojem šotoru«, »Ljubljana v megli in noči«, »Čreda volov za cerkvenim zidom« in »Planinski orel 3000 metrov visoko«. Spremlja jih komentar, ki je naslovljen »Domača umetnost« oziroma »Es bildet ein Talent sich in der Stille«: »V samotni dolini za Golovcem živi pohlevno likt duhteča vijolica genijalni slikar Vrban Kistoprask. Navzlic lepo donečemu imenu in čudoviti nadarjenosti, ostal je doslej nepoznan. Še le tedaj, kadar mu bode blede smrt z ostro koso prerezala nit življenja, prišle bodo njegove zasluge na dan in sestavil se bode mor da celo odbor za spomenik njegov. 'A kaj poma-

ga po smrti spomenik, če pa živega nihče ne podpira?' Kaj pomagajo še tako krasni proizvodi, če pa ni naročil in ni zaslužka?

In tako se godi našemu Kistoprasku. Zato se mi v srce smili in zató sem skrivši kot 'amater-fotograf' posnel par njegovih podob in jih tu podajam slavnemu občinstvu, da samo sodi, kolik mojster je naš umetnik. Njegova umetnost je uprav lakonična. Samo par potez, par krepkih črt in zgodovinski trenotek stoji nam živo pred očmi. Kistoprask ne trati časa s podrobnostmi, on ne slika oblek, pokrajin, drevoja in gorovja, njegov 'žanr' daje popolno svobodo še tako razvajeni fantaziji, on slika divno.

O resničnosti te moje ocene prepriča se lahko vsak, kdor z zadostno pazljivostjo in bistrumnostjo pregleda in študira nastopne slike:...

Blagovoljna naročila vsprejema iz posebne prijaznosti.

Živko Dreta, zasebnik na desno od Golovca.

mit Phantasie und viel Sinn für Blödelei und Komik beantwortet werden kann, [z. B. Würfel = 'Fehlkonstruktion eines Tennisballes'.]« (Po: Gerhard Wahrig, Deutsches Wörterbuch, Neu herausgegeben von dr. Renate Wahrig - Burfeind, Gütersloh 1997).

PITANCA ZA VEDOŽELJNE SLADOKUSCE

Boris Kuhar, Jože Mlinarič: Samostanska kuhinja. Prehrana kartuzijanov in jedilniki žičkih menihov v prvi polovici 18. stoletja, ČZD Kmečki glas, Ljubljana 2002, 205 strani.

Knjiga Borisa Kuharja in Jožeta Mlinariča je uspel nasledek sodelovanja zgodovinarja in etnologa, ki se je začelo z najdbo v celoti ohranjenih samostanskih jedilnikov žičkih kartuzijanov za leti 1737 in 1738, ki jih je Jože Mlinarič odkril med arhivskim gradivom žičke kartuzije v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu. Ohranjeni samostanski jedilniki so v slovenskem prostoru resda redkost, v tej knjigi pa predstavljajo nujno potreben okvir, na katerega avtorja (vrhunski medievist in pronicljiv etnolog-kulinarik) napneta še »nekaj več«. Tisto »več« je brez dvoma poglobljen ekskurz o samostanski kulinariki nasploh, o umetnosti priprave jedi v baroku, ki ni zaostajala za umetninami tedanjih glasbenikov ali gradbenikov. Z besedico »več« pa lahko označimo tudi pregleden in poljuden prikaz zgodovine kartuzijanov, predstavitev njihovih redovnih pravil ter razčlenjen prikaz odnosa kartuzijanov do posameznih hranil. Avtorjema je uspelo vsekakor zanimivo tematiko, ki pa pogosto ni bila dovolj podprta z viri, s pomočjo posrednih, sicer že poznanih pričevanj (Santonino) umestiti v neko širšo zgodbo o samostanih kot krajih kontemplacije in pobožnosti, a ravno tako tudi krajih lukulskih užitkov in ukradenih, prepovedanih sladkosti.

Samostani so v svojem začetku delovali kot okop pred vsesplošnimi krizami v svojem okolju (intenzivno so jih ustanavljali denimo ob globokih krizah v Cerkvi, ob prelomnih družbenih procesih – pokristjanjevanje), zato so morali z askezo in strogo pobožnostjo dajati zgled pokvarjenemu svetu in se s svojimi »žrtvami« (pritrgovanjem pri hrani, pijači, zapovedanim molkom) odkupovati za grehe svojih sodobnikov. Menihi pa so bili v večini kljub vsemu samo in predvsem ljudje, ki so radi skakali z ojnec, dajali krila svoji domišljiji ter manevrirali v strogo zakoličenem prostoru redovnega življenja. V sklop teh naporov za olajšanje redovniškega vsakdanjika (vsaj kar se hrane tiče) sodijo teorije o gojenju trinogih svinj (štirinožcev menihi naj ne bi jedli) ter iskanje lusk na vidrah in bo-

brih (najstrožji redovi – tudi kartuzijani – so lahko jedli le ribe). Tudi brez te eksotike so v samostanih radi in veliko jedli in pili. Pri tem je pomembno zlasti dejstvo, da so samostani funkcionirali tudi kot nekakšne gastronomske ambasade ter znanilci novega – menihi so kmalu posvojili kavo in kakav, postne dni so si sladili z (dragim!) južnim sadjem, na njihovih mizah pa so se znašli tudi kalamari, želve, beluge in lososi (da o ostalem drobirju – rakihi, školjkah, polenovkah in slanikih ne izgubljam besed). Pri vinu se večinoma niso zadovoljevali zgolj z domačim pridelkom, ampak so za posebne priložnosti pošiljali po rebulo, vipavca in ostalo »uvoženo« pijačo.

Hrana je bila v samostanih tudi pomembno orodje discipliniranja in moči. Menihe, ki so se kakorkoli pregrešili zoper samostanski red (zamujanje k bogoslužju, obrokom, govorjenje) so po obveznem opominu ob nadaljevanju kršitve kaznovali z odtegotovanjem hrane in pijače ali s ponižujočim prehranjevanjem (v refektoriju/jedilnici so denimo morali jesti na tleh). Priorji so svoj položaj in naklonjenost »odkupovali« s hrano in pijačo, ki so jo v obliki »pitanc« (priboljškov) delili med svoje sobrate, zato ne preseneča, da je generalni kapitelj (zbor kartuzijanskih priorjev) pogostokrat opominjal ali celo kaznoval preveč radodarne priorje posameznih kartuzij, ki so svoje sobrate predobro hranili in pojili. Priorji so imeli v prehrabnih zadevah namreč precej proste roke (pravila so jim prepuščala fino rektifikacijo prehranjevanja posameznih skupin redovnikov in deljenje priboljškov), če so se seveda držali splošno sprejetih pravil in prepovedi, načeloma pa je verjetno vsak raje tvegala opomin kapitlja kot očitke sobratov o svoji skoposti.

Kljub številnim prepovedim in omejitvam ohranjeni jedilniki izpričujejo kuharjevo mojstrstvo in ustvarjalnost. Surovine (ribe, zelenjava, sočivje) se sicer ponavljajo, kuhar pa iz njih pričara vedno nove in nove variacije na isto temo. Sto izbranih »kartuzijanskih« receptov, ki zaključujejo knjigo je resda posodobljenih (»odmaščenih«, »odpopranih« in »odjajčenih«), vseeno pa jim modernizacija ni ničesar odvzela. Nadejati se je, da bodo tudi žički recepti ubrali pot raznih kuharic sestre Vendeline, ki so konec 20. stoletja obnovele sodobno slovensko ženstvo. Pri tem je pomembno povedati, da je bil od vse prehrane najdražji – post (z rižem, mandlji, orehi, marcipanom, pomarančami, figami in rozinami).

Prednost tovrstnih knjig pred tipičnimi kuharicami je vsekakor »dodatna ponudba« - kdorkoli bo to delo vzel v roke, bo skupaj z uporabno informacijo o sestavinah in načinu priprave posamezne jedi »nehote« spoznal tudi drobec zgodovine.

Je potem mar čudno, da se poigravam z mislijo, da moramo Slovenci čimprej dobiti tudi svojo veliko kulinarično zgodovino, kjer bo v eni (debeli) knjigi zbrano vse tisto, kar so radi poglih spuščali naši predniki od naselitve dalje?

Aleksander Žižek

DOMOVINA V SRCU

Več avtorjev; Izseljenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu. Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana 2001, 160 strani.

Migracije lahko v današnjem slovenskem prostoru spremljamo od srednjega veka dalje. Pa naj so bile v zvezi z romanji, trgovanjem, misijonarstvom, študijem, rokodelstvom, ali pa preprosto z iskanjem boljšega kosa kruha. Še posebej je izseljevanje zaznamovalo slovenski prostor v 19. in 20. stoletju.

O tej, do sedaj še ne celovito raziskani in predstavljeni tematiki, so v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije v oktobru odprli občasno razstavo, ki kot rečeno govori o fenomenu izseljevanja. O procesu, ki je pustil globoke posledice na zgodovini slovenskega naroda in slovenski duši nasploh. Ob tej razstavi so avtorji skupaj s sodelavci pripravili tudi pričujoči, sistematično urejen zbornik.

Po uvodni besedi Marjete Mikuž nas v vsebino razstave in kataloga popelje prispevek Marjana Drnovška, ki se dotakne tako pojmov izseljenec in izseljenstvo, vzrokov za ta pojav, večjih valov izseljevanj, kakor tudi vpetosti izseljencev v nova okolja.

Skozi različna časovna obdobja in na vse kontinente pa nas popelje 27 življenjskih zgodb znanih in neznanih Slovencev. 27 naključno izbranih izseljenjskih usod in prav toliko vpogledov v sicer prikrito posameznikovo intimo.

Kot že rečeno, so različni vzroki vodili ljudi, da so zapuščali domača ognjišča in se podajali v bolj ali manj znani svet. Med prvimi izseljenci, ki

so predstavljeni v tem zborniku, se pojavijo duhovniki-misijonarji. V tridesetih letih 19. stoletja je med ameriške Indijance odpotoval Friderik Irenej Baraga; značaj, šege in navade »krščenih divjakov« je tudi popisal v knjigi. Poldrugo desetletje pozneje se je v Sudan podal Ignacij Knoblehar. Tudi on je poleg strogega misijonskega dela raziskoval jezik tamkajšnjih prebivalcev, bil je odličen poznavalec Nila in njegove okolice, med drugim pa se je zavzemal tudi za odpravo suženjstva. Približno v tem času sta se v tem delu Afrike pojavila tudi diplomata Anton Lavrin in Jožef Schwegel. Konec 19. stoletja je v slovenskih in etnično mešanih župnijah v ZDA deloval duhovnik Alojz Ignacij Kastigar.

Tudi pustolovska žilica je gnala nekatere ljudi, da so se podajali v neznano. Opisan je primer Janeza Planinška, ki se je najprej pojavil kot zlatokop na severu Amerike, nato pa se je učil preživetja med Eskimi in Indijanci.

Prav gotovo pa je bil gospodarski motiv tisti, ki je v širni svet pritegnil največ Slovencev. Pa naj gre za krošnjarje iz Ribniške doline in Kočevskega, ki so si svoj kos kruha našli znotraj monarhije ali pa za kostanjarje, ki so si sezonsko delo poiskali na Dunaju. Takšno delo je predstavljalo manj usoden in radikalen korak kot npr. odhod v Ameriko ali pa je služilo kot odskočna deska za pot preko oceana. Predvsem do 1. svetovne vojne je bila za številne »lepe Vide« cilj Aleksandrija oz. Egipt, po vojni pa so se Slovenke tam udinjale kot varuške in gospodinjske pomočnice.

S trebuhom za kruhom so se podajali ljudje predvsem iz gospodarsko pasivnejših predelov in iz številčnejših družin. V času fašizma je s Primorske odšlo v Argentino in druge južnoameriške države (načrtna kolonizacija v teh državah, t.i. »brazilska mrzliza«) veliko družin, npr. Mislejevi iz Vipavskega so se v novi domovini dobro znašli. S pridnostjo in iznajdljivostjo je v industrijskih krogih v Braziliji dosegel velik ugled Janez Hlebanja. Poleg Primorske so bila pogosta izseljevanja tudi z Notranjskega; med svetovni- ma vojnama so se od tu neredko izselile cele družine, včasih celo na različne konce sveta. Predvsem iz korespondence z njihovimi domačimi, pa tudi iz drugih virov, se da bolj ali manj natančno rekonstruirati njihovo življenjsko pot. Tako je zanimiva zgodba gozdnega delavca Antona Šivca, ki se je po petih letih izseljenstva vrnil v domovino, da bi »dal cesarju, kar je cesarje-

vega«, nato pa odpotoval nazaj v Ameriko, kjer je delal najprej kot rudar, kasneje pa kurjač na vlak. Po 17 letih se je vrnil domov in prevzel posestvo. Barvar Anton Wagner se je odlikoval s spretnostjo in iznajdljivostjo; tako mu je evropski prostor (Avstrija, Nemčija) kmalu postal pretesen, zato je odrinil v Ameriko. Življenjska zgodba kuharice Lize odslikava težko življenje v Ameriki; temne plati življenja v tujini so izseljenci praviloma zaupali le svojim najbližjim.

Sicer pa ni bila samo Amerika cilj, kjer so Slovenci poskušali doseči lepše in boljše življenje, kot so ga bili vajeni doma. Predvsem do 2. svetovne vojne je veliko slovenskih družin iskalo in tudi našlo delo v zahodnoevropskih državah, predvsem v rudnikih, kot npr. družina Strajnar. Verjetno pa je manj znan podatek, da je po koncu 2. svetovne vojne predvsem iz teh držav potekala organizirana akcija vrnitve v Jugoslavijo; tako so se Strajnarjevi vrnili leta 1946. Zanimivo je bilo soočenje teh ljudi z razmerami v novi (stari) domovini.

Ekonomsko izseljevanje je bilo (poleg političnega takoj po vojni) v slovenskih pokrajinah prisotno seveda tudi po 2. svetovni vojni. Začelo se je v petdesetih letih, v veliki meri je gravitiralo v Avstralijo, ki je številnim Slovencem postala nova domovina, s katero se tudi identificirajo. Od že omenjene politične emigracije je izpostavljen primer slikarke Bare Remec, ki je tudi v svoji novi domovini Argentini nadaljevala z umetniškim izražanjem.

Tudi intelektualci so bili zastopani med slovenskimi izseljenci. Tako se je Ivan Žmavc, ki je želel študirati v slovanskem jeziku, na prelomu med 19. in 20. stoletjem odločil za praško univerzo. Po končanem študiju se je ukvarjal tudi z nacionalnim vprašanjem in se zavzemal za ustanovitev slovenske univerze. Za obdobje med svetovnima vojnama pa je naveden primer izseljenskega učitelja Svatopluka Stovička, ki je med belgijskimi Slovenci skrbel tudi za krepitev narodne zavesti otrok ter bil aktiven na kulturnem področju.

Posebno poglavje je v zborniku posvečeno beguncem in izgnancem po tuji volji. Tako so izpostavljeni primeri evakuacije slovenskega civilnega prebivalstva ob Soški fronti, med drugim tudi v Italijo; preseljevanja zavednih slovenskih družin izpod fašističnega jarma (italijanske Primorske) v Kraljevino SHS – usoda družine Adamič iz Slatine v Bosni; izgnancev s trikotnika

med Savo in Sotlo, ko so preko Rajhenburga v Nemčijo (in tudi v NDH) preselili cele družine; naveden je primer samostanskega brata iz rajhenburškega samostana trapistov, ki so ga preselili na Hrvaško, po vojni pa je zaradi ukinitve samostana opravljal drugačno delo.

Ne tako redek motiv za preselitev v drugo okolje je (bila) tudi ljubezen. Alenka Auersperger je tako kot študentka sledila svojemu izvoljencu v drugo kulturno okolje znotraj iste države (v Bosno).

Iskanje lastne identitete je prisotno verjetno pri velikem številu izseljencev. O tem intimnem doživljanju v zborniku razmišlja Ifigenija Zagoričnik Simonović, ki se v Londonu ukvarja z lončarskim oblikovanjem. Tako je pri sebi verjetno že razčistila z dilemo, kaj je: slovenska izseljenka ali britanska priseljenka.

Avtorji prispevkov v zborniku Monika Kokalj Kočevar, Alenka Auersperger, Marjan Drnovšek, Marko Frelj, Irena Fürst, Irena Gantar Godina, Stane Granda, Daša Hribar, Aleksej Kalc, Viktorija Kante, Vera Kržišnik Bukič, Ciril Marinček, Inga Miklavčič Brezigar, Irene Mislej, Jože Prešeren, Ifigenija Zagoričnik Simonović, Petra Svoltšak, Polona Šega in Milica Trebše Štolfa so tako odstrli pogled na celo paletu človeških usod; iz tega mozaika lahko pozoren bralec sestavi sliko o usodi slovenskega izseljenca na različnih koncih sveta in skozi različna obdobja. Čeprav bi za popolnejšo predstavbo mogoče lahko predstavili usodo še kakšne kategorije ljudi, npr. sezonskih delavcev iz Prekmurja.

Marija Počivavšek

CELE, CELE

Branko Goropevšek, Stoletje v Celju; Fit media, Celje 2001; 231 strani

Prvenec znanega celjskega "dogodkarja" (s paberki o posameznih zanimivih dogodkih iz celjske preteklosti je Goropevšek svoj čas sodeloval v Novem tedniku, trenutno pa piše v Celjana) bi sicer moral priti na "svitlo" že v dneh milenijske mrzlice, vendar so rojenice prihod tega težko pričakovane deteta spet in spet odlagale na meglen "jutri".

Zamuda delu nikakor ni škodila, saj je s to knjigo Celje dobilo zanimiv mozaik večjih in manjših prelomnic minulega stoletja. Avtorski pečat

je sicer jasno prepoznaven - Goropevšek kot zaprisežen geograf zelo rad popisuje urbanizacijo in prostorski razvoj mesta (1900, 1901, 1926, 1940, 1965 ...), zanimajo ga naravne ujme (poplave 1933, 1954, 1990), odnos mesto - naravno okolje (1937 - onesnaženje Savinje; 1977 - ekološki alarm za Celje), "njegovo" področje v zgodovini - opisju pa so politična razmerja in zdrahe celjskega predvojnega meščanstva (1902 - predlog razpustitve slovenskih paralelk; 1904 - nacionalno ločevanje; 1905 - nemška hiša; 1906 - razpad sloge; 1921 prvi slovenski župan Juro Hrašovec; 1924 - reintegracija Nemcev v politično življenje). Precej prostora v monografiji je namenjeno kulturi (1911 - dramatično društvo; 1913 - Maister in literarno društvo Kondor; 1927 - selitev Mohorjeve družbe v Celje; 1938 - 1. celjski kulturni teden; 1946 - študijska knjižnica; 1950 - profesionalno Mestno gledališče Celje; 1951 - Celjski zbornik, 1956 - ustanovitev Zgodovinskega arhiva Celje; 1962 - Likovni salon; 1963 - Muzej revolucije; 1967 - nova zgradba knjižnice; 1973 - Teden domačega filma; 1982 praznovanje Pokrajinskega muzeja Celje; 1992 - Dnevi komedije; 1996 - Poletje v Celju; 1998 - ljubiteljska kultura in 1999 - Mladinski center). V kalejdoskopu dogodkov se menjujejo prelomnice velikega formata s tistimi, ki bi jih kdo utegnil imeti za minorne, pa jim je čas kasneje pridal poseben pomen (meni osebno se taka prelomnica zdi zbor delavcev LIK Savinje pred občinsko stavbo leta 1987).

Dobro in zanimivo se je avtor lotil opisa obeh svetovnih morij, ki sta v minulem stoletju terjali krvav davek tudi med Celjani in Celjankami ter korenito razburkali življenje v mestu. Opis prve svetovne vojne začne s paranojo med celjskimi Nemci (1914), zanima ga oskrba mesta v vojnem času (1915), povede nas s 87. polkom na fronto v Galicijo, na Tirolsko ter na soško fronto (Škabrijel; 1916). Konec vojne naznani majniška deklaracija (1917), nasledek vojne pa je slovensko Celje (1918). Slovenizaciji in normalizaciji (1919) sledi obisk regenta Aleksandra (1920), ki formalno potrdi prehod v novo državno tvorbo.

Še težjo nalogo vsekakor predstavlja druga svetovna vojna, ki je v tem delu po moje predstavljena vzorno za vse bodoče kroniste in opisovalce. Opisu zasedbe in prvih represalij (1941) sledi poglavje o ukradenih otrocih (1942), izseljevanju zavednih Slovencev (1943) ter zapis o zavezniškem bombardiranju mesta, ki je naznanjalo zlom tisočletnega rajha (1944). Osvobodit

tev Celja ter teharska morija (1945) pa končujeta to tragično poglavje slovenske in celjske zgodovine.

Knjiga o minulem stoletju, kot ga je doživljalo naše "malo misto" je lahko osnovni priročnik za tiste, ki jih zanima lokalna zgodovina, lahko je dobrodošel sopotnik pri odkrivanju domačega mesta, lahko pa je tudi ščepec nostalgije po "najlepšem stoletju našega življenja" (B. G.) in zgolj bralcu je prepuščeno, da se odloči, kaj bo našel v njej.

Pisanje tovrstnih "dogodkologij" je zelo nevhvaležen posel. (Skoraj) Vsak bralec bi jo znal napisati bolje, vsakdo bi vanjo vključil še kaj, ali pa kaj izpustil. Menim, da je Goropevškovo delo v tem oziru pošteno, mestoma celo mojstrsko. Celjani smo dobili knjigo, ki jo bomo sodobniki listali kot spomin na preživeto, zanamci pa kot odsev minulega časa.

Aleksander Žižek

OJ, POLITIKA SLOVENSKA...

Damir Globočnik, *Afera Theimer*; Samozaložba, 2001; 373 strani.

Umetnostni zgodovinar Damir Globočnik (bralci te revije vedo, da zna skozi očala karikaturnistov zanimivo predstaviti to in ono poglavje iz zgodovine) se v svoji knjigi tokrat posveča precej neprijetni aferi, ki je razburkala slovensko javnost leta 1913. Gre za zadevo, ki je doobra kompromitirala Janeza Evangelista Kreka in z njim celotno SLS. Krek je namreč med svojim političnim delom na Dunaju spoznal intelektualko Kamilo Theimer, v kateri je videl pravšnjo osebo za oživitev gospodinjkega in kmetijskega šolanja za dekleta na slovenskem podeželju. Krek in Theimerjeva sta se s tem v zvezi zlasti leta 1912 večkrat srečala (tudi pri njej doma), ta srečanja pa naj bi Krek izrabil tudi za navezavo tesnejših človeških vezi (dotično gospo naj bi 28. 12. 1912 tudi svetopisemsko »spoznal«). Stvar bi se verjetno bolj ali manj neopazno uredila, če Theimerjeva v Krekovem domnevnem snubljenju ne bi videla možnosti, da konča depresivno samstvo (krepko čez štirideset jih je tedaj štela) in se ob uglednem možu tudi sama malce dvigne. Krek naj bi jo namesto tega skušal vsiliti svo-

jemu strankarskemu kolegu, vdovcu Francu Povšetu, ob prvih znakih »zaostrovanja razmer« pa je zvezo enostransko razdrl. Theimerjevi je čez noč odrekla gostoljubje tudi SLS, ki jo je bila vabila na Kranjsko, da postavi na noge serijo gospodinjskih in kmetijskih tečajev. Po tej osebnosti in družbeni zavrnitvi je Kamila Theimer udarila po Kreku in SLS z največjimi kalibri. Slovenskemu narodu je ponudila v objavo serijo Krekovih pisem, ki naj bi klerikalnega veljaka prikazala kot štorastega in zaljubljenega osmošolca, s »spremno besedo« pa se je lotila tudi kranjskega deželnega glavarja Šusteršiča, ki mu je očitala nič več in nič manj kot finančne malverzacije, osebno pokvarjenost ter spletkarstvo. Resnici na ljubo se Krekova pisma v časopisu niso pojavila v celoti, Šusteršič je za klevetanje ni hotel tožiti, a vendarle - kost je bila vržena. Kranjski naprednjaki (liberalci) so z veseljem zgrabili ponujeno priložnost. Slovenski narod, Dan (neodvisni časopis Učiteljske tiskarne) in Zarja (socialdemokratsko glasilo) so svoje bralstvo obilno zalagali z novimi in novimi podrobnostmi v » aferi Theimer«, suhoparne notice pa so radi začinjali z duhovitimi in večinoma dobro risanimi karikaturami. V zraku je bil namreč volilni boj (deželnozborske volitve so izvedli jeseni) in treba je bilo najti kakršnokoli možnost za oslabitev vodilne kranjske stranke.

Leto 1913 nasploh ni bilo preveč naklonjeno SLS - medtem ko je Theimerica pretresala realne temelje stranke in diskreditirala njene voditelje, je Vodiška Johanca poskrbela za duhovno pohujšanje.

Kreka je Theimeričina ofenziva hudo prizadel in ga nekako paralizirala, saj se dejanskih akcij za svojo »rehabilitacijo« sam skorajda ni udeleževal - precej aktivnejši je bil glavar Šusteršič, urednik Slovenca Moškerc (Kamila ga je tožila zaradi žalitve časti) pa je na sodišču izvedel tudi kup dokazov, ki naj bi Kamilo Theimer razkrinkali kot duševno bolnico. S to afero se je navsezadnje začel prikrit boj med Krekovo in Šusteršičevo strujo v SLS, ki je dosegel višek ob opredeljevanju za jugoslovanski državni okvir in majniško deklaracijo leta 1917, ko se je Krek še zadnjič vizionarsko odzval na izziv trenutka, Šusteršič pa potonil v politično brezimnost.

Sama zgodba o zavrnjeni ljubezni, izdajstvu, klerikalni pokvarjenosti in še čem je prerasla Kreka in Kamilo, ki je kljub javni gonji, ki jo je sama sprožila, našla trenutek treznosti in se po-

skušala Kreku opravičiti ter se pobotati z njim. Žal je šlo res le za trenutek, saj je takoj po srečanju nadaljevala s svojimi obtožbami.

Ne glede na (ne)resničnost Theimeričinih navedb je Krekova zvezda po tej epizodi kljub plebiscitarni podpori članstva SLS vse bolj temnela. Precej pretresen in naveličan je še zmogel svoj deželnozborski zagovor in nato vse do leta 1916, ko se je upokojil, trepetal pred nasledki te afere, ki so mu končno tudi prezgodaj končali akademsko kariero. Theimerjeva se je na koncu znesla tudi nad liberalci, ki jim je očitala veleizdajalske zveze s Srbi, kar tedaj niso bile nepomembne puhlice, vendar je bilo tudi v tej zadevi ugotovljeno, da obtožbe počivajo na nepreverjenih čevkah in skoraj fantastičnih konstruktih. S takšnimi paranoičnimi napadi na vse in vsakogar si je Kamila Theimer dokončno zaprla vsa vrata na Kranjskem.

Afero Theimer je čez leto in dan odpihnili vojna, še prej pa je postalo krepko sram vse tiste, ki so s silovitim farizejstvom napadli človeka, ki je bil kljub skoraj mitskemu ugledu med Slovenci samo človek z vrlinami in napakami. Navsezadnje je pomembno Krekovo narodnobuditeljsko delo in ne morda, koliko nezakonskih otrok mu je uspelo pridelati ali koliko »zarjavenim dvičicam« je poskočni sin planin zlomil srce. Če obstaja nauk te zgodbe, ga je verjetno moč najti prav tu - med civiliziranimi ljudmi mora obstajati meja, preko katere poseganje v posameznikovo osebnost ni sprejemljivo, še toliko manj, če gre za diskreditacijo v tako pritlehne namene, kot je politični boj.

Vsemu navkljub je opisana afera prinesla tudi marsikaj novega in zanimivega - Kamila Theimer se je namreč znašla na tipično moškem igrišču politike in čez noč je postala najbolj znana ženska na Kranjskem. Časopisje, ki je toleriralo ženske le kot tih in barvit »kinč« rodoljubnega moštva ali požrtvovalne vestalke domačega ognjišča, je naenkrat dobilo povsem novo nalogo - predstaviti bralstvu drugačen tip ženske. Intelktualko, ki potuje, piše, organizira, poučuje in nenazadnje vodi celo nekakšen salon, v katerem gosti dunajske pomembneže (z nesrečnim Krekom vred). Preobrazbi člankarjev in poročevalcev so morali slediti karikaturisti, ki so dobili nov, konkreten objekt svoje umetnosti - ženska tudi zanje ni bila več tipska koketa, razuzdanka ali nevrotična gospodinja. Dobili so junakinjo z obrazom, stasom in imenom in jo povsem ena-

kopravno skupaj z moškimi veljaki upodabljali v bolj ali manj posrečenih prizorih.

Največja uganka ostaja pravzaprav Kamila sama - kaj je svetovljanko in intelektualko, žensko z urejeno eksistenco in določenim ugledom pahnilo pred noge Janeza Evangelista Kreka? Kakšno prihodnost si je obetala ustvariti s človekom, za katerega je bilo jasno, da svoj poklic ne le opravlja, ampak tudi živi? Ali ni bila cena, ki jo je plačala ob njegovi zavrnitvi, že brez prepiranja po časopisih dovolj visoka?

Iskati odgovor zgolj v ženski samouničevalni ihti kot posledici ljubezenskega razočaranja bi bilo najbrž preveč enostavno.

Kakorkoli že, zanimiva epizoda v političnem življenju enega izmed najuglednejših slovenskih voditeljev je z Globočnikovo knjigo dobila zanimivo in svežo ubeseditev. Avtor je v svojem delu krepko presegel »samo« umetnostnozgodovinski vidik afere Theimer. Slabšemu poznavalcu politične zgodovine so v knjigi na voljo izčrpane beležke o Kreku, SLS in nasploh o političnem ozračju na Kranjskem v začetku 20. stoletja, Kamilo Theimer pa avtor predstavi tudi v širšem kontekstu boja za afirmacijo in družbeno enakopravnost žensk. Pozornejšemu bralcu in raziskovalcu bodo v pomoč obsežne opombe in pravo bogastvo virov, škoda je le, ker se bo moral do informacij prebijati na konec knjige, kamor so malo neprijazno do bralca postavljene opombe.

Afera Theimer je delo, ki ga avtorjeva zgodovinarska neobremenjenost kvečjemu bogati in mu daje prepoznavno svežino, ki jo pri »pravovernih« zgodovinarjih vse prereditko srečamo.

Aleksander Žižek

CELJE ZA ČASA PRVE JUGOSLAVIJE

Odsevi preteklosti 3: Iz zgodovine Celja 1918-1941, Muzej novejšje zgodovine Celje, Celje 2001, 368 strani.

Celjska preteklost je po prvih dveh odsevih doživela še tretjega. Tokratni, ki kronološko sledi predhodnikoma, obravnava Celje v času Karadorđevićeve Jugoslavije. Razmeroma kratko, a

politično in idejno izjemno pestro obdobje, je v precejšnji meri zaznamovalo zgodovino mesta ob Savinji. Hkrati pa je tedaj tudi Celje samo precej doprineslo k skupni vseslovenski in vsejugoslovanski politični, kulturni in gospodarski zgodovini. Življenje mesta v prvi jugoslovanski državni skupnosti nam tako, upošteva obe omenjeni gledišči - pojav nove politične stvarnosti na eni strani ter povratni utrip Celja nanjo na drugi, predstavi trinajst besedil enajstih avtoric in avtorjev. Že zgolj pregled naslovov prispevkov pokaže na namero zbornika, ki skuša predstaviti zgodovino mesta na kar največ ravneh, torej ob analizi tedanjih političnih razmer ne spregleda celjskega gospodarstva, kulturnega in prosvetnega življenja, zdravstvenih razmer...

Prvi prispevek, ki prihaja izpod peresa Jurija Perovška¹, obravnava vpetost Celja v politične razmere prve Jugoslavije. Na začetek pisanja postavi avtor za razumevanje obdobja nujen oris splošnih političnih razmer v takratni državi, pokaže pa tudi na specifičen položaj Slovencev v njej. Ob nacionalni problematiki opozori še na nekatere vzporednice v političnem življenju Slovencev v nekdanji Avstro-Ogrski s situacijo v Kraljevini SHS oz. Kraljevini Jugoslaviji, ko enega monarha zamenja drugi. Kljub omenjenemu pa nastopi leta 1918 povsem nova doba. *»Različne nove prvine slovenskega političnega življenja porojene v času prve jugoslovanske države, so se, tako kot drugje v Sloveniji, odražale tudi v Celju.«* Celjski liberalni tabor je na novo dobo odgovoril z izdajanjem glasila s pomenljivim naslovom - Nova doba.

Celje je tudi sicer bilo prizorišče obče slovenskega klerikalno-liberalnega spopada, mnogih strankarskih shodov, zborov in manifestacij. Januarja 1926 je v Celjskem domu za unitaristično-centralistične ideje agitiral sam prvak unitaristične Samostojne demokratske stranke Svetozar Pribičević. Očitno je prepričeval prepričane, saj so se Celjani med obema vojnama opredeljevali liberalno - za JDS oz. SDS, vse do volitev v Narodno skupščino decembra 1938, ko doživijo liberalci težek poraz. Slednjo ugotovitev utemelji avtor z analizo domala vseh medvojnih volitev na Celjskem; tako skupščinskih, kot tudi oblastnih in občinskih. Ob tem ugotavlja, da sta tudi katoliški in socialistični tabor dosegala solidne rezultate, prav tako pa so glasove želi spod-

¹ Jurij Perovšek, *Celje in politične razmere v jugoslovanski državi v letih 1918-1941*, str. 5-48.

nještajerski Nemci, ki so se radi povezovali s Slovensko ljudsko stranko. In četudi zveni volilna zveza Nemci-SLS še tako neverjetno, je nadvse označujoča za povsem novo politično realnost, ko je bilo treba biti boj na drugih frontah kot za časa rajne Avstro-Ogrske.

Predstavljeno pisanje ne le, da odgovarja na vprašanja političnega značaja, zvezana s Celjem v stari Jugoslaviji, temveč prav tako pomeni nekako uverturo k ostalim člankom, saj je povsem naravno, da brez političnega ogrodja ni mogoče spoznati ostalih plasti razvoja mesta.

Upravni razvoj mesta nam predstavi Tone Kregar.² Po splošnem uvodu o upravni razdelitvi nove države se podrobneje posveti celjski občini, zgodovini mestne uprave, njeni organiziranosti in delokrogu. Kot prelomen dogodek poudari komasacijo mestne in okoliške celjske občine, ki jo je zahtevala nova občinska zakonodaja iz let 1933 in 1934. Takratna združitev je uspela brez zapletov, saj so bila nacionalna nemško-slovenska trenja, ki so bila v Avstro-Ogrski nekakšen porok delovanja dveh občin, z novo državo potisnjena v ozadje.

Po opisanem »klasičnem« politično-upravnem bloku zgodovine mesta sledijo razprave, ki popisujejo še ostale ravni mestnega utripa. Branko Goropevšek tako oriše prostorski razvoj Celja.³ V popisu prostorskih posegov v mestu, kjer se dotakne dejavnosti stavbnega urada, javnega avtobusnega prometa, problemov z vodovodom in elektrifikacijo ter cestnim omrežjem, izpostavi predvsem dejstvo, da ves čas med obema vojnama v še zmeraj majhnem Celju ni prišlo do funkcionalnih členitev mesta na stanovanjske, poslovne ipd. četrti.

Gospodarsko podobo tedanjega mesta odstre trojica avtorjev - Milko Mikola⁴, Marija Počivavšek⁵ in Žarko Lazarevič⁶. Vsi trije postavijo enotno oceno, da je Celje med obema vojnama doživelo gospodarski razmah in to tako v industriji,

obrtni in trgovini, kot tudi v denarništvu. V celjski industriji je prednjačila predvsem kovinarska panoga, katere paradna konja sta bila Cinkarna in Westnova tovarna emajlirane posode. Vendar so razmah doživele tudi ostale panoge, med njimi kemična, tekstilna, lesna in grafična. Posebej uspešna pa je bila v onem času celjska trgovska dejavnost. Trgovski dom Stermecki se je lahko ponašal s častitljivim nazivom največje domače trgovske hiše v Jugoslaviji, ob boku pa mu je stala Veletrgovina z železnino D. Rakusch. Enak razmah so beležili celjski denarni zavodi, kjer avtor na podlagi analiz bilančnih postavk posameznih zavodov ugotavlja, da je še posebej naglo rast doživela Ljudska posojilnica, sicer registrirana kot kreditna zadruga. Na drugo mesto uvršča prav tako otroka združništva - Celjsko posojilnico, ki pa se je kmalu po prevratu (1923) preoblikovala v bančno delniško družbo. Velik povojni razmah je doživela tudi Južnoštajerska hranilnica, ki pa ni mogla slediti prvima dvema.

Zgodovino mesta ponese v sfere vsakdanjega življenja in notranjosti meščanskih domov razprava Janeza Cvirna⁷. Pisec uvodoma predstavi družabno življenje v mestu v zadnjih dneh Avstro-Ogrske. Pri tem poudari predvsem ostre nacionalne boje med celjskimi Slovenci in Nemci, ki so posledično pripeljali do popolne ločitve družabnega življenja v mestu. Skladno z gesli »Hie Deutsche - hie Slowenen« in »Svoji k svojim« so Nemci obiskovali zgolj lastne gostilne, društva, gledališča in celo pokopališča, Slovenci pa spet svoje. Politična moč celjskega nemštva, ki je bila utemeljena na nedemokracijskem avstrijskem volilnem sistemu, je z nastopom nove države seveda propadla. Novi slovenski oblastniki pa so brž pričeli s »popravljanjem« starih krivic« ter tako pognali precej celjskega nemškega meščanstva čez severno mejo. K dodatnemu decimiranju celjskega meščanstva je pripomogla tudi povojna draginja, ki je najbolj prizadela javne nameščence. Slednji so namreč v letih pred svetovno vojno uspešno posnemali meščanski življenjski in kulturni slog, od katerega pa so jih drastične povojne razmere oddaljile. Šele normalizacija gospodarskih razmer v drugi polovici dvajsetih let jim je omogočila vnovično uveljavitev.

² Tone Kregar, *Upravni razvoj Celja v letih 1918-1941*, str. 49-74.

³ Branko Goropevšek, *Čas, ko sta se mesto in okolica razvijala brez regulacijskega načrta. Oris prostorskega razvoja Celja med leti 1918-1941*, str. 75-91.

⁴ Milko Mikola, *Industrija v Celju med obema vojnama*, str. 93-117.

⁵ Marija Počivavšek, *Obrt in trgovina v Celju med svetovnima vojnama*, str. 119-140.

⁶ Žarko Lazarevič, *Celjski denarni zavodi med obema vojnama*, str. 141-190.

⁷ Janez Cvirn, *Meščanstvo v Celju po razpadu Avstro-Ogrske*, str. 191-216.

O Celju kot pomembnem turističnem središču na kratko spregovori Andreja Rihter⁸. Avtoričin prispevek obogatijo predvsem številne stare fotografije in razglednice Celja, zadevajoče turistično tematiko.

Slika starojugoslovanskega Celja postane še popolnejša z analizo tedanjega šolstva. Zavoljo že predstavljene dediščine nemško-slovenskih nacionalnih nasprotij posveti avtorica Ivanka Zajc Cizelj⁹ posebno pozornost nemški manjšini in vprašanju učnega jezika. Po vojni so namreč vse šole prešle z nemškega na slovenski učni jezik. Za nemške otroke so poskrbeli z uvedbo vzporednic v njihovem materinem jeziku. Avtorica ob tem ugotavlja, da je število otrok, ki so obiskovali nemške razrede, naglo padalo.

Med področja, ki so v obdobju med obema vojnama doživela precejšen razvoj, moremo po mnenju taiste avtorice Ivanke Zajc Cizelj¹⁰ uvrstiti tudi zdravstvo. V okviru le-tega je napredovala zlasti zdravstvena preventiva; zanjo je od leta 1935 celo skrbel na občini zaposleni mestni fizik, kakor so tedaj imenovali mestnega zdravnika. Ta je pri opravljanju svoje dejavnosti v napelem celjskem političnem ozračju uspel zakuhati tudi politični škandal. V prispevku namreč preberemo, da je na podlagi zaslivanja mestnega fizika celjski mestni magistrat pomladi 1924 prepovedal večerne šmarnice. Nenavadna zapoved je seveda imela svojo racionalno utemeljitev. V mestu se je pojavila škrlatinka in prebivalstvo se je moralo ogniti shodom in zbiranjem, saj bi bila tedaj velika možnost okužbe in izbruha epidemije. Katoliški časnik Slovenec je zapoved razumel (ali hotel razumeti) drugače. Zlahka jo je izkoristil za svoje politične namene.

Božena Orožen¹¹ se v svojem članku »razgleda« po celjskem kulturnem dogajanju. Ugotavlja, da se je mesto tedaj ponašalo predvsem z glasbeno, gledališko in predavateljsko dejavnostjo. Kljub razmerni številčnosti in zagnanosti celjskih kulturnih ustvarjalcev pa je odziv užiivalcev kulture v primerjavi s prejšnjimi desetletji

upadal. Avtorica pojasnjuje: »Minila je zavest dolžnosti do naroda, ki je poleg notranje potrebe gnala naše ljudi k sprejemanju slovenske kulture v prejšnjih desetletjih.«

Na prejšnji prispevek se deloma navezuje novo pisanje Ivanke Zajc Cizelj¹², ki obravnava celjska društva ter njihovo prosvetno poslanstvo. Tu velja izpostaviti predvsem leta 1921 ustanovljeno Ljudsko vseučilišče. Z organizacijo številnih poljudnoznanstvenih predavanj je uspešno razsvetljevalo celjsko občestvo vse do druge svetovne vojne.

Poslednji prispevek, ki s svojo vsebino že nakazuje bližajoči se konec obdobja in znamenje prihajajočega časa, je posvečen nemški organizaciji Kulturbund. Besedilo Mateje Malnar¹³ nam naslika nastanek, razvoj in organiziranost Kulturbunda s posebnim ozirom na Celje. Prav tako nam predstavi usodo njenih članov po koncu drugi svetovne vojne ter s tem skokom iz časovnega okvira zbornika celoviteje oriše organizacijo.

Pričujoči tretji odsev preteklosti seveda ni poslednji. Kakor moremo sklepati že iz letnic na naslovnici 1918-1941, bo na celjskem preteklost odsevala še naprej. In sicer dvakrat. Tako se nam obeta še obravnava druge svetovne vojne v Celju in prikaz zgodovine mesta v drugi Jugoslaviji. Po končanem projektu se bo lahko Celje postavljalo z zaokroženo in celovito obdelano lokalno zgodovino.

Posebna odlika koncepta pričujočega zbornika je tudi vpetost lokalne zgodovine v širši vsejugoslovanski okvir. Tako denimo analizo pretežno »celjskih« virov nekaterih avtorjev - gradi va iz Zgodovinskega arhiva Celje in celjskega časnika Nova doba, spremljajo komentarji in prispevki, ki mesto umeščajo v vso državo. Po zborniku posledično ne bo posegel zgolj nekdo, ki bo želel izvedeti, koliko delavcev je zaposlovala celjska industrija tik pred drugo svetovno vojno, temveč vsakdo, ki bo želel spoznavati zgodovino stare Jugoslavije.

Jure Gašparič

⁸ Andreja Rihter, *Kopanje na Savinji, posedanje po hotel-skih vrtovih, sprehajanje po gozdnih poteh...*, str. 217-253.

⁹ Ivanka Zajc Cizelj, *Iz zgodovine vzgoje in izobraževanja v Celju 1919-1941*, str. 255-272.

¹⁰ Ivanka Zajc Cizelj, *Iz zgodovine zdravstva in socialnega varstva v Celju v obdobju 1918-1941*, str. 273-294.

¹¹ Božena Orožen, *Razgledi po celjskem kulturnem dogajanju v desetletju po 1. svetovni vojni*, str. 295-319.

¹² Ivanka Zajc Cizelj, *Celjska društva in njihov prispevek k splošni izobrazbi v letih 1919-1941*, str. 321-333.

¹³ Mateja Malnar, *Kulturbund v Celju*, str. 335-348.

VZPON IN PADEC PREŠERNOVEGA GLEDALIŠČA

Aleš Gabrič, Prešernovo gledališče v Kranju 1945–1957 (separat). Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja, št. 76/77, Ljubljana 2001, 123 strani.

Pri zbirki Dokumenti, ki jo izdaja Slovenski gledališki muzej, je pred kratkim izšla monografija dr. Aleša Gabriča, ki obravnava Prešernovo gledališče v Kranju med letoma 1945 in 1957. Njen avtor je zgodovinar - znanstvenik, ki gledališče opazuje predvsem od zunaj. Prešernovo gledališče je zato umeščeno v zgodovinsko okolje, ki se razteza daleč prek njegovih zidov. Takšen pristop h gledališki zgodovini je pri nas redek, vendar ob avtorju, ki velja za najboljšega poznavalca slovenske kulturnopolitične zgodovine po letu 1945, ne preseneča.

Delo je zasnovano na arhivskem gradivu, del podatkov pa je avtor črpal tudi iz skromne literature. Dokumente je zbiral iz fondov najvišjih državnih in političnih ustanov, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije, ter iz fondov kranjskih mestnih oblasti v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, prebrskal pa je tudi ustrezne zbirke Slovenskega gledališkega muzeja in Gorenjskega muzeja v Kranju. Na podlagi zbranih virov je nastala knjiga, razdeljena na tri poglavja s številnimi podpoglavji. Delo je opremljeno z znanstvenim aparatom, omejenim na navedbe virov in literature, kar je, mimogrede, njegova prednost in ne slabost.

Prvo poglavje nas popelje v leto 1945, ko so se kranjski gledališčniki iz predvojnih amaterskih odrov združili v enotno gledališče, ki so ga kmalu poimenovali Prešernovo. Ansambel je sprva plul po amaterskih vodah, vendar se je v nasprotju z željami oblasti že oziral po profesionalizaciji svojega odra. Prva amaterska sezona je minila uspešno, na pragu druge sezone pa je kranjskim gledališčnikom zaradi neurejenih pogojev dela in vpletanja politike začela pohajati sapa. Sposobnejši so bežali v poklicna gledališča, drugi pa so iz sezone v sezono pripravili manj premier in predstav. V opisih vpletanja politike v življenje gledališča se zrcali socialistična realnost časa, v katerem je gledališče vzniknilo in delovalo, kljub razmeroma skromnim virom pa je nazorno prikazano tudi vsiljevanje ideologije v amaterskih časih Prešernovega gledališča.

Prelomnica v delovanju kranjskega gledališča je bila njegova profesionalizacija ob kulturnem prazniku leta 1950. Drugo poglavje umesti gledališče v kulturno okolje Kranja in Slovenije, predstavi pa tudi najodmevnejše predstave in odzive publike. V prvih letih profesionalnega dela si je gledališče prislužilo sloves enega najbolj eksperimentalnih gledališč v Sloveniji, zbudilo pa je tudi pozornost oblasti, ki je začela po krajšem kulturnopolitičnem predahu znova spodbujati amatersko ustvarjalnost in približevanje umetnosti ljudstvu. Eksperimentalna uprizoritev drame Maksima Gorkega Na dnu je odmevala celo na kongresu SZDL spomladi 1953. Ob tej priložnosti se je Prešernovega gledališča lotil vodilni ideolog slovenske kulturne politike Boris Zihlerl, ki mu, kot pravi avtor, kakršenkoli navdih modernosti ni sodil v koncept kulture za delavce. Zaradi zunanijh pritiskov se je repertoar v naslednjih letih nekoliko "umiril", čeprav so kranjski gledališčniki tu in tam še vedno presenečali z izbiro dramskih besedil, denimo konec leta 1954 s prvo uprizoritvijo Sartrovega dela pri nas.

Zadnje, najobsežnejše poglavje se spopade z enim od največjih kulturnopolitičnih škandalov v Sloveniji - z ukinitevjo poklicnega Prešernovega gledališča leta 1957. Kulturni škandal par excellence, kot ga imenuje avtor, je umeščen v družbeno in politično okolje sredine petdesetih let, v pravkar uvedeni sistem družbenega upravljanja in okvire nedavno sprejete gledališke zakonodaje. Družbeno upravljanje je bilo oblika nadzora nad kulturo, saj so imeli v upravnih odborih kulturnih ustanov večino tako imenovani zunanji člani, ljudje, ki jih je v kulturo običajno zaneslo iz politike, ukinjanju poklicnih gledališč oziroma njihovi reamaterizaciji pa je formalno utrla pot nova gledališka zakonodaja, sprejeta leta 1956. Pogojem, ki jih je poklicnim odrom predpisoval zakon, je Prešernovo gledališče sicer zadostilo, vendar je bila njegova usoda bolj ali manj že zapečatená. Pobuda za ukinitvev poklicnega gledališča je prišla od zgoraj, iz partije, ta pa je neprijetno nalogo potisnila v roke SZDL in sindikatom, s čimer je skušala zadevi nadeti videz demokratičnosti.

Avtor prepričljivo pojasni, zakaj se je oblast lotila ukinjanja profesionalnih gledališč, pri čemer poudarja zazrtost partije v preteklost, v čas pred drugo svetovno vojno, ko so bila kulturna društva vpeta v politične boje, v čas, ki ga ni mogoče primerjati s kulturnimi razmerami v petdesetih. Ob tem opozarja na preživetje delitev kulture na

delavsko, ki da se lahko uspešno razvija le v amaterskih okvirih, in manj zaželeno elitno kulturo, ki naj bi se razraščala znotraj profesionalnih kulturnih ustanov. V petdesetih letih so se amaterska kulturna društva znašla v krizi, njihov razmah pa naj bi zavirale prav profesionalne kulturne ustanove, zato so jih skušale oblasti čimveč ukiniti oziroma amaterizirati. Avtor opozarja tudi na specifiko dogajanja okrog ukinitve Prešernovega gledališča, ki ga ni zaznamovala le ena najdemokratičnejših javnih razprav tistega časa, temveč tudi različna mnenja politikov. Niti pa so bile vendarle v rokah tistih, ki so bili vnaprej odločeni ukiniti poklicno gledališče v Kranju, kar jim je ob nespoštovanju nedavno sprejete gledališke zakonodaje uspelo 1. oktobra 1957. Ukinitvev Prešernovega gledališča je še dolgo odmevala v kulturnih in političnih krogih, spomin na ustanovo, ki se je že usidrala v svojem mestu in med svojo publiko, pa ni zbledel. Kljub ukinitvam nekaterih poklicnih gledališč, poleg kranjskega tudi ptujskega in koprškega, se je kri-

za amaterskih kulturnih društev nadaljevala, pogubnost politike pa je menda spoznal tudi Boris Zihlerl, ki naj bi nekoč dejal: "*Tisto z ukinjenim gledališčem je bilo premalo premišljeno.*" Zgodba o prvem poklicnem Prešernovem gledališču je s tem sklenjena.

Gabričeva knjiga se resda vrti okrog Prešernovega gledališča, vendar posega tudi v širši politični prostor, zato ni le prispevek k domači gledališki zgodovini, temveč k slovenski polpretekli zgodovini nasploh. Celovit prikaz zgodovine Prešernovega gledališča in prek njega kulturne politike med letoma 1945 in 1957 pa ni njena edina odlika. Knjigo odlikuje tudi berljivost oziroma tekoč ritem, ki ga le tu in tam prekine daljši citat. Premišljeno izbrani odlomki iz arhivskih dokumentov pa dela vsebinsko ne kazijo, nasprotno, današnjemu bralcu težko razumljive poteze minule oblasti najverodostojneje izpričujejo prav njene lastne besede.

Mateja Režek

UDC 712.25:394(497.4 Ljubljana)"18"
394:712.25(497.4 Ljubljana)"18"

ZAJC Marko, Historian, History and Sociology Teacher, Institute for National Issues, Erjavčeva 26, SI-1000 Ljubljana
THE RESPONSE IN THE SLOVENE NEWSPAPERS TO THE 1902 ANTI-SERBIAN DEMONSTRATIONS IN ZAGREB
HISTORY FOR EVERYONE, 9/2002, No. 1, pp.

In August 1902, the most important newspaper of the Serbian community in Croatia, *The Srbobran*, neglecting to keep a stance of professional objectivity, published an article by Nikola Stojanović on the Serbs and the Croats, in which the author denied the existence of the Croatian nationality. This article was the cause of a three-day anti-Serbian demonstration in Zagreb, which turned into a rampage of destruction aimed at Serbian shops and bars. The Slovene newspapers reported extensively on the events, but their commentaries proved that they were badly, or - in some cases - not at all acquainted with the situation. While the liberally-oriented *Slovenski Narod* ascribed the blame for the conflicts »between brothers of the same blood« to religious differences, the clerically-oriented *Slovenec*, on the other hand, stressed that the Catholic faith was the soul of the Slavs, and the social-democratic *Rdeči Prapor* remained faithful to the slogan »Proletarians of all countries, unite!«. The Slovene papers in the regions of Gorizia and Trieste, and those in Styria, however, only appealed to the public to uphold and maintain the unity of the South Slavonic peoples.

UDC 347.97/.99(497.1)"1948/1959"

REŽEK Mateja, Ph.D., Institute of Modern History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
INDEPENDENT JUDICIARY SYSTEM ON TRIAL
The Judiciary and the System of Political Penal Repression in Yugoslavia (1948-1959)
HISTORY FOR EVERYONE, 9/2002, No. 1, pp.

In the early 1950s the leadership of the Communist Party of Yugoslavia abandoned its heretofore rigid imitation of the Soviet model of socialism. The wave of subsequent changes also affected the judicial system and the legislation pertaining to criminal law in effect at the time, getting rid of their inbuilt Stalinist dogmatism.

However, the achievement of a truly independent judicial system and respect for the law in general were still a long way off. The process of democratisation was still impeded by the idea of the unification of power, and even more so by the political monopoly of the Communist Party, which equated itself with the state.

UDK 323.12(497.5):070(497.4)"1902"
070(497.4):323.12(497.5)"1902"

Zajc Marko, zgodovinar, prof. zgodovine in sociologije, Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, SI - 1000 Ljubljana.

ODMEVI NA PROTISRBSKE DEMONSTRACIJE 1902 V ZAGREBU V SLOVENSKEM ČASOPISJU

ZGODOVINA ZA VSE, 9/2002, št. 1, str.

Avgusta 1902 je osrednji medij srbske skupnosti na Hrvaškem Srbobran brez distance objavil članek Nikole Stojanovića o Srbih in Hrvatih v katerem je zanikal hrvaško nacionalnost. Članek je povzročil trodnevne protisrbske demonstracije v Zagrebu, ki so se sprevrgle v nasilno uničevanje srbskih trgovin in lokalov. Slovensko časopisje je dogodke obsežno komentiralo, vendar je pri tem pokazalo, da hrvaške razmere slabo ali sploh ne pozna. Medtem ko je liberalni Slovenski narod krivil za spopade »med brati iste krvi« vero, je klerikalni Slovenec izpostavil katoliško vero kot dušo slovanstva, socialdemokratski Rdeči prapor je ostal zvest krilatici: »proletarci vseh dežel, združite se«, Slovenski časopisi na Goriškem, Tržaškem in Štajerskem pa so zgolj pozivali k enotnosti južnoslovanskih narodov.

UDK 347.97/99(497.1)"1948/1959"

Režek Mateja, dr., Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana

NEODVISNOST SODSTVA NA PREIZKUŠNJI

Pravosodje in sistem politične kazenske represije v Jugoslaviji (1948-1959)

ZGODOVINA ZA VSE, 9/2002, št. 1, str.

Na pragu petdesetih let je vodstvo KPJ opustilo togo posnemanje sovjetskega modela socializma. Val sprememb je zajel tudi pravosodje in kazensko pravo, ki sta se otresla stalinističnega dogmatizma, vendar je bila pot do resnične neodvisnosti sodstva in spoštovanja zakonitosti še dolga. Demokratizaciji je namreč na poti stalo načelo enotnosti oblasti, še bolj pa politični monopol komunistične partije, ki se je poistovetila z državo.

UDC 364.65-053.2/.6(497.4 Ljubljana)"17"

STRLIČ Nataša, Historian, Museum of Modern History of Slovenia, Celovška cesta 23, SI-1001 Ljubljana

THE LIFE OF LJUBLJANA'S ORPHANS IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

HISTORY FOR EVERYONE, 9/2002, No. 1, pp.

The article describes how the orphans of Ljubljana were provided for in the second half of the 18th century. Despite the substantial financial support of benefactors and the state, the orphanage of Ljubljana did not have a building of its own. From its establishment in 1763 onwards, it operated in the Emperor's Hospital on Vodnik Square, until it was moved, some time later, (in 1773), to the Municipal Hospital on Špilaska Street. Based on historical sources, the author describes everyday life in the orphanage; what the children ate, what attention was paid to their spiritual education, the type of clothing they wore, the rules and conditions of general hygiene, and who was responsible for the orphans' health.

UDC 343.25:929 Held S.
929 Held S.

STUDEN Andrej, Ph.D. Institute of Modern History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

•YOU DEVILS! 'AV A GOOD LOOK AT ME, SO THAT YOU'LL HAVE ENOUGH.•

About the Crime and Death Penalty of the Gypsy Simon Held Executed in Novo Mesto

HISTORY FOR EVERYONE, 9/2002, No. 1, pp.

The author deals with the murder trial against Simon Held, which took place between 1899 and 1900. Convicted of having carried out a brutal killing, Held was sentenced to death by hanging and the sentence was carried out on 3rd March, 1900. The hanging of Held caused a great sensation, yet the case of the criminal Held had another aspect to it as well. The guilt of the "dangerous and bloodthirsty criminal" was characterised also by his having been of the Gypsy people - a people to whom the worst qualities were ascribed at that time, due to their failure and/or refusal to adapt to the standard and generally accepted lifestyle and their lack of respect for the social norms and rules of the time. Held's trial and punishment were shadowed constantly by the feeling of extreme dislike towards the "troublesome" Gypsies hedged by the rest of the population. His death penalty was also to serve as an example to the "Gypsy rabble", which "scared the poor farmers with its thieving and robberies" - in order to keep them on the straight and narrow.

UDC 323.12(497.5):070(497.4)"1902"
070(497.4):323.12(497.5)"1902"

JERMAN Katja, Historian, Zavrti 36, SI - 1234 Mengeš

THE PROMENADE IN LJUBLJANA

HISTORY FOR EVERYONE, 9/2002, No. 1, pp.

In the time after the French Revolution, the promenade was a trend that was moving increasingly out of private gardens onto the streets, and also to the first public gardens and tree-lined avenues cropping up in the city. Particularly in the 19th century, the urban redevelopment of the cities also took into consideration this habit, as a result of which numerous cities set aside places for walking - amongst them also Ljubljana. From its very beginnings, the custom of going for a walk was mostly a social event for all those who engaged in this exercise of a Sunday or other afternoon. After the Second World War, the promenade - both custom and walkway alike - remained only in memory, as a theme for reminiscences, or a scene preserved on numerous photographs.

Strlič Nataša, zgodovinarica, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Celovška cesta 23, SI-1001 Ljubljana

ŽIVLJENJE LJUBLJANSKIH SIROT V DRUGI POLOVICI 18. STOLETJA

ZGODOVINA ZA VSE, 9/2002, št. 1, str.

Prispevek razkriva, kako je bilo poskrbljeno za ljubljanske sirote v drugi polovici 18. stoletja. Kljub precejšnji finančni podpori dobrotnikov in države, ljubljanska sirotišnica ni imela svojega poslopja. Od ustanovitve l. 1763, je delovala v Cesarskem špitalu na Vodnikovem trgu, l. 1773 pa je bila preseljena v Meščanski špital na Špitalski ulici. Avtorica na podlagi virov ugotavlja kakšen je bil sirotišnični vsakdan; kaj so otroci jedli, kako je bilo poskrbljeno za njihovo duhovno izobrazbo, kakšna je bila njihova obleka, kako je bilo poskrbljeno za čistočo ter kdo je skrbel za njihovo zdravje.

Studen Andrej, dr., viš. znan. sodel., Inštitut za novejšjo zgodovino, Kongresni trg 1, SI - 1000 Ljubljana

"HUDIČI! LE NAGLEJTE SE ME, DA BOSTE VSAJ SITI."

O zločinu in justifikaciji cigana Simona Helda v Novem mestu

ZGODOVINA ZA VSE, 9/2002, št. 1, str.

Avtor obravnava proces proti morilcu Simonu Heldu v letih 1899-1900. Helda so zaradi okrutnega umora obsodili na smrt z obešenjem ter ga justificirali 3. marca 1900. Usmrnitev je bila prava senzacija. Primer zločinca Helda pa nosi še eno dimenzijo. Krivda nevarnega in krvoločnega hudodelca je bila zaznamovana tudi s pripadnostjo ciganskemu ljudstvu, ki so mu v tem času zaradi njegove neprilagojenosti ustaljenemu načinu življenja in nespoštovanju družbenih norm in pravil, pripisovali vse najslabše. Izrazita nenaklonjenost do nadležnih ciganov je bila stalna spremljevalka Heldovega zločina in kazni. Justifikacija pa naj bi služila celo kot eksempl ciganov drhali, ki je "z ropom in krajo ustrahovala ubogega kmeta", da naj si nikar ne drzne stopiti po njegovih krivih potih.

Jerman Katja, univ. dipl. etn. in kult. antrop, prof. zgod.; Zavrti 36, SI - 1234 Mengeš

PROMENADA V LJUBLJANI

ZGODOVINA ZA VSE, 9/2002, št. 1, str.

Promenada je bila navada, ki se je v času po francoski revoluciji vedno bolj selila izven zasebnih vrtov na ulice in tudi že v prve javne parke in drevorede. Urbanistične preureditve mest predvsem v 19. stoletju so upoštevale tudi to navado in tako so številna mesta pridobila prostore, namenjene sprehajanju - eno izmed takih mest je bila tudi Ljubljana. Sprehajanje je že od samega začetka za obiskovalce nedeljske ali pa vsakodnevne promenade imelo predvsem družabni značaj. Promenada je po drugi svetovni vojni ostala le še v pripovedovanju, v obujenih spominih in na številnih promenadnih fotografijah.

NATAŠA STRLIČ
ANDREJ STUDEN
KATJA JERMAN
MARKO ZAJC
MATEJA REŽEK

CENA: 1.500 SIT